

ІНСТИТУТ КУЛЬТУРОЛОГІЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ МИСТЕЦТВ УКРАЇНИ

«УКРАЇНА В ОГНІ»:
МИСТЕЦЬКО-КУЛЬТУРОЛОГІЧНІ
РЕФЛЕКСІЇ
ПОДІЇ ВІЙНИ

Монографія

Київ 2024

УДК 7.036/.038:355

У45

Рекомендовано до друку Вченою радою
Інституту культурології НАМ України,
протокол № 3 від 21.03.2024 р.

Рецензенти:

Скуратівський В. Л., академік НАМ України, доктор мистецтвознавства;
Безручко О. В., доктор мистецтвознавства, професор.

За повного або часткового відтворення матеріалів цієї публікації посилання на видання є обов'язковим.

Електронна версія: <https://icr.org.ua>

У45 **«УКРАЇНА В ОГНІ»: мистецько-культурологічні рефлексії події війни:**
монографія. К.: Інститут культурології НАМ України, 2024. 320 с., іл.

Монографію присвячено осмисленню сучасної війни, розв'язаної рф проти України і світу — війни цінностей. Ситуація вимагає формування усвідомленої позиції демократичного суспільства на основі глибокого аналізу загроз руйнування людини і культури, дестабілізації системи світового порядку та міжнародної безпеки тощо.

Монографія адресована науковцям та широкому читацькому загалу, усім, кому небайдужа доля України та демократії.

УДК 7.036/.038:355

Упорядники: Олександр БУЦЕНКО, радник дирекції Інституту культурології НАМ України,
Віолетта ДЕМЕЩЕНКО, доктор філософії (Ph.D., історія), доцент, завідувачка відділу культурної антропології Інституту культурології НАМ України,
Інна КУЗНЕЦОВА, доктор філософії (Ph.D., філософія), доцент, вчений секретар Інституту культурології НАМ України.

Статті, запропоновані увазі читачів в монографії «УКРАЇНА В ВІЙНІ...», є науковою рефлексією дослідників Інституту культурології НАМ України на події 2022 — початку 2023 років

Матеріали цього видання водночас оприєвлені в проєкті «Мистецтво в обороні» Національної академії мистецтв України.

© Інститут культурології НАМ України, 2024
© І. Кузнецова, відповідальна за випуск, 2024
© Автори статей, 2024

ЗМІСТ

Розділ 1.	
ВІЙНА КУЛЬТУР — ВІЙНА ЦІННОСТЕЙ: ІСТОРИКО-КУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ ДИСКУРС	7
Євген ПРИЧЕПІЙ Російсько-українська війна і протистояння цінностей демократичних та тоталітарних суспільств	9
Руслана ДЕМЧУК Неоевразійство як некрополітика у цивілізаційному контексті російсько-української війни	19
Robin WILSON / Робін ВІЛСОН Europe and ukraine: strategies and values shaping a common future / Європа та Україна: стратегії та цінності, що формують спільне майбутнє	49
Віолетта ДЕМЕЩЕНКО Україна — поле бою: онтологія конфлікту з рф (культурологічний аспект)	57
Розділ 2.	
ВІЙНА: ФІЛОСОФСЬКИЙ ДИСКУРС	105
Ганна ЧМІЛЬ, Надія КОРАБЛЬОВА Реальність війни: діагностика філософського інструментарію її аналізу	107
Ганна ЧМІЛЬ. Екранне дзеркало: розколота реальність часів війни	129
Надія КОРАБЛЬОВА «Подія-трагедія» війни у фігурах бадьюанських розмислів як умова філософії	165
Розділ 3.	
ВІЙНА росії ПРОТИ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ УКРАЇНИ	185
Марина МІЩЕНКО Українська культура в умовах війни: пам'яткоохоронний аспект	187
Олександр БУЦЕНКО, Валентина ДЕМ'ЯН Нематеріальна культурна спадщина як джерело стійкості в час війни	199

Chris BALDWIN / Кріс БОЛДВІН And the Statues Come Alive Again / Коли пам'ятники знову оживають	215
Олександра ОЛІЙНИК Культура безпеки: трансформація та відновлення	231
Розділ 4. Культура під час війни: творення смислів	251
Олена БЕРЕГОВА Митці і війна: творчість як громадянська позиція	253
Сергій ВОЛКОВ Творча молодь і війна в Україні: боротьба за майбутнє	263
Milena DRAGIĆEVIĆ ŠEŠIĆ / Мілена ДРАГІЧЕВИЧ-ШЕШИЧ Art and Culture in a Post-War Society: Experiences from the Balkans (cultural economy based on local solidarity and international curiosity) / Мистецтво і культура в повоєнному суспільстві: балканський досвід (культурна економіка, що спирається на місцеву солідарність та міжнародну зацікавленість)	269
Розділ 5. Подія війни як реальність. Есеї	291
Інна КУЗНЕСЦОВА Війна: Людина vs нелюд	293
Надія ГОНЧАРЕНКО Укорінення	299
Любов ДРОФАНЬ Дороги... чорні та білі. Ламкі миті життя	309

Розділ 1

ВІЙНА КУЛЬТУР — ВІЙНА ЦІННОСТЕЙ: ІСТОРИКО-КУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ ДИСКУРС

Євген ПРИЧЕПІЙ

РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА І ПРОТИСТОЯННЯ ЦІННОСТЕЙ ДЕМОКРАТИЧНИХ ТА ТОТАЛІТАРНИХ СУСПІЛЬСТВ

Підступний напад Російської Федерації на Україну загострив проблему цінностей, що розділяють два народи. Сучасна війна — це не тільки зіткнення армій. Важливе місце в ній належить і боротьбі ідей, ідеологій, цінностей. На відміну від попередніх воєн (включно з Другою світовою) свідомість людей країн-учасників сучасної війни значно активніше задіяна в перебігу воєнних і пов'язаних з ними соціальних подій. ***Завдяки засобам масової інформації — інтернету, соціальним мережам, телевізору, пресі — свідомість завойовує все більшу присутність у бутті. Сфера (чи сегмент) свідомості в бутті зростає.*** Цим значною мірою зумовлена та роль, яку відіграє боротьба ідеологій (систем цінностей) у сучасній війні.

Які ж цінності розділяють українську і російську спільноти? В яких цінностях українського суспільства Росія, її політична еліта вбачає свою екзистенційну загрозу? Ці питання дуже важливі, оскільки, на перший погляд, між двома народами існує багато спільного, культурна дистанція між ними здається не такою вже й значною. Обидва вийшли з лону соціалізму, сповідують одну і ту саму православну релігію, мають довгу спільну історію, розмовляють слов'янськими мовами. Насправді ж, ця спільність є позірною, за нею приховуються глибинні провалля, що розділяють цінності обох народів.

Українці більше цінують працю та її результати, ніж росіяни. Історично так склалось, що основним демографічним субстратом України були слов'яни. Населення ж Росії сформувалося здебільшого в результаті колонізації слов'янською верхівкою удро-фінських племен Півночі. Якщо слов'яни були споконвічними землеробами, то в колонізованих племенах землеробство лише зароджувалося. Оскільки в суворих кліматичних умовах Півночі землеробство не давало гарантій для існування, то значну роль відігравало мисливство і рибальство. Ймовірно на цій основі сформувалася головна соціально-психологічна розбіжність між українцями і росіянами. Українець звик трудитися, покладатися на результати своєї праці і цінувати їх. Праця була мірилом поваги українця. Працьовитих і дбайливих люди поважали, а нероб і гультаїв — зневажали. Як уже зазначалося, у росіян землеробство було мало розвиненим, не давало твердих гарантій для існування, вони здебільшого поклались на полювання, рибальство, дари лісу, сподіваючись на щасливий випадок. Звідси покладання на «авось», на «щуче веління». З цим пов'язане невміння узгоджувати свої витрати з результатами праці. У наш час це проявляється у невмінні раціонально витратити гроші (до зарплати завжди не вистачає), що зрештою є показником цивілізованості людини. Все це разом із пияцтвом створило позірну видимість таємниці «русской души». Нам, українцям, далеко до німців, які чітко регламентують свій сімейний бюджет, але ми далекі й від росіян, які з цим взагалі погано ладнають. Недооцінювання результатів праці породило і прийняття бідності як норми («бідність не порок»). Звідси походить задрість до українця як «куркуля». **Низька оцінка росіянами праці та її результатів, невибагливість до благ свого існування є одним з основних факторів, що відрізняє їх від українців.** У цьому приховані корені варварського ставлення російських окупантів до матеріальних благ на захоплених українських територіях. Той, хто не звик цінувати власні матеріальні блага, не цінуватиме й блага сусіда, тим більше того, кого вважає ворогом.

Історичний шлях формування цінностей західного (українці) і східного (росіяни) типу. Свою роль у форму-

ванні цінностей двох народів відіграла також їхня історична доля. Українська і російська народності знаходилися на межі цивілізацій: з одного боку — західної, з іншого — народів та племен Азії. Після занепаду Київської Русі український етнос з XIII-го ст. входив до складу спочатку Великого князівства Литовського, а потім — до Речі Посполитої. Російський етнос на довгий час потрапив під владу монгольської орди. Внаслідок цього на українців поширився тип державного управління і соціального устрою, який був властивий народам Заходу, а на росіян — спосіб урядування Сходу. (Монголи, які наклали відбиток на державний устрій Московії, поєднували спосіб управління, притаманний племенам-кочівникам з елементами китайської моделі управління).

Основна відмінність західного і східного феодального устрою полягала в принципах побудови соціальної ієрархії. На Заході панував принцип «васал мого васала не є моїм васалом». Це означало, що на селянство, по суті, не поширювалась влада короля. Його влада не була всесильною. Вона була визначена правом, договором, укладеним між королем і аристократією, яка зуміла сформувати перший парламент. Пізніше, з розвитком міст, парламент став осередком формування демократичного устрою. Наявність закріпленої правом середньої ланки між верховним правителем і низами є особливістю, що відрізняє західний феодалізм від східного. Східний деспот відсунув від влади родову аристократію. Для нього не існує різниці між простим селянином і родовим аристократом. Його влада необмежена. Він самодержець, не поділяє її ні з ким. Для керівництва державою він покладався **на чиновництво, яке складало особливу верству східної деспотії**. Чиновник, що не мав власної матеріальної бази для існування, цілком залежав від деспота.

Входження українського етносу епохи середньовіччя до держави західного типу сформувало схильність населення до формування цінностей законів і зрештою — демократії. Росіяни ж, етнографічний субстрат яких значною мірою складала народності з племінним устроєм, легко сприйняли модель азійської деспотії. На сприйняття ординського типу влади і на

відповідну соціальну психологію росіян значний вплив мало також завоювання народів Поволжя, Уралу і Сибіру, яке призвело до формування імперії. Влада набула характеру східної деспотії. І хоча з середини XVII ст. імперія мовби повертається обличчям до Заходу, її східна деспотична сутність залишилася незмінною. Особливо це стосується «глибинного народу», який до середини XIX століття перебував у становищі рабів, яких продавали і купляли. Західного вигляду і лоску імперії значною мірою надало приєднання Лівобережжя України (Гетьманщини) в середині XVII ст., Прибалтики (початок XVIII ст.), Правобережжя України, Білорусії і частини Польщі (кінець XVIII ст.). Панівна верхівка залучається до західної культури. В управлінні державою намагаються копіювати західні моделі. Однак за відсутності середньої ланки (парламенту) панує влада царя і чиновництва. Західні соціальні цінності були лише поверхово засвоєні верхівкою суспільства. Парламент (Дума) з'явився лише в XX ст. і проіснував тільки десять років. Ідеї демократії не проникли в «глибинний народ». У 1917 році вони були відкинуті цим народом, символом чого стало перенесення столиці з Петербурга до Москви. Диктатура пролетаріату, по суті, відтворила тип держави східної деспотії — всевладдя вождя, чиновництва (радянського і партійного) і таємних служб. Тяжіння «глибинного народу» до деспотичної форми правління поєднувалося з низьким рівнем розвитку особи, пануванням колективної безвідповідальності, що різко контрастувало з індивідуалізмом українців.

Після розвалу Радянського Союзу і виходу з нього країн Прибалтики, України і Молдови в Росії на короткий період запанувала видимість демократичної форми правління. Однак залишки імперії, прагнення неруських етносів позбутися її ярма, про що засвідчила чеченська війна, століття азійської форми правління і рабська психологія російського народу та негативний досвід демократії взяли своє: в Росії запанувало всевладдя автократа і чиновництва.

У суспільстві тоталітарного типу, до якого належить Росія, соціальні інститути і, насамперед, держава сприймаються як щось незалежне від людини. Вони, по суті, сакралізують-

ся, ставляться над людиною, розглядаються як щось трансцендентне, існуюче саме собою і наділене незбагненною магичною силою. («За державу обидно» — крилата фраза героя з одного фільму). Метою життя людини в такій державі проголошується «процвітання» країни, батьківщини, по суті, держави. Права людини ставляться в залежність від інтересів держави, тобто від соціальних груп чи осіб, які її уособлюють. Іншими словами, в суспільствах тоталітарного типу держава складає основну цінність, а всі інші цінності, зокрема цінність людини, її свобода та гідність ставляться в залежність від цієї основної цінності. Звідси походить і таке ставлення до своїх людей у російському війську. Вони не є неповторними особистостями, смерть яких — трагедія, а є біомасою, якою можна жертвувати заради примарних цілей автократа. І вони, зрештою, на таке заслуговують, оскільки поводять себе, як слухняні раби.

З метою заперечення цінностей західної демократії російськими ідеологами була проголошена ідея особливої форми демократії в Росії. В основу цієї ідеології були покладені ідеї слав'янофілів та «почвенників» про особливу історичну місію Росії, її богообраність й особність, які були поєднані з дещо пригладженими ідеями офіційної царської ідеології, яку в середині XIX ст. сформував С. Уваров, — самодержавство, православ'я і народність. З цієї позиції була проголошена війна цінностям Заходу. Посилаючись на те, що короткий період демократії в Росії був пов'язаний з розрухою і занепадом життєвого рівня населення, вони проголосили, що для Росії західна демократія — взагалі шкідлива. Спекулюючи на тому, що «глибинний народ» не сприймає змін у гендерній сфері демократичного суспільства, прихильники особливого шляху Росії проголосили ідеологію Заходу гнилою, такою, що суперечить природі людини. Завдяки ЗМІ, особливо телевізору, політичній еліті вдалося створити «ідеологічну бульбашку» — замкнений світ цінностей, в якому істина вимірюється не відповідністю дійсності, а відповідністю тому, що «ящик» затвердив як істину. Творці цієї «бульбашки» досягли значних успіхів в одурманенні народу. Населення, антизахідну психологію якою довгий час формувала царська Росія і комуністична «буль-

башка», охоче проковтнуло таку ж антизахідну (тобто антидемократичну) ідеологію особистості сьогоднішньої Росії.

Соціально-психологічний образ українця і формування його системи цінностей. Український етнос частинами і в різні часи входив до Російської і радянської імперій. У XVII ст. Лівобережжя на 350 років підпало під владу Московії. У кінці XVIII ст. до Російської імперії на 200 років потрапляє Правобережжя. І в середині XX ст. Радянський Союз приєднав Галичину, Закарпаття та Буковину. Останні перебували під гнітом азійського типу правління тільки 50 років. Прикметно, що національно-визвольний рух українського народу при виході з радянської імперії йшов у зворотному напрямку. Спочатку піднялася Галичина, згодом до неї приєдналося Правобережжя і, зрештою, цей рух дійшов до Лівобережжя. Ці три етапи чітко демонструють тривалість часової залежності кожного з регіонів від імперського панування. Попри такий тривалий період панування Росії не вдалося зламати соціальну психологію і систему цінностей, які сформувалися в українського населення впродовж попередніх століть.

Релігійність. Значний вплив на формування цінностей українського етносу мало християнство східного обряду. Воно проповідувало і стверджувало традиційні моральні цінності — не вбий, не вкради, не чини перелюбу. Необхідно однак вказати на відмінності у сприйнятті християнських цінностей українцями й росіянами. Чорноземи України і сприятливі кліматичні умови у порівнянні з територією Росії зумовили багатолюдність українських селищ. Проживання в такому селі під постійними поглядами сусідів сприяло формуванню більш стійких моральних устоїв, ніж проживання в російській малолюдній «деревне», не в кожній з яких була і церква. До цього слід додати також те, що населення території України було хрещено на два-три століття раніше, ніж населення Росії. Ці фактори не могли не вплинути на різницю в релігійності обох народів.

Селянство як основний носій українського етносу до XX ст. На формування соціально психологічного образу українця, на сприйняття ним цінностей, що супроводжували його існування, вплинув ряд факторів. Головним із них був,

насамперед, той, що етнос до ХХ ст. в основному складався з селян. Селянин має обмежений кругозір, якщо порівнювати з жителем міста. Його соціальний досвід зосереджувався навколо циклічної щорічної праці. Історично так склалось, що інші верстви — влада і значною мірою жителі міст — як правило, були чужими, навіть вихідці з села ставали чужинцями, оскільки спілкувалися нерідною мовою. Звідси соціальне відчуження, ізоляція селянства, яке складало основу українського етносу від решти верст суспільства. Звідси також глибоко вкорінена недовіра до влади, яка була чужою за етнічними ознаками. Цим зумовлене і недооцінювання інших видів праці, зокрема ремісників і торгівців. Схвально в народі сприймався працюючий і бережливий селянин-господар, якого наші заздрісні недбайливі сусіди називали «куркулем».

Козак як утілення прагнення українця до свободи.

На соціально-психологічний образ українця значний вплив мала також козаччина. Свідченням цього є той факт, що в народній пісні козак є синонімом хлопця, чоловіка взагалі. Розквіт козаччини припав на визвольну війну українського народу проти польсько-шляхетського панування. Козак боровся за православну віру, яка тоді була головною ознакою етнічної єдності, і проти соціального гніту. Основною цінністю козака, крім релігійних цінностей, була воля. Визначити це поняття досить важко. Це не була боротьба за закони, що обмежували всевладдя монарха, за які боролась молода буржуазія тогочасної Західної Європи. Це в кращому разі була боротьба за певні привілеї для свого стану, а в ідеалі воля означала незалежність козацтва від будь-якої влади, оскільки основну масу козацтва (тут не йдеться про козацтво пізнішої Гетьманщини ХVIII ст.) складали втікачі-бунтарі. Козацтво вселило в широкі народні маси цінність волі, свободи, однак ця цінність мала присмак анархії, неупорядкованої свободи. Козацтво не мало чітко встановленої влади. У них керівництво вибиралося на період походу чи на певний час. Кошових чи гетьманів позбавляли влади після невдалих походів чи з інших причин. Це була демократія на межі з анархією. Вона не сприяла сакралізації влади, без якої на той час влада не могла існувати.

Досвід існування в російській імперії і його вплив на цінності українського етносу. На соціальну психологію українця, на систему його цінностей не могло не вплинути тривале існування в межах російської імперії. Насамперед слід зауважити, що імперія, як вампір, висмоктувала з народу здібних і талановитих представників, які збагачували культуру імперії, а не українського народу. Це створювало уявлення про те, що наш народ здатний лише до етнічної (селянської), а не до «високої» культури. Склалося так, що імперія створювала умови, за яких, наприклад, українською мовою розмовляло тільки село, а після імперії говорили, що наша мова не придатна для «високої» культури і науки. Так імперія звужувала, применшувала, а часто й просто забороняла етнічну культуру українців. (Варто згадати Універсали про заборону української мови і розправу радянської влади з «українізацією» наприкінці 20-х років минулого століття). Радянська влада, **колективізація і голодомор** зробили все для того, щоб підірвати традиційні цінності селян (релігійність, цінність праці, певне почуття власної гідності), нав'язати дух рабської покорности. Все це, звичайно, мало свої наслідки. Але події Другої світової війни і національно-визвольний рух під час і після війни пробудили вічні прагнення народу до свободи. Цьому значною мірою сприяли приєднані території Галичини, Закарпаття та Буковини. Вони були носіями цінностей, хоч і не зовсім західних (у своїх країнах вони були пригнобленими етносами), але формально це були цінності демократії, що різко розходилися з московськими цінностями.

Сприйняття розпаду Союзу українцями і росіянами.

Радикальна відмінність у цінностях українців і росіян проявилась у сприйнятті розпаду срср Якщо для українців та для народів інших республік це був шанс здобути жадану свободу, то росіяни переживали цю подію як трагедію, що чітко проявило їхню імперську сутність. Ніякого добровільного об'єднання народів у Союзі не існувало, була справжня імперія, яка приховувала свою сутність за маскою дружби народів і розквіту національних культур. Існувало знекровлення інших культур для розвитку однієї — імперської російської культури.

Слід однак відзначити специфіку цієї імперії. Квасісоюз із квазіреспублік виявився зручною формою для мирного розвалу цього утворення. Жодна з республік, що вийшли з Союзу, не виявляла ностальгії за минулим, За винятком Росії, переживання якої цілком підпадають під визначення «постімперського синдрому». Якщо всі європейські республіки, окрім Білорусії, обрали демократичний шлях розвитку, то глибинна азійська сутність російського суспільства у поєднанні з «постімперським синдромом» призвели до вибору ним автократичної форми правління.

Міфологема «єдиного руского народу». Імперіалістичний характер ідеології і політики путінської росії найбільш яскраво проявився в запереченні етнічної відмінності українців і росіян, за якою криється заперечення права українців бути політичною нацією, тобто мати власну державу, і заперечення української національної культури. Концепція «єдиного руского народу» — це значний крок назад від лицемірної концепції союзу націй (XX ст.) до неприкритої імперської національної політики царизму (XIX ст.). Якщо більшовики хоч вдавали, що вони йдуть у ритмі з історичними подіями, то путінська Росія силується повернути хід історії назад. Концепція «єдиного руского народу» — це по суті нацизм XXI ст. Вона заперечує українців як окрему націю, не визнає їхні права на мову й культуру. Крах і невідповідність дійсності цієї концепції яскраво проявився у війні Росії проти України. Всенародний характер, який набула війна українців проти загарбників, засвідчив, що ми як політична нація відбулися. Нація існує як соціальний проект у свідомості людей, які ідентифікують себе з нею. Війна засвідчила об'єднання українці навколо цього проекту.

Російська агресія і європейські цінності. Трагедії і страхіття Другої світової війни породили відчуття і переконання, що такого антигуманного явища більше не буде. Європа, здавалося, звільнилась від цього прокляття, яке супроводжує весь цивілізаційний період людства. Незважаючи на протистояння капіталістичної і соціалістичної соціальних систем, більше пів століття в Європі панував мир. Виросли покоління, батьки яких не зазнали досвіду втрати близьких і рідних.

На найвищій щабель піднеслася цінність людського життя, його сакральність і недоторканість. Не зумовлена біологічними причинами смерть вважалась чимось ірраціональним, абсурдним, позбавленим сенсу, не властивим нормальному життю людини. Презумпція життя стала правовою нормою. Позбавлення життя людини вважалося червоною лінією людяності. І тут раптом у Росії з'являються політики, які створюють ідеологію, що виправдовує війну і пов'язані з нею вбивства людей. Здійснено підкоп під основні цінності, які втілювала в буття європейська культура. Абсурдність, ірраціональність розпочатої Росією війни проти України вразила політичні еліти Європи і простих людей. Реакцією на неї стала безпрецедентна військова, економічна і гуманітарна допомога нашій країні. Уперше в історії народи Європи демонструють таку єдність. ***Це свідчить про те, що гуманітарний проєкт, який проголосила повоєнна Європа, утвердився і набув дієвої сили.***

Війна зрештою закінчиться, і вона закінчиться перемогою України, навіть якщо не всі наші умови будуть ухвалені. Ми вже перемогли, оскільки показали світу (і самим собі!), що українці як політична нація відбулися. Ми перемогли, оскільки з війною прийшло глибоке переконання, що Україна — не Росія. Ми перемогли, оскільки остаточно вибрали європейські демократичні цінності, відкинувши цінності і психологію азійських деспотій.

Руслана ДЕМЧУК

НЕОЄВРАЗІЙСТВО ЯК НЕКРОПОЛІТИКА У ЦИВІЛІЗАЦІЙНОМУ КОНТЕКСТІ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

Українська Єврореволюція 2013–2014 рр. без перебільшення обумовила цивілізаційний вибір України, бо саме вона завадила проросійському режиму В. Януковича змінити євроатлантичний вектор розвитку нашої країни на євразійський, що негайно спровокувало напад Росії на Україну. Рух статистичних подій, яким прямує путінська Росія, остаточно демонструє, що «вікно до Європи», прорубане російським царем Петром I, зокрема завдяки масовим жертвам серед етнічних українців, яких кооптували до імперії, починаючи від 1654 р., нині щільно зачинене. Хоча відтоді й донедавна задекларований європейський спосіб життя поділявся лише тонким прошарком російського панівного класу, чії представники, з огляду на поняття престижу, забезпечували своїм дітям західну освіту й купували західну нерухомість. «Глибинний» народ взагалі не переймався європейськими цінностями, лише заздрило західному рівню життя, що сприяло ефективності антизахідної пропаганди в Російській Федерації. Тож на часі дослідити витоки та розвиток євразійської ідеї, яка не лише виявилася стійкою в конкуренції з ідеєю «русского міра» (переважно спрямованої на опанування європейського простору), а й отримала нові стимули та напрями задля своєї реалізації аж до спроби прив'язки російської платіжної системи до

китайської грошової одиниці — юаня та дубляжу інформації китайською замість англійської на табло в аеропорту Шереметьєво в Москві. Наразі кожен день розв'язаної війни проти України посилює залежність Росії від Азії, адже її добробут забезпечується виключно природними ресурсами на Далекому Сході та імпортованими боеприпасами з КНДР.

Один із засновників євразійства П. Савицький у статті «Подданство ідеї» наголошував: *«Росія повинна звільнити світ від рабства перед новітнім романо-германським шаблоном... Для тих, хто мислить Росію як світ новий, що будується на напружених засадах православно-духовної творчості й найширшого культурно-національного і державоутворювального розмаху, для тих єдино можливим підданством є підданство ідеї. Перш ніж поставити над собою правителів — осіб та установи, ми повинні проголосити й встановити Ідею-Правительку... Для цього потрібно її виносити і виплекати у глибинах свідомості, розгледіти і віднайти шляхом особистого досвіду, для того, аби у подальшому розкритті цей особистий досвід став колективним... Тому в зусиллях безперервних і творчих, нехай стане нашим завданням: виростити і обрати її майбутню Ідею-Правительку; а після того бути вірним, самовідданим й дієвим підлеглим цієї ідеї»¹ (Савицький, 1993). Тож, як це переконливо виплаває із наведеної тези батька-засновника, євразійство, насамперед, є моністичною ідеологією, яка потребує розроблення і самопожертви, що нині позиціонується вкрай актуальною ідеологією. Так само можна стверджувати, що євразійська ідея постала наслідком загибелі Російської імперії 1917 р. як відповідь специфічної російської свідомості на посткатастрофічну ситуацію, що склалася й нашвидкоруч проявилася черговою месіанською ідеєю та історіософською концепцією — Євразійством (Хоружий, 2000, с. 126). У цьому разі «постреволюційність» варто розглядати як типологічний концепт, сформований у суспільстві вже з іншим менталітетом, після розриву тривалої інтелектуальної традиції, що полягала в колізії між провідними напрямками «західництво — слов'яно-*

¹ Тут і надалі переклад наш — Р.Д.

фільство». Проте революційна контекстуальність євразійської течії не відмінила її глибинного, суто російського заперечення Європи як більш успішної смислової реальності, що демонструє хоча б збірник «Восток, Россия и Славянство» молодшого слов'янофіла К. Леонт'єва: «Лише з найбільш східної, скажімо азійської — туранської нації може відбутися щось від Європи духовно незалежне» (Леонт'єв, 1996, с. 215). Тож відштовхування від Заходу поряд із тяжінням до нього, є, безумовно, провідною інтенцією в російській самосвідомості, що, зокрема, яскраво демонструє пізні слов'янофільство. Проте найбільшої гостроти та відрефлексованості цей момент набуває все ж у євразійському русі, де причина краху Російської імперії — начебто сліпе західництво панівної еліти, наслідування чужих соціальних інститутів, інтелектуальна залежність від Заходу, обумовлена несаможиттєвістю мислення. Для російських «західників» Європа є, насамперед, і лише Культурою, проте Захід — етнічно антиприродний у ставленні до росіян. Так названа «загальнолюдська культура», що нав'язується лібералами, призведе лише до духовного здичавіння та етнічної деградації російського народу. Отже, творення нової історіософії на антизахідному ґрунті було логічним і природним для фундаторів євразійського вчення. Євразійці доводили, що Росія є окремою цивілізацією, відмінною від ворожої щодо неї романо-германської цивілізації. Така антизахідна установка об'єднувала і структурувала євразійське вчення, але, разом з тим, надавала йому духу догматичної непримиренності. Євразійці вважали, що кордони Російської імперії приблизно відповідають межах самобутньої Євразійської цивілізації, народи якої ближче один одному, ніж довколишнім народам, й зацікавлені в існуванні єдиної держави. Так само євразійці шукали і досліджували природно-наукові засади етнічності, адже на відміну від слов'янофілів, євразійці відмовляються від стратегії загальнослов'янської єдності. «Туранська» (монголо-татарська) спадщина, на думку євразійців, повинна обумовлювати сучасну політику Росії. Тож відбулася кардинальна/постреволюційна «Смена вех» (задекларовано промовистою назвою збірника, виданого у Празі 1921 р.), спрямована у підсумку на прими-

рення і співробітництво із Радянською Росією (Луначарский, 1922).

Наразі в Російській Федерації із зрозумілих причин з'явилася вкрай розлога та різноманітна література з питань витоку та розвитку євразійства. На жаль, в Україні маємо лише одиничні праці, хоча в євразійських розробках наша держава є одним із ключових смислів, який би не завадило вчасно дешифрувати, щоб зневільувати та забезпечитися. Серед українських науковців питання євразійства з огляду на його цивілізаційний аспект ґрунтовно досліджував Ю. Павленко в низці праць, зокрема «Этнонациональная концепция евразийцев» (Павленко, 2012, с. 282–333). Ставлення євразійства до візантійської спадщини аналізував В. Трофімов у статті «Візантія в євразійському дискурсі О. Дугіна» (Трофімов, 2018).

I. Класичне євразійство

Засновниками класичного євразійства — геополитичної доктрини, що виникла у 20-ті роки минулого століття в середовищі російської еміграції, слід вважати Миколу Трубецького (1890–1931 рр.), Петра Савицького (1895–1931 рр.) та Георгія Вернадського (1888–1973 рр.), сина славнозвісного філософа-природничника Володимира Вернадського, в історичних працях якого уміщені системні спостереження про єдність етносу та середовища проживання. Г. Вернадському (поряд з географом та істориком П. Савицьким) належить обґрунтування власне історичної концепції євразійства — геополітичного підходу до російської історії. Головна думка концепції Вернадського міститься у тезі про визначальний вплив т. назв. «місцерозвитку» на історичні особливості становлення усіх громадських інститутів. Тож під «місцерозвитком» людських суспільств дослідник розуміє певне географічне середовище, яке специфічно відбивається на людських спільнотах, які існують та розвиваються в його межах. У цьому разі мається на увазі Євразія. Під терміном «Євразія» слід розуміти не сукупність Європи та Азії, а власне Серединний материк, котрий має бути уособленим. Дослідник вважає, що історія Росії повинна розглядатися лише в контексті саме Євразії, що дасть змогу

з'ясувати специфіку російського історичного процесу. Минуле Росії-Євразії Г. Вернадський інтерпретує як колізію боротьби між «лісом» (осілими слов'янами лісової зони) та «степом» (урало-алтайськими кочовими степовиками). За монгольської доби російської історії «степ» подолав «ліс», проте від середини XV ст. «ліс» отримав реванш у форматі Московського царства. На думку Г. Вернадського, російська історична наука, переймаючись вивченням ролі православ'я та візантійського спадку, пішла хибним шляхом повз очевидний факт «зросійщення татарщини», тим самим не помітивши татарський виток російської державності. Проте Московська держава постала на руїнах Золотої Орди, тож є спадкоємицею не Київської Русі, а імперії Чингізхана (Андреев, 1996. с. 41–42) .

Родовою ознакою євразійського дискурсу є корекція історії за допомогою географії. Заміщення часових категорій просторовими виступає стійкою ознакою космічної/міфологічної свідомості. Утім цікавим у цьому сенсі видається дослідження Д. Бахманн-Медік про культурологічні повороти, де серед інших, зазначено «просторовий поворот», що насправді спричинив появу таких наукових напрямів у культурологічному знанні, як геокультурологія, культурна географія та міфопоетична топографія. Зокрема її твердження — *«закінчився період, коли простір впродовж століть підпорядковувався часу»* — корелюється з твердженнями П. Савицького (Bachmann-Medick, 2016. P.215)

Петро Савицький розвивав геософію, що стверджувала пріоритет географічного чинника в етнокультурних і соціокультурних процесах. Осмислюючи опозицію осілого і кочового укладу, Савицький упритул наблизився до сучасних філософських узагальнень. Протиставляючи «відчуття моря» та «відчуття континенту», що призводять до різних стратегій діяльності, дослідник пише про модель соціуму, позначену як «Кочовий світ». Наразі зазначений підхід перегукується з порівняно новим напрямком — «номадологією», запропонованим Ж. Дельюзом і Ф. Гваттарі у праці «Капіталізм і шизофренія» (Deleuze, Guattari, 1983). У номадології опозиція «осіле — кочове» описується як компарс — диспарс. Диспарс є специфічним

видом простору та дій усередині нього, це — простір переміщень, де подіями виступають контакти. Дельоз і Гаттарі описують його як «плаский» простір, котрий є, скоріше, тактильним ніж візуальним, що є простором індивідуальних подій контакту. Ці положення, по суті, уже були у Савицького (зокрема як «еластичний» простір), тож він фактично концептуально випередив популярних європейських дослідників, проте його праці залишаються невідомими широкому загалу, на що наголосив С. Хоружий, який критично проаналізував формування євразійської ідеї в контексті слов'янофільських трансформацій. Стосовно російської історії геософія разом з антизахідництвом стали маркерами євразійства з його монголофільством та азійським наголосом. Наразі ця тема є такою, що активно дискутується у зв'язку з євразійським відродженням, проте головні ідеї є нечисленними та нескладними (Хоружий, 2000, с. 125–135). Вважається, що панування монголо-татар не було деструктивним та негативним, а, навпаки, конструктивним і позитивним чинником. Савицький, зокрема, запевняв, що великим щастям для Русі у той час, коли вона внутрішньо «розкладалася» й вже мала «впасти», стало те, що нею заволоділи татари. Буцім-то татари — «нейтральне культурне середовище», яке приймало будь-які культури і «терпіло усіляких богів», хоч і звалилося на Русь, як Божа кара, проте не замутило чистоти національної творчості. От якби ж то Русь тоді дісталася Заходу, він витягнув би з неї всю душу (Савицький, 1993). Конкретно російська вдача полягала в тому, що монголи не тільки не порушили усталені форми російського життя, але з користю їх доповнили, запровадивши в Росії школу, адміністрацію, фінансову систему, організацію пошти та інше; вагомий внесок татар полягав не так в конкретних галузях, як у типі російської держави, зокрема, у російській державній свідомості. Усе це Русь взяла від імперії Чингізхана, чиею спадкоємицею стала, як це зазначив Трубецькой: *«Одного погляду на історичну карту достатньо, аби пересвідчитися у тому, що майже вся територія сучасного СРСР колись складала частину монгольської монархії, заснованої великим Чингізханом. Деякі частини колишньої імператорської Росії, при-*

еднані у післяпетровську добу: Фінляндія, Польща, Балтійські провінції — до монархії Чингізхана не входили; але вони й відпали від Росії, тому що історичного, природного державного зв'язку в них з Росією не було... Таким чином, у історичній перспективі ту сучасну державу, яку можна назвати і Росією, і СРСР (справа не в назві) є частиною великої монгольської монархії, заснованої Чингізханом... В історичній наступності Росія не є всією монархією Чингізхана, а лише основним ядром цієї монархії» (Трубецкой, 1995, с. 9–10)

Євразійцями визнавалася певна роль Візантії відповідно до географічних принципів як «вплив Півдня». Зокрема Г. Вернадський не применшує значення й візантійського спадку, слушно пояснюючи, що під монгольським спадком слід розуміти євразійську державу, а під візантійським — православною релігією: *«Монгольський спадок полегшив руському народу створення плоти євразійської держави... Візантійський спадок озброїв руський народ для створення світової держави низкою ідей»* (Вернадский, 1927. с.17).

Тож підсумовуючи державотворчі рефлексії євразійців, варто наголосити, що, на їхню думку, зазначений симбіоз вийшов чудовим: «...відбулося чудо перетворення монгольської державної ідеї у державну ідею православно-руську» (Трубецкой, 1995, с. 227). Так названий «туранський» (монголо-татарський) елемент настільки увійшов до російського етносу, що вважати його слов'янським вже не можна, адже це вже особливий етнічний тип, що задекларовано Л. Карсавіним в євразійському «Маніфесті» (1926 р.). *«Увесь смисл і пафос наших тверджень зводиться до того, що ми усвідомлюємо й проголошуємо існування особливої євразійсько-руської культури та її особливою суб'єктом як симфонічної особистості»* (Карсавин, 1992, с. 376).

У геокультурному плані відмова від європоцентризму призвела до ревізії концепту «культура», відмови від опозиції «культура-варварство» і всього нормативно-аксіологічно комплексу, що був з нею пов'язаний, зокрема, поняття античності й класичності. Євразійці підтримували тезу про рівноцінність усіх етноісторичних суб'єктів, а втім і культур. Один з ідеологів

евразійства П. Савицький запропонував розуміти культуру як простий набір галузей культури: *«Лише розглядаючи культуру розчленовано за галузями, ми можемо наблизитися до якогось повного розуміння її еволюції й характеру...»* (Савицький, 1997, с. 86–87). За такою логікою, наприклад, якщо мистецтво орнаменту трипільців було вищим, ніж у літописних полян (що є доведеним фактом), то виходить останні деградували порівняно з трипільцями (що вже є нісенітницею). Редукція культури за критерієм «схоже — відмінне», її зведення до органічної категорії, фактично сприяла відкиданню її духовної та творчої суті. Проте погляди евразійців щодо своєрідності культурних світів у подальшому виявилися затребуваними якраз сучасними європейцями в контексті мультикультуралізму та «екології культури», де провідним трендом стала важливість різноманітності².

Грунтовніше евразійцями було пророблено соціально-державні питання. У теорії держави і суспільства евразійство висунуло свій проект, орієнтований на тип державного устрою фашистської Італії та комуністичної Росії (Хоружий, 2000, с. 132). Проект евразійців мав дві базисні концепції «демотії» і «ідеократії». У евразійському Маніфесті 1927 р. демотія позиціонується як державний порядок, при якому влада належить організованій, згуртованій і суворо дисциплінованій групі, яка здійснює цю владу заради задоволення потреб народних мас і втілення у життя їхніх прагнень (Палкин, 2006). Тож, якщо владна група повинна бути згуртована певною ідеєю, то тип влади при демотії є ідеократією, владою ідеї, про що вже йшлося. Проект чітко встановлював примат принципів колективізму над індивідуалізмом і тому демотія протиставлялася буржуазній демократії, у чому також простежувалася чітка антизахідна установка. Зокрема Трубецької переконує у тому, що сучасний йому демократичний устрій має заступатися устроєм ідеократичним, де панівний прошарок підбирається за принципом відданості одній/спільній ідеї-правительці.

² Щоправда, тренд мультикультурності нині наражається на критику в річищі ситуації глобальної гібридної війни, яка триває.

Натомість керівний клас демократичної держави не має власних спільних переконань через те що він складається з представників різних партій. Це апріорі унеможливило керування культурою і господарчим життям, тож він старається якнайменше втручатися до цієї царини під приводом «свободи торгівлі», «свободи друку», «свободи мистецтва» тощо. Тому й демократичним суспільством керують безвідповідальні чинники — преса і приватний капітал. (Трубецкой, 1995, с. 438–444).

Така соціальна теорія обумовлювала політичні орієнтири класичних євразійців, адже більшовики, за їхнім переконанням, були запеклими європеїзаторами Росії й безкомпромісними продовжувачами західницьких традицій російської інтелігенції. Насамперед вони (здебільшого етнічні євреї, на переконання антисемітів-євразійців) були упевненими антипатріотами Росії, які страчували справжніх російських патріотів, як «чорносотенців» у 1917–1918 рр.

Проте актуальні марксистські настанови, підтримані В. Леніним, зокрема «Всесвітня революція», «Пролетарі усіх країн, єднайтеся!» як означники глобалізму, вже відсутні у Сталіна, котрий рухався в євразійському напрямку. Тож євразійці вважали Сталіна символічним репрезентантом Росії, чії дії найбільше відповідають глибинним бажанням масової свідомості росіян, які по-різному проявляються у певні історичні періоди державотворення. Зокрема, коли Й. Сталін остаточно утвердив свою владу (30-ті рр. ХХ ст.), то слушно відмовився від традиційної для більшовиків-ленінців відкритої антиросійської орієнтації з інтернаціональним гаслом «У пролетаріату немає вітчизни»³. До навчальних закладів саме за часів Сталіна було повернено російську історію з її національними героями в імперському мейнстрімі.

³ Саме тому більшовики історично вкорінювалися не в етно-територіальні формування, а в класову боротьбу, зокрема, починали відлік від соціальних заворушень на кшталт боротьби феллахів проти фемної аристократії у давньому Єгипті або повстання Спартак у античному Римі.

Утім потяг євразійців до більшовизму був глибоко закладений самими принципами євразійства. Адже, згідно з деклараціями засновника вчення Трубецького: *«ідеократична держава... має свою систему переконань, свою ідею-правительську (носієм якої є об'єднаний в одну-єдину державно-ідеологічну групу панівний прошарок) й у силу цього неодмінно повинна сама активно організовувати всі боки життя та керувати ними. Вона не може допустити втручання якихось непідпорядкованих їй чинників... й тому є певною мірою соціалістичною»* (Трубецької, 1995, с. 438).

Від самого початку євразійство мало подвійні інтенції, з одного боку, бути духовною силою і культурним рухом, а з іншого — бути разом з Росією, не відриватися від російської сучасності, опонуючи політичній і військовій еміграції й заодно всім «уламкам старого світу». На цьому мотиві, як це засвідчує таємна та авантюристична історія євразійства, грали з повним успіхом радянські спецслужби. Зокрема паризька газета «Євразійство» активно пропагувала зближення з СРСР, а С. Ефрон (чоловік поетеси М. Цветаєвої), що нею опікувався, виявився агентом НКВС з 1933 р., очолював «Союз за повернення на Батьківщину» — фактично філіал НКВС. Проте, після гучних акцій проти діячів антикомуністичного руху⁴, змушений був тікати в СРСР разом з дочкою Аріадною. Після втечі чоловіка М. Цветаєву допитувала французька поліція та бойкотувала російська еміграція, тож вона так само виїхала до СРСР разом із сином за сприяння радянських спецслужб. Ефрон та Цветаєва з дітьми жили на дачі НКВС в Болшево аж до ув'язнення Ефрона. Його нібито розстріляли в серпні 1941р., як повідомили про це дружині. Хоча насправді Ефрона розстріляли лише через півтора місяця після того, як Цветаєва скоїла самогубство 31 серпня, невдовзі після сумної звістки. Дочка подружжя Аріадна тривалий час перебувала в ГУЛАГІ, син Мур загинув

⁴ Зокрема, отруєння Л. Сєдова, сина Л. Троцького, убивство генералів О. Кутєпова та Є. Міллера, а також колишнього радянського агента І. Рейсса-Порецького, що порвав із чекістами й написав обвинувального листа Й. Сталіну.

на війні в Білорусі 1944 р. Історія життя та смерті талановитої поетеси М. Цветасвої наочно демонструє, у який спосіб радянські спецслужби використовували та ліквідовували евразійців (Коваленко, 1991).

Отже, мотив зближення з СРСР штовхав евразійство до сприйняття реальності, яка полягала в непорушному існуванні радянської влади, адже в силу принципів демократії та ідеократії, евразійство повністю сприймало введenu більшовиками систему — необмежену владу партії, що постала на певній ідеології та жорсткій дисципліні. Стверджувалося лише, що комуністична ідеологія є помилковою (насамперед, як прибула із Заходу), а евразійська є правильною, тому компартію треба просто замінити евразпартією. Відтоді кооптація представників спецслужб до евразійської спільноти стала неодмінною умовою існування руху.

У цілому впадає в очі утопічність евразійської ідеї ще на етапі її становлення. Ґрунтовну критику «класичного» евразійства надав Г. Флоровський у статті «Євразійська спокуса», після того, як разом із П. Біциллі залишив цей рух, що спричинило його розкол (Флоровский, 1995). Багато евразійців відмовилися від своїх поглядів, що фактично звело нанівець евразійський рух у середовищі російської еміграції на Заході.

II. Радянське евразійство

Несподівано евразійство відродилося на теренах СРСР у працях Лева Гумільова (1913–1993 рр.), «останнього евразійця», як він себе помилково називав, зважаючи на подальшу неочікувану/очікувану? евразійську реінкарнацію. Гумільов був сином відомої поетеси А. Ахматової та поета-білогвардійця М. Гумільова. Сам він близько десяти років провів у радянських концтаборах, тому на відміну від «класичних» евразійців, які здобули освіту в провідних університетах Російської імперії, фактично був типовим радянським самоуком, який, починаючи з 60-х років «хрущовської відлиги», відродив евразійську традицію. Гумільов цілком погоджувався з евразійськими попередниками у тому, що Монголія була джерелом російського характеру й прихистком від занепалого Заходу, вважаючи, що

сталінські репресії у цілому сприяли прояву базових вітальних істин за екстремальних умов існування (Снайдер, 2023, с. 95).

Праці Л. Гумільова (16 монографій) мають історіософське спрямування, у них викладені погляди на загальні закони й механізми, що є рушіями історії людства. Він першим розвинув концепцію, згідно з якою історія людства, по-суті, є історію етнічною (не історією народів, а історією життя народів), решта — лише інтерпретації та можливі думки.

В оригінальних працях дослідника розвивається теорія подвійного рівня: по-перше, надана розлога і нова концепція російської історії; по-друге, запропонована загальна теорія етногенезу, універсальна динаміка етносів і культур. Конструкти Гумільова спростовували академічні радянські канони: багата емпірика, побудована на маловідомих і малодоступних фактах, яскравий, емоційний виклад у майже побутовому стилі й напівфантастичні концепції, де панує свавілля і вульгарний матеріалізм, збуджували думку та уяву наукової громадськості, що перебувала в тенетах «марксизму-ленінізму». За Гумільовим, історичний процес скерований і спрямований особливим початком «пасіонарністю» — внутрішньою енергією, непоборним тяжінням до дії. За високих показників цього параметру етнос переживає підйом, підкорює інші етноси, розширює життєвий простір; за низьких показників — деградує, стає залежним від інших. Рівень пасіонарності визначається фізико-хімічними процесами, біополями і «мутаційними поштовхами», обумовленими космічним випромінюванням, які й скеровують або обнулюють історичний розвиток (Гумилев, 1990). Космічні промені, що дали життя західним націям, спалахнули в дуже далекому минулому, саме тому енергію Заходу вичерпано, і він наразі мертвий. А от російська нація, що постала з космічного спалаху у вересні 1380 р. (очевидно, засвідченому Куликовською битвою? — Р. Д.) є молодою і активною (Снайдер, 2023, с. 95–98). Також Гумільов додав до євразійської традиції особливу форму антисемітизму, обґрунтувавши концепт фальшивих націй — «химер», які черпають свою енергію не від космічного випромінювання, а від інших спільнот, застерігаючи русичів від екзистенційної загрози в зонах етнічного кон-

такту з боку «хижих та нещадних етнічних химер» (Гумилев, 2008, с. 120–190).

Тож основні принципи, якими, за Гумільовим, обумовлена російська історія, — це тюркофільство та антиєвропеїзм. Дослідник значно перевершив старе євразійство в декларації дружньої ролі монголів-кочовиків і підступної поведінки Заходу. Концепцією євразійства Гумільова є його остання монографія «Ритмы Евразии». Його передсмертна стаття-інтерв'ю, опублікована в № 5 дайджесту «Социум» 1992 р., мала розлогу й красномовну назву «Скажу вам по секрету, что если Россия будет спасена, то только как евразийская держава». Лев Гумільов мав адептів та численних прихильників, зокрема дружив із філософом Юрієм Бородаєм та його сином Олександром, який мріяв про «озброєних пасіонаріїв», що звільнять «всю територію Євразії» (Снайдер, 2023 с. 98)⁵.

Найбільш обґрунтованим у концепції радянського етапу євразійства вбачається власне географічний бік (як фізично, так і економічно). Євразійська рефлексія була покликана зближати макроетнічні групи, різні за своїм походженням, релігійною належністю, традиційним господарчим устроєм — насамперед, східнослов'янської, певною мірою угро-фінської, тюркської та монгольської. Тож Радянський Союз (із пристебнутою до нього Монголією) фактично був повним втіленням феномену Росії-Євразії, як і територіальні утворення, що передували йому на євразійському просторі — Російська імперія та держава Чингізидів.

Звісно, СРСР не мав під собою власного ідейно-ціннісно-мотиваційного, релігійно-духовного підґрунтя, якщо абстрагуватися від партійної ідеології «марксизму-ленінізму», що нещиро поєднувала це квазіцивілізаційне утворення, адже цивілізація розуміється як локальна спільнота («метакультура»), згуртована навколо певних універсальних цінностей. СРСР охоплював

⁵ Певним чином О. Бородай намагався втілити у життя свою дитячу мрію, коли захоплював український Крим, підпалював український Донбас та сприяв анексії Росією українських територій, очоливши Раду міністрів «ДНР» та перебуваючи на інших керівних посадах

частини різноманітних цивілізаційних частин, прагнучи їх нівелювати шляхом викорінення цивілізаційних засад й насадження власних квазіцивілізаційних цінностей. У негативному аспекті цей проєкт був певною мірою реалізований. Якщо духовні засади існування належних до нього народів й не вдалося повністю знищити, то вони, без сумніву, понесли великі втрати та деформації. Втім нав'язати штучні цінності комуністичної ідеології не вдалося жодному з народів-заручників СРСР, проте вдалося спотворити та знецінити їхні культурні традиції. Після розпаду СРСР євразійство продовжило справу уніфікації народів та їхніх культур на євразійських просторах під личиною «мультикультурності» у залізних тенетах держави-цивілізації.

III. Неоєвразійство

Ситуація краху СРСР і подальшої трансформації посткомуністичної Росії у невизначеному напрямку не позбавили євразійство державної підтримки. Незважаючи на те, що євразійство 90-их років ХХ ст. було досить строкатим явищем, передусім належало до царини маскультури або опозиційної політики, його творчий розвиток займав невеликий простір. Дуже несподівано євразійські ідеї увійшли до російських варіацій новітнього релігійного руху New Age та т. назв. «традиціоналістів» — строкатого спектру маргінальних ідеологій, що поєднували вульгаризовані елементи давніх духовних традицій з популярною езотерикою, конспіратологією, расовими міфами правоекстремістської політичної свідомості. Зв'язок із комуністичною доктриною залишився непорушним: як євразійство 20-их черпало з комунізму, так пострадянські комуністи звернули увагу на євразійську доктрину. Виниклий симбіоз здобув назву «євразобільшовизм» (Хоружий, 2000, с.134–135). Нова доктрина КПРФ, як це впливає з риторики її лідерів, є прямим запозиченням спрощеного євразійства: антизахідне спрямування, геополітика, ксенофобія, націоналізм (що замістив інтернаціоналізм), пильність у пошуках сіоністів (антисемітизм), масонів та інших підступних ворогів. У цьому примітивному політичному міксті євразійство, російський націоналізм, фашизм органічно поєдналися.

Євразійство невдовзі проминуло маргінальний етап, адже його доктринаю зацікавилися політики першого рангу, зокрема президент Казахстану Нурсултан Назарбаєв опублікував збірник статей під загальною назвою «Євразийский союз: Идея, практика, перспективы», що був опублікований у Москві 1997 р. (Назарбаєв Н. А, 1997). Слідом палким прихильником євразійства стає В.Путін, котрий, виступаючи в 2000 р. в університеті імені Л.Гумільова в Астані, однозначно заявив: «Росія завжди відчувала себе євразійською державою. Ми ніколи не забували, що основна частина нашої території знаходиться в Азії. Щоправда, варто чесно сказати, не завжди використовували цю перевагу» (Путин В., 2000. 24.11). Тож час євразійства настав, його ідеологію почали втілювати в життя так послідовно, як колись будували соціалізм, що невдовзі було засвідчено програмною статтею Путіна «Новый интеграционный проект для Евразии — будущее, рождающееся сегодня»: «*Мы предлагаем модель потужного наднаціонального об'єднання, здатного стати одним з полюсів сучасного світу й водночас відігравати роль ефективної “зв'язки” між Європою та Азійсько-Тихоокеанським регіоном*» (Путин, 2011.03.10.). Відтоді євразійська ідея почала набувати сталого розвитку та стрімкого втілення у геополітичних утвореннях: ОДКБ (Ташкентський пакт), ЕврАзЭС, Митний союз, ЕАЭС, де ідеологічне домінування РФ не викликало ніякого сумніву. До річниці виходу зазначеної статті Путіна було упорядковано збірник наукових праць «Евразийская интеграция в XX веке» на підставі виступів учасників міжнародного форуму, що відбувся у Санкт-Петербурзі 3 грудня 2012 р. Форум проводився під егідою «Євразійського діалогу» — постійно діючого дискусійного майданчика російських парламентаріїв, незадовго до того організованого для обговорення проблем створення Євразійського союзу як аналога ЄС, проте на території Євразії.⁶

⁶ У своїй передвиборчій програмі 2011 р. Путін озвучив мету створення Євразійського союзу у «Предвыборная программа Всероссийской политической партии «Единая Россия» (на выборах Президента России 4 марта 2012 года)»

Якщо абстрагуватися від «Вітання» учасникам В. Матвієнко, колишньої громадянки України, та не брати до уваги статті представників російського істеблішменту, котрі отримали чітку стратегію впровадження євразійства у флагманський статті Путіна (передрукованої з «Известий»), цікавою видається позиція поодиноких представників України, оприлюднена на шпальтах цього видання. Доволі нейтральною є стаття В. Єльченка «Євразійская интеграция в украинско-российском диалоге», на той час посла України в РФ, котрий стримано оцінюючи вигоди від Євразійського союзу, все ж закликає з інтеграцією не поспішати: *«Ми зацікавлені в найбільш тісній конструктивній співпраці, проте приєднуватися поки не готові. Потребуємо часу, досвіду, більше інформації»* (Єльченко, 2012, с. 76). Досвідчений дипломат правильно усвідомив геополітичну «перспективу» євразійства як небезпеку, що в підсумку сприятиме інституційному руйнуванню та кризі легітимності влади України. Така передбачливість та дипломатична гнучкість дали змогу йому після Єврореволюції 2014 р. продовжити дипломатичну кар'єру на Заході на посаді постійного представника України при ООН, пізніше — посла України в США.

Позиція В. Єльченка контрастує з безумовним схваленням євразійської інтеграції іншим нашим співвітчизником В. Мунтіяном у статті «Будущее за Євразийским экономическим союзом». Його позиція, поза сумнівом, обумовлювалася намірами провладної верхівки України, яка приховано готувалася до євразійської кооптації, аргументуючи це на той час економічними чинниками, незважаючи на публічно задекларовану інтеграцію з ЄС. В. Мунтіян — тоді урядовий уповноважений зі співробітництва з РФ та країнами СНД, за фахом економіст (доктор економічних наук), а стилістика його статті вражає невтішним прогнозом щодо приреченості самостійної України начебто під вантажем скоєних цивілізаційних помилок: *«Час учергове підтвердив життєву істину — сила наша в правді та єдності. Тож, якщо для нас істина — це спасіння, а брехня — смерть, чи не досить витратити дорогоцінний час на брехливі промови різних політиків, адже настав не просто*

час, а фатальна смуга, коли просто необхідно стати на шлях істини й більше не сходити з нього, припинити проводити задалегідь приречені експерименти над власним народом» (Мунтиян, 2012, с. 43). Геополітичний вектор авторського дослідження містить у собі звичайний/прокремлівський політнабір: ностальгію за втраченим СРСР, переконання у занепаді Заходу, який начебто розпочався ще 50 років тому: «*Навіщо робити такий вибір (зближуватися з Заходом — Р.Д.), коли сам захід приречений на розпад*» і вірою у майбутнє відродженої слов'яно-руської цивілізації як «споконвічно-праведного шляху» (Мунтиян, 2012, с. 43). Поряд із апеляцією до Бога на кшталт «*Бог дав нам час, щоб помудрішати, а ми його бездумно змарнували...*», автор зазначає «*планетарний рівень, характерний для праць О. Дугіна, який розглядає євразійство як антипод однополярного глобалізму ...*» (Мунтиян, 2012, с. 43, с. 44–45). Тож зазначена стаття українського високопосадовця була у мейнстрімі концептуального доробку «дугінізму».

У розробленні євразійського питання, що стало пріоритетним після схвалення провідними політиками, почала стрімко вивисуватися постать доктора політичних наук О. Дугіна, котрий від 2005 р. став лідером Міжнародного євразійського руху, члени якого наполягали на русифікації та дезінтеграції України; з 2008 р. — неофіційним ідеологом партії «Єдина Росія», з 2009 р. зав. кафедри соціології міжнародних відносин МДУ ім. Ломоносова. Наразі в його працях⁷ є тези та положення, які успішно втілюються у життя керманічем РФ, адже від 2013 р. російська зовнішня політика гуртувалася на «філософії» євразійства та керувалася його принципами. Влучну характеристику ідейного становлення молодого Дугіна на тлі геополітичних перепитій подано в монографії Т. Снайдера «Шлях до несвободи: Росія, Європа, Америка» (2023 р.) До цьо-

⁷ Провідні праці О. Дугіна з теми євразійства: «*Основы Евразийства*» (під ред. О. Дугіна. 2002р.); А. Дугин «*Евразийский Путь*» (2002 р.); А. Дугин «*Ноомахия. Войны ума. Цивилизации границ. Россия, американская цивилизация, семиты и их цивилизация, арабский Логос, туранский Логос*» (2014 р.)

го аналізу неварто нічого суттєво додавати, хіба що погодитися з дослідником: «Праця всього його (О. Дугіна — Р. Д.) життя полягала в тому, щоб принести в Росію фашизм» (Снайдер Т., 2023 с. 98). Термін «євразійство» використовувався Дугіним для адаптації нацизму на російському ґрунті, тому ми й позначили його теорію уточнюювальним терміном «неоєвразійство».

На Заході Дугін був прихильником таких конспірологів та неофашистів, як Карл Шмітт, Мігель Серрано, Алан де Бенуа. Тези Жана Парвулеско про непримиримий конфлікт між людьми моря (атлантистами) та людьми суходолу (євразійцями) надихнули Олександра Гелійовича на псевдоісторіософські узагальнення на кшталт: *«У ХХ ст. боротьба цивілізацій підійшла до остаточно дуальної формули. СРСР втілював у собі лінію Риму, натівський блок на чолі з США свідомо й послідовно обстоював інтереси Карфагену. Влада Суші (соціалізм) проти влади Моря (лібералізм), євразійство проти атлантизму, Труд проти Капіталу»* (Дугин, 2015. с. 25).

Дугін позиціонує євразійство як політичну філософію, що має столітню історію та напрацьований компендіум текстів від П. Савицького до Л. Гумільова. Себе він маніфестує як наступника в розробленні оригінальної, проте стійкої доктрини євразійства за умов постмодернізму (Дугин, 2011). Дугін захоплюється постмодернізмом як переходом до постраціональності, зачаровується переддчуттям глобального кінця: катастрофи, відвертого божевілля та самогубства. Олександр Гелійович ставить собі за мету вибудувати несуперечливу та послідовну стратегію, котру позиціонує як «євразійство сьогодні». Він справді пропонує нехитру теорію у форматі політичної публіцистики, що складається з трьох пунктів: зовнішня політика, інтеграція на пострадянському просторі та політичний устрій Росії:

1. *«Якщо говорити про зовнішню політику — це теза про багатополярний світ. Євразійство — це теорія багатополярного світу... Ми є противниками دلارового імперіалізму»;*

2. *«З цієї багатополярності випливає імператив інтеграції пострадянського простору... історично — це відновлення Російської Імперії та СРСР на принципово навих*

засадах. Як Російська Імперія відрізнялася від СРСР, так і Євразійський союз відрізнеться від СРСР, і від Російської імперії... У одному випадку колонізація, в другому — соціалістична революція, у нашому випадку — добровільна інтеграція на зразок Євросоюзу. За тією моделлю, що позначив Нурсултан Назарбаєв ще в 1994 р...»;

3. «...соціально-політичний устрій ...полягає в тому, що для нас не прийнятно створення держави-нації..., не прийнятна модель громадянського суспільства, заснована на принципі індивідуальної ідентичності..., не прийнятна модель етнічного сепаратизму, коли етноси претендують на політичну незалежність... Єдине стратегічне управління і поліфонія етнічних культур. І відмова всередині РФ від будь-яких атрибутів політичної незалежності — суверенітету і навіть статусу національних республік... У руських при цьому загалом немає свого суб'єкта Федерації, і не треба. Ми є державоуворювальним ядром. Руські можуть розмовляти своєю мовою, де хочуть, а всі інші наші громадяни, руські та неруські, мають знати руську мову» (Дугін, 2011).

У соціальному плані Дугін задекларував мікст релігійності та «лівої» орієнтації євразійства на сучасному етапі цивілізаційного розвитку: «Можна помітити близькість євразійства до соціалізму, але не доктринального, не марксистського, не атеїстичного, а, скоріше, православного. Або ж ісламського, якщо казати про ісламські форми гуртожитку» (Дугін А. 2011).

Зрозуміло, що для втілення постулатів євразійства у життя необхідно мати відповідного керманіча. Тож Путін, завдяки задіяному «євразійському відбору» (що й самого Чінгізхана стосувався), «політичному курсу та Божому промислу», цілком відповідає правителю євразійського штибу. Т. Снайдер наводить Маніфест «Ізборського клубу» — інтелектуального осередку рашизму, який заснував у вересні 2012 р. письменник О. Проханов, котрий, як і Дугін, використовував ідею Євразії задля фашистської експансії, зокрема щодо України з метою порятунку світу від «міжнародної єврейської змови»:

«Геополітика Євразійського континенту знову і знову си-

лою повертає втрачені простори. Таким є виправдання “євразійського проекту”, який розпочав В. Путін» (Снайдер Т., 2023 с. 103–105).

IV. Некрополітика

Свою неоевразійську риторику О. Дугін сформував як програму під вибори Путіна 2012 р. на третій термін: євразійська інтеграція як конкуренція євроатлантичній інтеграції у боротьбі за життєвий простір і ресурси, що надавало російській експансії цивілізаційного змісту (Дугін, 2012). Дійсно, після президентської інавгурації у травні 2012 р. Путін позиціонував Євразію як інструмент протидії, що допоможе розвалити ЄС, а Росію в інавгураційній промові представив як лідера та центр тяжіння для всієї Євразії. Утім, за влучним висловом Т. Снайдера: «Путін міг контролювати країну, але не міг реформувати її», його інавгураційна промова рясніла просторовими євразійськими міфологемами та відповідною квазі-історичною лексикою, де, передусім, йшлося про геополітичне перезавантаження усєї міжнародної політичної системи на засадах світобачення путінської Росії (Снайдер, 2023 с. 93). Тож, після «переобрання» на третій термін Путін не полишив ідею євразійської інтеграції, адже експансія у всіх її проявах є сенсом існування імперії, що було засвідчено виходом помпезного альбому «Євразія: от идеи — к интеграции», де йшлося про євразійську економічну інтеграцію в контексті розвитку євразійської ідеї, а також про формування «євразійської моделі» взаємодії суміжних етносів і держав «від Лісабону до Владивостока» (Євразія: от идеи — к интеграции, 2015).

Цій виплеканій у РФ утопії однак не судилося справдитися у реальному часі, оскільки в Україні вже відбувся Євромайдан, спричинений відмовою прокремлівського уряду В. Януковича від євроінтеграції, що у підсумку призвело б до згортання демократії та перебудови політичної моделі на російський кшталт, поглинання та знищення Української держави як суб'єкта. У геополітичному плані обидва українські Майдани (2004; 2014) завадили цивілізаційній глобалізації путінської неоімперії, бо Україна була наріжним каменем на

межі зіткнення Західної і Східної цивілізацій (Хантингтон С., 2021), що стало проблемою для російської експансії: *«Після розпаду СРСР за негласною конвенцією між Заходом та Росією пострадянський простір вважався свого роду канонічною територією Росії. Домовленість спочатку було порушено в Грузії... Далі — битва за Україну, ганебно програна...»* (Дугин, 2015. с. 46).

Існування незалежної України, на думку Дугіна, становило *«невимовну загрозу для всієї Євразії»* (Снайдер Т. с. 101), тож анексія стала необхідною умовою для здійснення євразійського проекту, що спричинило війну за Україну, яка розпочалася як гібридна — новітня форма геополітичного конфлікту. Варто погодитися з дослідниками, що гібридна війна ведеться у фронтних межах єдиного глобалізованого простору, тож її наразі можна кваліфікувати як світову війну, що підтверджено статистичних рухом подій поширення російсько-українського конфлікту далеко за його межі (Сутула О. Григор'єва, 2020. с. 114).

Однією з провідних інтенцій гібридної війни є руйнування системи національної безпеки і оборони, тож гібридна війна, насамперед, є технологією доби постправди. Саме це й було продемонстровано Росією на українському Донбасі та у Криму 2014 р., де поряд з загарбанням певної території, вдалося делегітимізувати кордон під приводом добровільного поширення «руського міра», публічно заперечуючи власну причетність до воєнного конфлікту.

Російське вторгнення до Криму і Донбасу охрестили «Руською весною», тож російський фашизм укотре мімікрував, перейшовши на нову стадію, позначену терміном «шизофашизм», коли справжні загарбники-фашисти почали найменувати «фашистами» жертви своїх злочинів та своїх опонентів. Уперше термін «шизофашизм» у науковому дискурсі застосував М. Епштейн: *«Шизофашизм — це розколоте світобачення (на відміну від цілісного фашистського світогляду сер. ХХ ст. — Р. Д.), своєрідна пародія на фашизм, проте серйозна, небезпечна, агресивна пародія... Особлива яскрава риса шизофашизму — діяти під машкарою боротьби проти фашиз-*

му» (Епштейн, 2016. с. 256). Наразі в російському агресивному уявному «фашист» — це той, хто протистоїть путінській агресії.

Нестримне прагнення Росії до світового лідерства в річищі геополітичного «євразійства» на підставі ідеї балансу сил супердержав, які начебто мають право контролювати та поглинати прилеглі країни, спонукало до розв'язання повномасштабної війни 24 лютого 2022 р. проти Української держави, тієї, котрої, за євразійським віровченням, не мало бути, але вона була. Тож першочергово нападники атакували її столицю — місто Київ, відповідно до алгоритму війни, розв'язаною нацистською Німеччиною минулого століття. Як і тоді, український народ, якого теоретично теж не повинно було бути як окремої спільноти⁸, зрозумів, що йдеться про його екзистенційне існування:

*Лютого, двадцять четверте,
Десь о четвертій зрання —
Київ бомбили, ми зрозуміли,
що почалася війна.
Стануть ті дні незабутні —
Київ ми йшли боронить,
Бо підла росія
і калічний путін
Нас захотіли убить...*

(народна пісня перших днів російсько-української війни на мотив популярного вальсу «Синій платочок» як алюзія на пісенну творчість 1941 р.).

Утім, зірковий час О. Дугіна настав, бо він чекав на війну і жадав війни, адже, за його переконанням: *«Тьма народів, народців, культур і культів кинули нам, руським, смертельний виклик. Захід як цивілізація відмовляє нам, руським, у праві бути іншою, відмінною від нього цивілізацією, — і це війна. Наші колишні брати по єдиній державі відмовляють нам у тому, щоб поважати нашу силу і наш масштаб, — і це війна ...»* (Дугин, 2015. с. 13). Цієї війни не можна оминати, адже

⁷ Саме за цим переконанням російські загарбники чекали на квіти від вдячних мешканців України, які звільнялися ними від «фашистів».

вона, за Дугіним, оздоровлює суспільство, котре має зрозуміти, яке це благо — війна: *«Відмова від війни, втеча від війни, неготовність до війни свідчить про глибоке виродження нації, про втрату нею згуртованості й життєвої, пружної сили. Той, хто не готовий битися і помирати, не може по-справжньому жити... Бути євразійцем, традиціоналістом — теж саме, що бути кшатрієм, військовим, воїном»* (Дугін А., 2015, с. 13, 18).

Шанування війни опанувало російський соціум задовго до повномасштабного вторгнення, що призвело до культу війни і прихильності до смерті — танатолатрії (Демчук Р. 2023). Російська танатолатрія стала ідеологією путінської Росії, реалізована в культових практиках на державному рівні, зокрема, маршем «Безсмертного полку» — алюзією культу померлих предків-героїв, поширеному в давніх римлян, кельтів та тюрків, що засвідчує стійку тенденцію до архаїзації російського суспільства. Зазвичай культу смерті в історії людства (вшанування античного Танатосу, ацтекського Миктлантекутли, мексиканської Санта муерте, гаїтянського Барона суботи та інших) масово поширювалися в суспільствах, котрі з певних причин перебували в періоді стагнації чи вже деградації державного розвитку, або на стадії поразки. Тож культ смерті за часів правління Путіна зростав паралельно з роками його довготривалого правління. За дугінським інфернальним псевдовченням, війна є фатумом, якого не уникнути, Долею, котру треба прийняти. Рядки з його монографії «Русская война» звучать як пророцтво Піфії, до якої зверталися стародавні правителі в роздумах, чи розпочинати військовий похід на сусідів і коли його розпочинати: *«На питання, що очікує Росію в майбутньому, легко надати однозначну і академічно точну відповідь. Росію очікує війна... Ми повинні обернутися до війни. Вона неминуча. Вона близько. Вони вписана до візерунку нашої долі... Війну ми зробимо самі. Вона витікає з нашого серця. Ми породжуємо війну. Й через неї ми творимо мир, наш руський мір... Вона прийде тоді, коли ми її покличемо. Або коли почуємо, як вона нас кличе. Втім, це одна і та сама дія»* (Дугін, 2015, с. 55).

Від повномасштабного нападу путінської Росії на Україну псевдонауковий флер смислових побудов Дугіна було остаточно відкинуто. Російська картина світу розкололася відповідно до архаїчної семантичної опозиції «Ми — Вони» на кшталт: *«Ми втрапимо до Раю, а вони просто здохнуть»* (В. Путін). Танатолатрія природньо трансформувалася у некрополітику, яку Путін використовує як ядерний шантаж на міжнародній арені. Заяви путінського пропагандиста та висловлювання його доньки Дарії, спрямовані на розлюдження українців, набули однозначності та категоричності на кшталт «українців треба вбивати» (Дугін, 2022, у МДУ закликав вбивати українців...). Проте культ смерті, відповідно до законів відправлення цього культу, вимагає не лише крові ворогів, а й крові власних дітей, чому є безліч прикладів у культурі людства. Тож нині некрополітика РФ насамперед спрямована на нормалізацію та легітимацію смерті. Тіла росіян, яким *«краще померти на війні, ніж спиватися вдома»* (В. Путін), сьогодні стали ресурсом держави, тому російському вождю не шкода посилати співвітчизників у «м'ясні штурми» на неминучу смерть. Разом з тим «м'ясні штурми» є відповідним месенджером керівництва Росії навколишньому світу про те, що тіл росіян у них ще багато й вони недорого коштують. Російська війна триває, збираючи криваві жертви на вівтар держави, тож життя за тоталітаризму є небезпечним не лише для його опонентів, а й для палких прибічників.

Підсумовуючи, варто окреслити культурно-цивілізаційний критерій, що склався: Східнослов'янська православна цивілізація, на роль якої претендує Росія, на очах орієнтується, трансформується у Євразійську (постслов'янську), адже сама Росія вже давно є православно-ісламською державою із тенденцією до кількісного збільшення ісламського компонента, що нині диктує та обумовлює внутрішню політику путінської Росії, зокрема зусиллями кадирівської Чечні.

Неоімперія РФ прагне трансформуватися в Євразійську цивілізацію, активно залучаючи до гурту неправославні або неслов'янські країни, що навіть загальмувало поступ «руського міра», орієнтованого передусім на Білорусь, Україну та

Молдову (Виступ патріарха Кирила, 2009). Нині здійснюються спроби об'єднати геокультурний образ «русского міра» та геополітичний образ «євразійства» у збалансований геоісторичний образ. Проте скомбінована геостратегічна химера у підсумку не витримує ідеологічної структуризації, бо спирається на різновекторні смисли та символи. У цьому разі доречно актуалізувати питання до співвітчизників російського мислителя В. Соловйова, яке він сформулював ще наприкінці XIX ст. у вірші «Ех Oriente lux» (1890 р.):

О Русь! В предвиденье высоком

Ты мыслью гордой занята;

Каким же хочешь быть Востоком,

Востоком Ксеркса иль Христа ? (Соловьев В, 1990).

Відповідь є очевидною та гучною, як іранські БПЛА, що руйнують міста України. Нині світовий політичний простір скомбіновано у «вісь зла»: Росія — Палестина — Іран — КНДР. У Євразійській цивілізації, якщо вона коли-небудь відбудеться як цілісність, а не розколеться на уламки відповідно до кордонів російських «суб'єктів федерації», може статися транзитивне майбутнє сполуки між Європою та Китаєм. Проте наразі це уявляється малоімовірним, адже сучасний стан Росії у культурно-цивілізаційному контексті радше визначається не через категорію трансформації, а як феномен «децивілізації». Загалом цей процес може бути визначено як втрату соціумом провідних ознак цивілізованості як у царині засобів, так і у цілепокладанні, що описали самі ж російські культурологи, коли ще мали таку можливість⁹: *«Сучасний феномен децивілізації може бути прослідкований і ідентифікований за декількома напрямками. Фізичний план: вразливість “складних” і “надскладних” систем. Ментальний план: “антропологічна катастрофа” постнекласичної свідомості (Мамардашвілі). Культурний план: експерименти з тілом і гра зі смертю*

⁹ Російський Інститут культурології було ліквідовано 23 січня 2014 р. під приводом «оптимізації» наукових установ, підпорядкованих Міністерству культури РФ.

(Ю. Давидов). *Соціальний план: саме цивілізаційне суспільство опортуністично культивує мотивацію, що є несумісною із підтримкою цивілізаційних засад (Ортега-і-Гассет). Політичний план: шовіністичний і чорносотенний decline теперішніх цивілізацій (Мих. Лівшиць)*» (Щелкин, 2010). Отже, алармізм, що містить у собі категорію децивілізації, може бути висловлений через афоризм «Варварство завжди поруч». Справді, Росія стрімко архаїзується, відроджується самодержавство, рекрутські набори та традиційний патріархат із декриміналізацією статей за домашнє насилля; фемінізм прирівнюється до екстремізму, адже прорив у часі для імперії можливий лише завдяки скороченню простору, як це вже довели сучасні Велика Британія та Франція. Про це слушно зауважив М. Епштейн щодо Росії, яка згуртувалася у державу не еволюційно, а з примусу Орди, сама стала Ордою, і щоб скинути Орду — увібрала її в себе, *«набула форми іншого, східно-деспотичного світоустрою та пройнялася тим самим духом кочівництва — і от уже одна Росія кочує всією Євразією, і всі її здалеку бачать, а вона себе — ні. Що користі — все набути, а себе загубити?»* (Епштейн, 2016, с. 14–15). Тож Росія обрала простір без кордонів, лише з небокраями:

Широка страна моя родная,

Много в ней лесов, полей и рек...

Наши нивы глазом не обшаришь,

Не упомнишь наших городов... (В. Лебедев-Кумач «Песня о Родине», 1936 р.).

Історично цивілізації виникали на ґрунті могутніх імперій. За нашим переконанням, саме Україна 2014 р зашкодила Російській неоімперії трансформуватися у Євразійську цивілізацію на засадах неоевразійського вчення. У перспективі путінська неоімперія може загалом дезінтегруватися, а про цивілізацію вже не йдеться. Адже цивілізація не захоплює території та не знищує міста, а транслює культурні смисли та здійснює культурні впливи, тож путінська неоімперія сама у собі цивілізацію перемогла. Російське варварство, що вразило цивілізований світ за обсягом і жорстокістю скоєного, наразі означається назвою невеликого українського містечка під Киє-

вом — «Буча». Зрозуміло, зазначена тема потребує подальших культурно-цивілізаційних досліджень, адже завдання культурології як неklasичного, почасти футуристичного проекту полягає у прогнозуванні контекстів майбутнього заради уникнення катастрофічних сценаріїв.

Література:

1. **Андреев, А.Г.** (1996). Историческая концепция евразийства Г.В. Вернадского. Россия: прошлое, настоящее, будущее: Материалы Всероссийской научно-практической конференции 16.12–19.12. Санкт-Петербург: Издательство БГТУ, 1996. С. 41–42.
2. **Вернадский, Г.В.** (1927). Начертание русской истории. Прага, Евразийское книгоиздательство, Ч. 1. 264 с. URL:<http://gumilevica.kulichki.net/VGV/vgv04.htm>.
3. Выступление Патриарха Кирилла на открытии III Ассамблеи Русского мира (2009) URL <https://religions.unian.net/orthodoxy/290287-vyistuplenie-patriarha-kirilla-na-otkryitii-iii-assamblei-russkogo-mira.html>. 3.11.
4. **Гумилев, Л.** (1990). География этноса в исторический период. Ленинград: Наука. 279 с.
5. **Гумилев, Л.Н.** (1993). Ритмы Евразии: Эпохи и цивилизации. Москва: Экопрос. 576 с.
6. **Гумилев, Лев** (2008). Древняя Русь и Великая степь. Москва: Айрис-прес. 736 с.
7. **Демчук, Р.** (2023). Міфологія смерті як означник неоперської ідентичності (на прикладі рф) . Ціннісно-креативні складові національної культури в нових суспільних реаліях. Зб. матеріалів конф. 30.05. С.70-73.
8. **Дугин, А.** (2011). Евразийство и постмодерн . Завтра 935 (42). URL: <https://pub.wikireading.ru/142339>.
9. **Дугин, А.** (2015). Русская война. Москва: Алгоритм, 272 с. http://loveread.ec/view_global.php?i.
10. **Дугин, Александр** (2012). Путин против Путина. Бывший будущий президент. Москва: Яуза-Пресс. 320 с.

11. **Дугін** (2022) у МДУ закликав вбивати українців — Кирило Мартинов. Україна сьогодні. «Гроші». URL <https://www.youtube.com/watch?v=b8sxVzMboPw> 21.08.
12. **Евразия: от идеи — к интеграции: [Альбом]** (2015). Москва: ЕЭК. 376 с.
13. **Епштейн, М.** (2016). По той бік совка. Політика на грані гротеску. Київ. ДУХ І ЛІТЕРА, 320 с.
14. **Ельченко, В. Ю.** (2012). Евразийская интеграция в российско-украинском диалоге Евразийская интеграция в XXI веке: Москва: ЛЕНАНД. С. 75–80.
15. **Карсавин, Л.** (1992). Евразийство. Опыт систематического изложения. Пути Евразии. Русская интеллигенция и судьбы России. Москва: Русская книга. 1992. С. 348–415.
16. **Коваленко, Ю.** (1991). Знала ли Марина Цветаева, что ее муж — агент НКВД?// Советские чекисты и русские эмигранты. URL : <http://tsvetaeva.narod.ru/WIN/efron/kovalenk.html> «Известия» 10.03.
17. **Леонтьев, К. Н.** (1996). Восток, Россия и славянство: Философская публицистика. Духовная проза (1872–1891). Москва: Республика. 799 с.
18. **Луначарский, А. В.** (1922). Смена вех интеллигентской общественности. Наследие А. В. Луначарского. Статьи. Джерело «Культура и жизнь», 1922, № 1, с. 5–10. URL: <http://lunacharsky.newgod.su/articles/smena-veh-intelligentskoj-obsestvennosti/>.
19. **Мунтиян, В. И.** (2012). Будущее за Евразийским экономическим союзом. Евразийская интеграция в XXI веке: Москва: ЛЕНАНД. С. 43–61.
20. **Назарбаев, Н. А.** (1997). Евразийский союз: идеи, практика, перспективы, 1994–1997. Москва: Фонд содействия развитию соц. и полит. наук, 1997. 480 с.
21. **Павленко, Ю. В.** (2012). Народы. Цивилизации. Человечество. Проблема идентичности. Киев: Феникс. 420 с.
22. **Палкин, А. Г.** (2006). Принцип демотии в учении евразийцев. Вестник Южно-Уральского госуниверситета. № 5. С. 62–66.
23. **Путин, В. В.** (2011). Новый интеграционный проект для Евразии — будущее, рождающееся сегодня. «Известия» 3 октября.

24. **Путин, В.В.** (2000). Россия: новые восточные перспективы. «Независимая газета», 24 ноября.
25. **Савицкий, Н.П.** (1993). Степь и оседлость . Россия между Европой и Азией: Евразийский соблазн. Москва: Наука. 1993. С. 123–130.
26. **Савицкий, П.Н.** (1997). Евразийство. Континент Евразия. Москва 1997. С. 81–98.
27. **Савицкий, П.Н.** Подданство идеи (из евразийских архивов). Дельфис, №1. 1993. URL: <http://www.delphis.ru/journal/article/poddanstvo-idei>.
28. **Снайдер, Т.** (2023). Шлях до несвободи: Росія, Європа, Америка. Львів: Човен. 392 с.
29. **Соловьев, В.** (1990). Ex Oriente lux // Соловьев В. Стихотворения, эстетика, литературная критика / Н. В. Котрелев. Москва: Книга, 1990. С. 35–36.
30. **Сутула О., Григор'єва, С.** (2020). Геополітичні складові гібридної війни: концептуальний аналіз // Вісник ХНУ імені В.Н. Каразіна, серія «Питання політології», вип. 38, с. 109–115.
31. **Трофімов В.** (2018). Візантія в евразійському дискурсі А. Дугіна». «Візантійщина»: візантійський цивілізаційний спадок у Центрально-Східній Європі. Харків: Майдан. С.167-172.
32. **Трубецкой, Н.С.** (1995). История. Культура. Язык. Москва: Прогресс. 1995. 799 с.
33. **Трубецкой, Н.С.** (1925) Наш ответ: евразийство и белое движение. URL:<https://ru.m.wikisource.org/wiki/>.
34. **Трубецкой, С.Н.** (2015). Взгляд на русскую историю не с Запада, а с Востока. Москва: Директ-Медиа.135 с.
35. **Флоровский, Г.В.** (1995). Евразийский соблазн // Мир России — Евразия. М: Высшая школа. С. 354-385.
36. **Хантингтон, С.** (2021). Столкновение цивилизаций. Москва: АСТ. 576 с.
37. **Хоружий, С.** (2000). О старом и новом. Санкт-Петербург: Алетейя. 477 с.
38. **Щелкин, А.Г.** (2010). Феномен децивилизации и его природа в современном обществе. Культурология и глобальные вызовы современности: к разработке гуманистической

идеологии самосохранения человечества: сб. статей, посвящ. 80-летию Э. С. Маркаряна. Санкт-Петербург: СПбКО. С. 94.

39. **Bachmann-Medick D.** (2016). *Cultural Turns. New orientations in the study of culture.* Berlin: De Gruyter. 311 p.

40. **Deleuze Gille and Guattari Felix** (1983). *Anti-Oedipus. Capitalism and Shizophrenia.* Minneapolis: University of Minnesota Press. 400 p.

Robin WILSON
(Belfast, Northern Ireland)

EUROPE AND UKRAINE: STRATEGIES AND VALUES SHAPING A COMMON FUTURE

(Робін ВІЛСОН
ЄВРОПА ТА УКРАЇНА:
СТРАТЕГІЇ ТА ЦІННОСТІ, ЩО ФОРМУЮТЬ
СПІЛЬНЕ МАЙБУТНЄ)

In December 2023, the European Council agreed to open negotiations with Ukraine over its accession to the European Union, having designated the country as a candidate for membership of the EU in June 2022, shortly after Russia's full-scale invasion. A decade earlier, the seeds of the Maidan revolution had been sown when EU and Ukrainian negotiators initialled in 2012 an association agreement which, under pressure from the Russian president, Vladimir Putin, the then president of Ukraine, Viktor Yanukovich, refused at the last moment to sign in November 2013, orientating Ukraine instead towards Russia's alternative Eurasian customs union. The revolution was to dislodge Yanukovich, who fled to Russia in February 2014. Russia occupied Crimea days later and gave covert support to the secessionist forces which emerged in Donetsk and Luhansk two months afterwards.

Recounting these familiar events of the last decade puts in clear context what is now at stake for Ukraine and for the wider Europe. Putin has been at pains to claim that his 'special military operation' is aimed at the 'deNazification' of Ukraine in the face

of a wider threat to Russia from ‘western’ forces led by the United States. It is of course obvious that today’s ‘western’ democracies are such because of the *defeat* of fascism in Europe in 1945—a defeat to which the Soviet Union massively contributed, at huge human cost—and it is bizarrely anachronistic to keep searching for ‘Banderistas’ in Ukraine in the 2020s. Moreover, the collapse of the Soviet Union in 1991, which Putin described in 2005 as ‘a major geopolitical disaster’ of the 20th century, was the product not of ‘western’ intervention—still less military threat or action—but of the recognition by its last president, Mikhail Gorbachev, that it could not and should not be held together by coercion. The central pillar of that coercive apparatus was the KGB of which, when the Berlin wall fell, Putin was an agent in East Germany. Ironically, Gorbachev was thus much more in line with the founder of the USSR, Vladimir Lenin, whose support for ‘national self-determination’ Putin also blames for independent Ukraine’s existence.

Within Putin’s primordialist nationalist ideology, the historian Philipp Ther has argued, Ukrainians play the role of ‘traitors to the great Russian nation’ and Ukraine thus became a state to be erased from the map. Despite the warning of Russia’s occupation of Crimea, for Ther western elites, especially in Germany—which had pressed ahead with the Nord Stream 2 pipeline, increasing its dependency on Russian fossil gas—‘were too slow to realize and still do not fully understand that Russia’s two wars against Ukraine are also a declaration of war against the EU and a free Europe’. Indeed, for Alexander Etkind—another history professor at the Central European University in Vienna—this is also ‘a broader operation against the modern world of climate awareness, energy transition and digital labor’.

Thus while Putin has rolled up the Soviet decades of ‘great patriotic war’ and then cold war into an unending Manichean struggle against an encircling ‘west’, in reality what he cannot accept is that we live in an era characterised, as the sociologist Ulrich Beck defined it, by ‘really existing cosmopolitanisation’ (a play on the self-glorifying Soviet ‘actually existing socialism’). In this globalised and individualised world, Beck wrote, ‘Inside and outside, us and them, can no longer be clearly distinguished.’ This

for him implied ‘reciprocal, legally encoded duties across national borders’, as the European Union and, even moreso, the Council of Europe embody. And it is this Europe, committed to the rule of law and human rights, working with other regions of a polycentric world, which is obliged to avert climate catastrophe while pursuing the green and digital transitions.

Instinctively, European leaders have recognised much of this, to varying degrees of clarity. Putin not only miscalculated the strength of resistance his forces would meet in Ukraine, where he anticipated a few days of *Blitzkrieg* in February 2022 before installing a puppet leader in Kyiv. He also miscalculated the unity and determination of the wider European response to the full-scale invasion. Yes, that solidarity stemmed from genuine sympathy for the plight of victims of brutal aggression, including war crimes. But it also derived—and this may explain, by contrast, the relative lack of commitment to Palestinians in Gaza, as well as the relative lack of empathy towards refugees from elsewhere—from a widely accepted sentiment that Europe as a whole, well beyond the borders of Ukraine, was too being put decisively to a test it could not afford to lose.

That sentiment has now translated into acceleration of Ukraine’s accession to the EU. On both sides this is recognised as a symbolic assertion of Ukraine’s European trajectory, taking the country much further down that path than the association agreement so ill-received in Moscow. Beck also wrote (with Edgar Grande) that a cosmopolitan Europe, emerging in the shadow of the Holocaust, could only be a ‘self-critical’ Europe, committed to ‘a *dynamic, open process*’ of integration and enlargement of the EU, while recognising that the union was only one of Europe’s institutional manifestations. In this context, the EU is considering Ukraine as part of a wider enlargement package including Moldova and Georgia, as well as the countries of the western Balkans, left awkwardly in the lurch (apart from Croatia and Slovenia) since the collapse of Yugoslavia. Cognisant of Russian intervention also in Georgia, Serbia and Moldova, the EU has injected renewed vigour into enlargement after a period of neglect—associated with some truculent behaviour on the part of earlier acces-

sion states (Hungary) and those in line (Serbia) or hypothetically so (Turkey), counterposing nationalism to the universal norms Europe at its best embodies.

It is important in that context that Ukraine should be a ‘good European’. In (eventually) joining the EU, having been a member of the Council of Europe since 1995, Ukraine should make clear this is not merely an instrumental transaction—access to the Common Agricultural Policy, for instance, will boost the incomes of Ukraine’s farmers—but rather is above all a values-based commitment to those universal norms. In the European Council meeting in December 2023, with experiences such as Hungary in mind, member states stressed the significance of the rule of law. Specifically, under Ukraine, they referred to corruption and related that to the oligarchy which has emerged, unsurprisingly, in a number of states which came out from the shadow of the Soviet Union—lacking as these did a developed civil society outside of the state to hold newly empowered private figures to account when a market economy was established. Replacing oligarchic rule with impartial and transparent public authority depends not just on the legislative and executive framework but especially on independent media and strong nongovernmental organisations.

Here during the war Ukraine has however moved away from, rather than towards, European standards. It has created tension with the European Commission with moves—ideologically driven by post-Soviet ‘free-market’ zealotry—to exclude trade unions from European-style ‘social dialogue’ and to breach International Labour Organization and EU standards on workers’ rights. And while Ukraine is under pressure from the International Monetary Fund to cut social spending in return for loan support, even before the war there was too a drift away from European-style welfare provision towards the means-tested model of the United Kingdom.

The council conclusions on Ukraine also referred to the recommendations of the Venice Commission of the Council of Europe. The commission has made clear and coherent criticisms of legislative acts in recent years in Ukraine on education and languages. These have carried an assimilationist undertone, in succession to

the nationalistic aspect of Maidan (which has also constrained the critical role of the media in the post-Maidan era). The president and the government should make clear their intent to comply with the commission's expert recommendations. Doing so unilaterally could not then be seen as a 'concession' to Putin—still less as legitimising the Russian invasion—while at the same time it would signal especially to Russian-speakers in Luhansk, Donetsk and Crimea that Kyiv clearly distinguishes them from the occupying forces and sees them as equal citizens in a postwar Ukraine. (It would also disarm the criticisms from the Hungarian prime minister, Viktor Orban, who seeks to exploit members of the Hungarian minority in Ukraine for his domestic political purposes.)

At a time when support for Ukraine's war effort is flagging in the United States, due to the populist takeover of the Republican Party by Donald Trump with his bizarre relationship to Putin, there are signs of an erosion too in Europe, particularly with the competing pull of the horrors of Gaza. With the counteroffensive now a war of attrition, the best possible response would be for the authorities in Kyiv to commit themselves more widely to the elaboration of a national intercultural integration plan, recognising and managing Ukraine's cultural diversity as a now 'normal' European country. In so doing, Kyiv could utilise the template for such plans endorsed by the Committee of Ministers of the Council of Europe after Russia—which had been unhappy with the model—was shown the door in Strasbourg following the full-scale invasion. It could fit the model into its particular structures of multilevel governance, drawing on the experiences of the members of the Intercultural Cities network in Ukraine (the lead city, Melitopol, sadly now under Russian occupation). This could offer a vision for a postwar Ukraine fit to play its part in the Europe of the 21st century—in sharp contrast to the assimilationist fantasies of the backward-looking nationalism which has taken over the Kremlin.

Even in the decade since Maidan, the 'Europe' which Ukraine will join has significantly changed and intellectuals and NGOs inside the country keen to pursue that European trajectory can help by painting this wider canvas more clearly. Thinking ahead

to beyond the war is, critically, to think no longer merely negatively of Ukraine removing itself from the orbit of Putin's 'historical Russia' but positively about how the country can avail itself of its European future. Under Putin, Russia has sought in the former Soviet sphere—as well as globally via the United Nations—to promote 'traditional values', counterposed to the universal norms Europe was forced by the Holocaust to uphold: democracy, human rights and the rule of law. Russia has never embraced these norms since Tsarist times, with Lenin's Bolsheviks imagining they could leapfrog 'bourgeois democracy', disbanding after the October revolution the Constituent Assembly which could have installed it while allocating 'all power to the Soviets' they dominated. In that vein of squashing all dissent, today Putin's regime requires NGOs in receipt of international support to register as 'foreign agents' ('agents' having the connotation of espionage) and rails against LGBT+ rights.

Ukraine after the war must thus not be a nationalistic mirror image of the Russia from which it has turned away. It must treat universal norms as its moral compass, ensuring that Ukraine is not just a state but also a civil society. That way lies the rule of law buttressed by a strong public sphere, the surest disinfectant against corruption. On that path are a plurality of independent media, capable of 'speaking truth to power', allied to impartial public-service broadcasting. Impartial public authority more generally is essential to achieving what Beck called the 'constitutional tolerance' required of today's multinational European societies: if Europe had to learn after its religious wars that only under a 'lay' state could individuals of different religions (and none) coexist, today that lesson must extend to embrace citizens with different (if sometimes overlapping) national identifications. Finally, along that road lies a socially-embedded economy which can achieve 'ecological modernisation' from the old Soviet-style industrial structure, rather than mere market-induced decay and deindustrialisation, with a commitment to investing in renewable energy and European-style social dialogue.

This is a vision of a European Ukraine which surely most Europeans, as well as most Ukrainians, would feel is worth fighting for.

References:

1. <https://www.consilium.europa.eu/en/policies/enlargement/ukraine/> (доступно станом на 01.01.2024).
2. Угода про асоціацію — European integration portal (kmu.gov.ua) (доступно станом на 01.01.2024).
3. <http://en.kremlin.ru/events/president/transcripts/22931> (доступно з території Північної Ірландії станом на 31.12.2023).
4. Цитується за: Brian Girvin. Putin, national self-determination and political independence in the twenty-first century: <https://doi.org/10.1111/nana.12876>
5. **Philipp Ther**, *How the West Lost the Peace: The Great Transformation Since the Cold War*. Cambridge: Polity, 2023, 304 pages.
6. **Alexander Etkind**, *Russia Against Modernity*. Cambridge: Polity, 2023, 176 pages.
7. **Ulrich Beck**, *World at Risk*, Cambridge: Polity, 2013, 240 pages.
8. <https://www.socialeurope.eu/the-european-union-at-war> (доступно станом на 01.01.2024).
9. **Ulrich Beck**, *Edgar Grande, Cosmopolitan Europe*. Cambridge: Polity, 2007, 328 pages.
10. Strategy and Reports — European Commission (europa.eu) — https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/enlargement-policy/strategy-and-reports_en (доступно станом на 01.01.2024).
11. Council approves enlargement conclusions — Consilium (europa.eu) — <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2023/12/12/council-approves-enlargement-conclusion> (доступно станом на 01.01.2024).
12. [ial-labour-reforms](#) (доступно станом на 01.01.2024).
13. Venice Commission: Council of Europe (coe.int)—[https://venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD\(2023\)021-e](https://venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2023)021-e) (доступно станом на 01.01.2024).
14. Ukraine's journalists battle for their independence (social-europe.eu) — <https://www.socialeurope.eu/ukraines-journalists-battle-for-their-independence> (доступно станом на 01.01.2024).
15. Model framework for an intercultural integration strategy at the national level. Intercultural integration strategies: managing diversity as an opportunity. Steering committee on anti-discrimination, diversity and inclusion (CDADI) — Council of Europe — Strasbourg, 2021.
16. The Ukrainian Intercultural cities network — Intercultural

cities programme (coe.int) — <https://www.coe.int/en/web/intercultural-cities/ukraine> (доступно станом на 01.01.2024).

17. Russia's 'traditional values' leadership — The Foreign Policy Centre (fpc.org.uk) — <https://fpc.org.uk/russias-traditional-values-leadership/> (доступно станом на 01.01.2024).

18. **Ulrich Beck**, Power in the Global Age: A New Global Political Economy. Cambridge: Polity, 2006, 352 pages.

19. Ukraine: renewable energy, war and reconstruction (social-europe.eu) — <https://www.socialeurope.eu/ukraine-renewable-energy-war-and-reconstruction> (доступно станом на 01.01.2024).

Віолетта ДЕМЕЩЕНКО

УКРАЇНА – ПОЛЕ БОЮ:
ОНТОЛОГІЯ КОНФЛІКТУ З РФ
(культурологічний аспект)

*Самопали набивайте, гострих шабель добувайте;
А за Волю хоч умріте і вольності бороніте;
Нехай вічна буде Слава бо на шаблю маєм право.
(Іван Мазепа).*

Сьогодні Україна, як і в далекому минулому, є щитом Європи, велетенським бойовищем, жорстоким полем бою за свою національну ідентичність, державність, свободу, традиційну культуру, суверенність і право на життя на світовій мапі як гідна європейська демократична держава.

Повномасштабне вторгнення росії в Україну, що розпочалося під ранок 24 лютого 2022 року, стало третім етапом російсько-української війни, розв'язаної Росією ще в 2014 році, участь у якій рф намагалася заперечувати. Славнозвісний лозунг російських вояків «Київ за три дні» зазнав нищівного удару по іміджу «другої армії світу», зустрівши неочікуваний героїчний спротив з боку Збройних Сил України, Сил територіальної оборони, української громадськості. У перші дні вторгнення агресор зазнав значних втрат у живій силі та техніці; за оцінками міжнародних та українських експертів, у жодній війні, навіть за період вторгнення СРСР в Афганістан, Росія не мала таких великих втрат за такий короткий час.

Остаточно зникла легенда про три братні народи (Росія, Україна, Білорусь), що ніби вийшли з одного лона Київської Русі, зникли всі можливі ілюзії щодо хорошого ставлення росіян до українців і бажання жити в мирі, але однак залишається питання — чому? Чому з такою ненавистю та жорстокістю країна-сусідка, яка набагато більша від України як за площею, так і за людськими і природними ресурсами, вчинила замах, коли встигло змінитися ставлення сусіда-«брата», а може воно і не змінювалося, просто він чекав нагоди знищити таку державу, як Україна.

Не можна не погодитися з висловом академіка, доктора філософських наук Миколи Івановича Михальченка, який у роботі «Великий цивілізаційний вибух на рубежі XX–XXI ст.» зазначав: «...нині, Росія не має нічого спільного з Росією на початку XX століття. Як і сучасна культура, література з колишньою великою культурою, літературою Росії. Сьогоднішня Росія родом із СРСР — бездуховного, жорсткого монстра, де людське життя не ставилося ні в копійчину. Вона знову перероджується, може, востаннє перед тим, як зникнути в Часі. Нинішня Україна найбільше зберегла історичні традиції Русі і в духовності, і в культурі, як і Білорусь. Хоча комуністичний залізний чобіт пройшовся безжалюбно по людським долям, і по культурі, і по духовності обох країн. Україна розірвала контакти «братських зв'язків» з Росією, і мине багато років, доки будуть налагоджені нормальні, цивілізовані відносини з цією вкрай мало цивілізованою країною. Це станеться в інший час, з іншими людьми в Україні й в Росії, якщо вона збережеться, а не само знищиться» (Михальченко, 2016, с. 424).

Англійський історик А. Дж. Тойнбі в роботі «Цивілізація перед судом історії» зазначає, що історія культури Росії до сьогодні йшла незвичайним курсом. З того моменту, як вона увійшла в Ойкумену близько одинадцяти століть тому, вона завжди грала у світових справах особливу роль як культурну, так і військово-політичну, хоча досі Росія **не створила своєї власної цивілізації**. Тричі протягом тисячі ста років вона приймала іноземні цивілізації: спочатку Скандинавську, пізніше Візантійську, потім Західну, причому останню спочатку

в ліберальній, а потім у комуністичній формі. У культурному плані до цього часу вона завжди була сателітом, хоч і незвичайного вигляду. Вона була сателітом, який щоразу пред'являв більше ніж претензії іноземної цивілізації, що втягнула її в поле свого тяжіння (Тойнбі, 2003, с. 224).

На сьогодні Росія в сучасній світовій цивілізаційній системі обрала для себе роль антицивілізації, тому ці концепти їй дуже хотілося б поширити на Білорусь і Україну, сьогодні їй з Білорусією це вдається, але Україна тяжіє до європейської цивілізації і демократичних свобод, натомість московити не втомлюються і докладають титанічних зусиль, щоб перешкодити європейському майбутньому України, усвідомлюючи, що без неї не відбудеться відродження неоімперії.

Так склалося історично, що Україна знаходилася на перехресті шляхів між Європою і Азією, Північчю і Півднем, по суті, між чотирма пластами різних цивілізацій. Через територію України-Русі проходили торговельні шляхи: «З варяг у греки», що зв'язував Русь з балтійськими і чорноморськими ринками, «Соляний шлях» та «Залізний шлях», що вели на Галичину і Кавказ, торговельний шлях «Київ — Галич — Прага — Регенсбург» сполучав Київську Русь з країнами Центральної та Західної Європи, а також «шлях від Німців до Хазарів», що пов'язував південне узбережжя Балтійського моря і Південно-Східної Європи з Малою Азією, «Великий шовковий шлях», що йшов до Китаю і пов'язував Далекий Схід з Центральною і Західною Європою. Цими торговельними артеріями, які були важливими комунікаційними каналами, відбувалося знайомство і цивілізаційне зіткнення різних народів, проходив обмін не лише товарами, а й досвідом, традиціями, культурними здобутками, філософськими думками, релігійними віруваннями. Відбувалася зустріч різних культур і народів, взаємодія і взаємопроникнення між ними як на етнічному, так і на соціокультурному рівні, але в той самий час Україна була і залишається як серцем Європи, так і мостом партнерства між різними світами.

«Ландшафтно-кліматичні характеристики території України є без жодного перебільшення унікальними. Саме особли-

вості ландшафту здебільшого визначали те, що цей простір був віддавна і залишається до сьогодні одним із найважливіших культурних перехресть Старого Світу. Варто, щоправда, зважити, що культурні контакти часто-густо мали зовсім не мирний характер. Тож культурне перехрестя в усі часи було не так «ярмарковим майданом», як театром військових дій» (Поле битви-Україна. Від «володарів степу» до «кіборгів», 2016, с. 5).

Історія України-Русі знає багато збройних конфліктів, що відбувалися на території сучасної України, яка постійно шукала союзників заради виживання.

Перша війна за свою незалежність між Україною і Радянською Росією відбулася з 1917 по 1921 роки ХХ-го століття, унаслідок чого УНР (Українська Народна Республіка) зазнала поразки і була окупована більшовиками, а згодом увійшла до складу Радянського Союзу 30 грудня 1922 року як УСРР (Українська соціалістична радянська республіка) і остаточно втратила незалежність після 1937 року, коли набула статусу УРСР (Українська радянська соціалістична республіка).

Російсько-українська війна 2014 року є далеко не першою спробою імперської Москви загарбати південь України. Нагадаємо деякі історичні віхи загарбницької політики Російської ім-

Мапа України (УНР), 1919 р.

перії на півдні та сході України, що передували російській агресії останніх років. Для виправдання свого збройного вторгнення на українські землі Москва свідомо перекручує історичні факти й реанімує старий імперський міф про вільний край новоросів, нібито колись захоплений українцями. Російський президент В. Путін, виправдовуючи воєнну агресію росіян на Донбас у телеінтерв'ю від 17 квітня 2014 р., заявив: «Харьков, Луганск, Донецк, Херсон, Николаев, Одесса не входили в состав Украины в царские времена. Это все территории, которые были переданы в Украину в 20-е годы советским правительством. Зачем они это сделали, Бог их знает» (Залізняк, 2016, с. 58).

Насправді такої передачі Україні радянським урядом взагалі не було. Зазначені вище області вже входили до складу УНР, і до цього радянська влада взагалі не мала причетності, більш того визнала їх українськими при утворенні УРСР, врахувавши історичне минуле козацької доби, а головне національний склад населення.

Хоч як би московити не називали сьогодні, у XXI столітті, своє вторгнення в Україну, на кшталт СВО (спеціальна воєнна операція) або гібридною війною, для громадян України, які сьогодні зі зброєю в руках захищають свою батьківщину від невинуватого російської агресії, цей жорсткий збройний конфлікт, безумовно, є війною Вітчизняною.

Сьогоднішня війна Росії проти України має декілька основних цілей, а саме проголошені лідером рф Путіним «демілітаризація», «денацифікація», зупинка «геноциду на Донбасі», «нейтральність України» і відмова вступу до НАТО і ЄС, але основною метою агресорки є відновлення імперії. Московити не полишають своєї глобальної мети щодо України, це насамперед, знищення її як держави і припинення існування української нації шляхом її поглинання і асиміляції. Для українців ця війна є екзистенційною (ми або вони). Після повномасштабного вторгнення цю війну можна визначити як війну різних людських цивілізацій. «Останню визначають як воєнний конфлікт вищого порядку між суспільствами різної ментальності, культурної орієнтації, історичної пам'яті, традиції» (Гай-Нижник, 2016, с. 106).

Ще століття тому М. Грушевський зазначив: «Порівнюючи з великоруським народом, український є народом західної культури... усім змістом своєї культури і свого духу, в той час як великоруський, хоч і європеїзований, перебуває цілком у полоні східного духу і культури» (Грушевський, 1918, с. 9).

Російська недоімперія у ХХІ ст. визначила для себе головну мету — стати месією, бути «Третім Римом», імперські амбіції не полишають РФ в її прагненні повернути часи Радянського Союзу. Російська ідея «*Rux Russia*» є неоімперською ідеєю, геополітичною та ідеологічною доктриною епохи путінізму, спробою переформатування російського суспільства в пошуках іншої моделі існування в ХХІ ст., яка б була наповнена ідеологічно новою національною ідеєю з перспективою створення нової держави на теренах колишнього СРСР. Суть концепції «руського мира» полягає в пошуках єдиного слов'янського коріння, використання православної віри, укорінення російської мови, пошуку якоїсь російської «особливої духовності» для впливу й утримання в своїх тенетах як Білорусії, так і України. Ідеологію «руського мира» сформували не лише відомі і впливові ідеологи, як-от Олександр Дугін, а до цього долучився і сам Путін зі своїми поглядами і інтерпретацією (переписуванням), або скоріш перебріхуванням історії, сформувавши, по суті, в росії ядро неоімперіалістичного націоналізму.

«У Москві при владі виявилися фанатики-націоналісти та наддержавники, які успадкували загарбницьку, терористичну політику своїх князів та царів, у тому числі радянського періоду. Ідеологія «руського мира» — це перелицьована імперсько-нацистська ідеологія, расистська, експансіоністська. Весь жах у тому, що ця ідеологія несе ідею смерті не тільки інших народів, а й свого власного» (Михальченко, 2016, с. 296).

Американський політолог, соціолог і державний діяч польського походження Збігнев Казимир Бжезінський, який був Радником з національної безпеки президента Джиммі Картера, неодноразово в своїх доповідях згадував про імперські прагнення Кремля. Так, наприклад, у доповіді «У боротьбі з російським шовінізмом» він зазначав, що концепція *розділеного народу* — це відправний пункт для шовіністичних заяв

у тому, що суверенітет Росії поширюється на всіх російських людей, де б вони не перебували. І тим, хто знайомий з історією Європи до початку Другої світової війни, ці заяви неминуче видаються знайомими та страхітливими. Зрозуміло, ця концепція спричиняє виникнення ідеї захисту співгромадян, котрі живуть за кордоном. І це має особливе значення для тих держав, на території яких проживають етнічні росіяни та які межують із Росією. Концепція розділеного народу та захисту співгромадян за кордоном приводять нас до ідеї російського світу — «русского мира». Ця ідея означає органічну цілісну єдність всіх російських людей, незалежно від місця проживання. І ці місця проживання можна змінити шляхом воз'єднання етнічних росіян. Згадайте про країни Балтії (Бжезинський, цитата за: Ткаченко, 2015, с. 109-110).

Не є військовою таємницею, що володіючи великою територією, яку РФ автоматично успадкувала від СРСР (на сьогодні територія РФ складає — 17 098 246 км²)¹⁰, а з нею їй перейшла у спадок і велика кількість природних і людських ресурсів (на перше січня 2023 року, за оцінкою Росстату, в Росії проживало 146 447 424 осіб), але ладу на цій землі немає. Насправді в РФ, за рейтингом країни 2022 року, лише десять міст вважаються комфортними для життя, звісно, на першому місці — великі мегаполіси Москва й Санкт-Петербург, а загалом населення по всій території величезної країни, особливо в «глибинке», живе по-жебрацьки, мізерно, безкультурно, у жахливих побутових умовах. (2023, https://www.youtube.com/watch?v=mZOSPZgGpu8&ab_channel=ArkadiyGershman).

Як росіяни живуть, українці це відчули на собі в період воєнної окупації. Ворога здивували умови життя українців, асфальтовані дороги в селах і містечках, охайні будинки і городи, вбиральні в хатах, газифікація й водопостачання і загалом

¹⁰ Предварительная оценка численности постоянного населения на 1 января 2023 года и в среднем за 2022 год (с учётом итогов Всероссийской переписи населения 2020 г.). Федеральная служба государственной статистики (31 января 2023). Дата звернення: 1.02. 2023. <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A0%D0%BE%D1%81%D1%81%D0%B8%D1%8F>

«Це ж мій бойлер». Як біженка з України побачила на російському танку свої вкрадені речі — BBC News Україна, 2022 р.

цивілізований стиль життя людей. Крилата фраза окупанта — «Кто Вам позволил так красиво жить?!» — облетіла всю країну. Під час розбою і мародерства росіяни викрали велику кількість побутової техніки, сантехніки, автовок, технічного спорядження, агротехніки, просто цінних речей, навіть нижньої білизни й іграшок й доправили до Росії.

На сьогодні багато українських територій зазнало нищівної руйнації і мінування від ординської навали. Навіть за найскромнішими підрахунками, Росія зруйнувала або пошкодила понад 130 тис. об'єктів цивільної інфраструктури в Україні, а це: — 104 004 житлових будинки, 2 805 освітніх і 622 медичних закладів, 495 культурних та 151 культова споруда, а також 5 320 мереж водо- та електропостачання. Також російські окупанти пошкодили 1 702 об'єкти культурної спадщини та культурної інфраструктури України, зокрема 601 бібліотеку та 99 музеїв і галерей. Окрім того, пограбовані музеї на окупованих територіях і вивезено цінне майно культурної спадщини. (2023, <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3784870-ukraina-v-obse-rosia-zrujnuvala-i-poskodila-ponad-130-tisac-obektiv-civilnoi-infrastrukturi.html>).

Та, на жаль, до кінця війни така статистика пограбувань і руйнувань від бомбардування, підривів і спеціального знищення об'єктів буде збільшуватися, доки ворог не залишить територію країни.

Херсонський художній музей імені Олексія Шовкуненка, який був пограбований російськими загарбниками, показав спорожнілі фондосховища, 17.02.2023 р.

Херсонський художній музей ім. Олексія Шовкуненка. Окупанти викрали три картини Івана Айвазовського. Фото: [facebook.com/art.museum.ks](https://www.facebook.com/art.museum.ks)
Йдеться про такі картини цього художника з Феодосії: «Буря йде», «Вид на Одесу в місячну ніч» і «Море».

Зруйнований Богородицький скит у Святогірську (Донеччина), 2022 р.

Статуя Григорія Сковороди у музеї-меморіалі на Харківщині після влучання у будівлю російського снаряду, травень 2022 р.

Спасо-Преображенський кафедральний собор в Одесі, 23 липня 2023 р.

Для порівняння хочеться нагадати, що РФ неодноразово вдавалася на міжнародній арені до нафтового та газового шантажу, хоча сама навіть не газифікувала більшість своїх регіонів, сьогодні, у XXI столітті, у країні існують проблеми з водопостачанням і не лише в селах, а й у містах; так, за переписом населення 2010 року, про відсутність водогону заявили 14% домогосподарств, а це близько 20 мільйонів осіб, а в 2018 році 1,3% міського населення скаржилися на відсутність централізованого водопостачання (2023, <https://journal.tinkoff.ru/vodopou/>).

За російською аналітичною статистикою 2023 року, найбільш депресивними вважаються такі регіони, як Бурятія, Тува, Алтайський край. На високий рівень депресії в регіонах впливають безробіття, низький рівень життя, неможливість доступу до якісних медичних та соціальних послуг, відсутність перспектив розвитку. Передбачається, що за 2023 рік такі регіони, як Чеченська Республіка, Кемеровская область, Республіка Калмикія, Чувашська Республіка отримають статус депресивних. Проблеми в цих регіонах скрізь однакові: високий рівень безробіття, низький рівень прибутків та несприятливі умови для розвитку малого та середнього бізнесу, відсутність інвестицій та західної підтримки в економіці; також це проблеми демографічні: висока народжуваність, міграція населення до більш розвинених регіонів, відсутність доступу до якісних медичних послуг та освіти, а також такі соціальні проблеми, як наркоманія та злочинність. Тому не дивно, що війна залишається єдиним грабіжницьким способом заробітку, саме з цих регіонів активно вербуються контрактники до війська рф (<https://investim.guru/faq/samye-depressivnye-regiony-rossii-2023-analiz-i-prognoz>)

У Росії відсутня достатня кількість сучасних транспортних артерій, частково занепало сільське господарство та промисловість; країна, в якій вистачає металу, навіть не виробляє цвяхи, а імпортує з Білорусії і Китаю (2023, <https://www.epravda.com.ua/rus/news/2022/04/14/685719/>). РФ стоїть у черзі з протягнутою рукою за новими європейськими технологіями, китайським обладнанням, товарами і технікою, спеціалістами-консультантами, позиками, а також військовим озброєнням, яке купує у Північній Кореї, Ірану та Китаю.

Так, наприклад, у звіті розвідки США йдеться про те, що Китай станом на березень 2023 року «поставив до Росії безпілотники та їх частини на суму понад 12 мільйонів доларів», посилаючись на «сторонній аналіз» даних російської митниці. Також державні оборонні компанії Китаю постачали російським державним оборонним компаніям, які потрапили під санкції, інші технології подвійного призначення, «які московські військові використовують для продовження війни в Україні»,

йдеться у звіті, включаючи «навігаційне обладнання, технології постановки перешкод і запчастини для винищувачів», хоча сам Китай відкидає такі звинувачення, а від уряду звучать промови, що країна не постачає зброю жодній зі сторін конфлікту. (2023. <https://www.radiosvoboda.org/a/news-kytay-rosiya-tekhnohohiyi/32523158.html>)

Російська культура, як і пропаганда, працюють на ідеологічний складник держави, насамперед, це виявляється в мистецтві крикливої попси і шансону; кіномистецтво, як і література, оспівує кримінал, насилля, секс і війни, що веде РФ, класичне мистецтво — опера, театр чи художнє мистецтво — переорієнтовані на смаки малокультурних «нових русских», більшість з яких складають бізнес-кола, що означає поступову, а з часом і повну нівіляцію мистецтва як такого.

З огляду на зазначене є дуже дивним, що Росія, маючи такі серйозні соціальні проблеми, замість того, щоб навести лад в країні і покращити становище населення, будувати, школи, лікарні, розвивати освіту і науку, медицину, налагодити соціальне забезпечення громадян — маніакально вдається до гонки озброєння, витрачає шалені кошти на військово-промисловий комплекс, втручається у справи суверенних держав, але водночас бажає бути в ролі «миротворця», бажає «звільнити» всіх знедолених, «врятувати» і подарувати свій особливий «русский мир» зі смаком великоросійського шовінізму, геноциду, даруючи насправді жахи війни і гуманітарну катастрофу.

В інтерв'ю на «Радіо Свобода» відомий український історик Ярослав Грицак, говорячи про підсумки війни 2022 року, зазначив, що Україна поховала не просто СРСР — «...ми поховали «русский мир». Тому що, як на мене, «русский мир» хоча не мав чітких кордонів, він реально існував. «Русский мир» — це ті країни, де було мало демократії, де було мало економічної свободи. Цей «русский мир» не обмежувався тільки Росією, Білорусією, Україною. Він поширювався на Казахстан, Молдову та інші колишні республіки СРСР. Може, меншою мірою на країни Балтії та на Західну Україну, де, на щастя, менше СРСР існував, але все ж. У тому «русском мире» також певною мірою є Сербія, ба навіть Греція. Ось це «русский мир»» (Грицак, 2023).

*Картина Іллі Глазунова «Великая Россия»
є однією з найкращих ілюстрацій про «русский мир»,
як його бачать його ж ідеологи*

Безпрецедентна війна РФ проти України, розпочата ще в 2014 році, була ідеологічно підкріплена теорією «русского мира», а з нею і практикою анексії півострова Крим, а потім території Донеччини і Луганщини.

Російська інтервенція порушила міжнародні угоди з підтримки миру й стабільності в Україні та Європі: Статут Організації Об'єднаних Націй, Заключний Гельсінський акт 1975 р., Будапештський меморандум 1994 р., Основоположний акт НАТО — Росія 1997 року та ін. Механізми ООН для протидії агресії виявилися недостатньо ефективними, оскільки агресором є один з постійних членів Ради безпеки з правом вето. Але переконлива підтримка України державами-членами ООН має вагоме значення для ізоляції агресора і блокування його дезінформації. Російська агресія унаочнила також слабку захищеність східноєвропейського флангу НАТО (Офіцинський, 2018, с.78).

Відомий ізраїльський військовий історик, письменник, філософ, професор історичного факультету Єврейського університету в Єрусалимі, автор міжнародних бестселерів «Sapiens: ко-

ротка історія людства» та «21 урок для XXI століття» — Юваль Ной Харарі — в інтерв'ю на українському каналі «Дім» від 22.04.2022 року дає таку характеристику війні в Україні. На його думку, ця війна є загрозою для всього світу, більш того вона насправді руйнує встановлений міжнародним правом після Другої світової війни світовий порядок. Історик підкреслює, що особисто пережив багато воєн і збройних конфліктів, але ця війна справді зовсім інша, він зазначає, що після Другої світової такої війни ще не було. Більш того він констатує той факт, що увесь світ може бачити, як одна країна робить спробу знищити іншу і намагається фактично стерти її зі світової мапи. Історик зазначає, що людство має такий досвід та знає історію, коли в стародавні часи такі імперії, як Стародавній Рим, Монгольська та Британська імперії діяли саме таким чином, завойовуючи інші країни, але сьогодні XXI століття, і навіть одна думка про те, що одна країна тільки тому, що вона сильніша від іншої, може просто вторгнутися в іншу і намагатись її знищити, а також знищити її націю — Табу! (Харарі, 2022).

Московська недоімперія, яка вже давно і безсоромно сплундрувала світове міжнародне право, зруйнувавши четвертий світовий уклад і перекресливши Ялтинську систему міжнародних відносин, має нахабність засідати у світових міжнародних організаціях, головувати в ООН та виправдовувати себе на увесь світ як країну, що сьогодні звільняє свої території від, так би мовити, українських нацистів і бандерівців, бо захищає своє православне населення, на яке чинить тиск за російськомовність українська влада (хунта), а поміж тим ця держава — міжнародна терористка збирає «исконно русские земли», бо їх мало, заради своїх імперських амбіцій, оскільки основний пріоритет будь-якої імперії — це розширення кордонів.

На жаль, багато хто в Європі не хоче бачити загрози, що зростає для України з боку фашизму, відроджуваного в Росії під сурми антифашистської риторики. Як переконують нас події навколо порушення принципу територіальної цілісності, жодна з країн Заходу поки що не в змозі дати адекватну відповідь на виклик Росії, що створює загрозу спільній світовій безпеці. Ті розмови та заяви, що стосуються розширення загаль-

нодемократичних принципів міжнародного співробітництва, навряд чи можуть передати собою наявність принципово іншої системи цінностей, яка активно пропагується нині в Російській Федерації (Ткаченко, 2016, с. 51).

Революція Гідності сплутала плани Кремля, який багато років вів гібридну війну проти України, основна мета якої — перетворення суверенної держави сусіда на керовану державу-сателіта з маріонетковим урядом і президентом, що будуть виконувати вказівки Москви. У той самий час Україна обра-ла інший шлях, що ніяк не хотів збагнути московський істеб-лішмент, а президент Володимир Путін визнати нову геополі-тичну реальність, натомість такий вибір він сприйняв як особи-сту образу і поразку, але разом з тим і загрозу для Росії.

«Російська Федерація не могла змиритися не лише зі своєю геополітичною поразкою у боротьбі за «м'яке» опанування Укра-їною, але й із самим її існуванням як держави. Тож Кремль вирішив застосувати в боротьбі з Україною не лише усі явні та приховані методи ведення гібридної війни, а й пряме збройне втручання в її внутрішні справи» (Гай-Нижник, 2022, с. 452).

Коли Кремль уже у 2014 році зрозумів, що Україна висли-зає з міцних обіймів Москви, а проросійський режим Янукови-ча приречений, кремлівські стратеги обрали новий план роз-членування і знищення України. З огляду на це в кабінетах Ради національної безпеки РФ було розроблено документ під назвою «Про кризу на Україні». То був узагальнений і масштаб-ний план дій зі дестабілізації України і включення дванадцяти українських областей та міста Києва до складу Російської Фе-дерації (Гай-Нижник, 2022, с. 358–370).

Укотре Росія зробила ставку на збройний конфлікт, жор-стку силу і демонстрацію імперських амбіцій. Уже давно до-ведено українськими істориками, що Росія цілеспрямовано готувалася до знищення суверенної держави України, розпочи-наючи з 1991 року. Країна-агресорка вела комбіновану гібрид-но-асиметричну війну, включаючи інформаційні, економічні, енергетичні, фінансові, дипломатичні, культурно-історичні та суспільно-політичні засоби, а також засоби «м'якої сили» з єдиною метою перетворити Україну на неоколонію, що зазнає

асиміляції і поглинання, а основне — це те, що вона зникне зі світової мапи як суверенна держава.

Війни, які РФ вела в останні тридцять років, мали і мають досить важкі наслідки. У 1992–1993 роках Росія окупувала Придністров'я. Після проголошення Молдовою незалежності частина країни, де в той момент знаходилась і знаходиться досі 14-та армія агресорки, заявила про свій суверенітет, що перетворився на режим під керівництвом на той час генерала Лебеда. Як наслідок таких дій розпочалася війна, після якої зруйноване Придністров'я перетворилося на ніким не визнаний анклав зі зруйнованою економікою та міжнародною ізоляцією.

У той самий час, у 1992–1993 рр., Росія втручається у справи суверенної держави Грузії і провокує Абхазьку війну. Підтримавши абхазських сепаратистів і надавши їм зброю, російська авіація починає бомбити цивільні об'єкти на території, яку контролює Грузія, а місто Сухумі обстрілювалося з моря військовим флотом РФ. Мета московитів була досягнута — Абхазія відділяється від Грузії.

Наступною стала Чечня. У 1994–1996 роках розпочинається Перша кривава, жорстока російсько-чеченська війна. Відбувається вона тому, що волелюбний, але нечисленний народ цієї держави забажав незалежності. Перша воєнна кампанія закінчується поразкою росіян після битви за столицю держави, місто Грозний. Ворог намагався взяти під контроль гірські райони Чечні, але, попри перевагу в живій силі й техніці, військо московитів силами партизанського руху було відкинуто. Уряд Бориса Єльцина ухвалює рішення про припинення війни, але ненадовго, перерва тривала з 1996 до 1999 року.

З літа 1999-го до весни 2009-го відбувалася Друга російсько-чеченська війна, бойові дії велися на території Чечні та прикордонних регіонах Північного Кавказу. До весни 2000 року тривала перша фаза війни, що завершилася встановленням проросійського чеченського правління. Незважаючи на протистояння протягом наступних дев'яти років, московити боролися проти повстанського руху на Північному Кавказі.

Російська журналістка з українським корінням Ганна Степанівна Політковська (уроджена Мазепа), пресекретар видан-

ня «Нова газета», громадська діячка, правозахисниця та письменниця, написала досить емоційну і правдиву книжку про Чеченську війну, за що була вбита в день народження Путіна в 2006 році в ліфті свого будинку (знову бачимо за цим прикладом любов росіян до сакральних дат). На її честь названо зал Європейського Парламенту в Брюсселі.

Знову ж за старим сценарієм, під приводом захисту населення, у серпні 2008 року російські війська знову розпочали вторгнення до Грузії з територій сепаратистських республік — Абхазії та Південної Осетії. За п'ять днів війни військова авіація нанесла понад 100 ударів по містах. Бомбили цивільні об'єкти, вбиваючи невинних людей. Поставлену мету війни було виконано — Південна Осетія стала невизнаною республікою під контролем Росії.

Втручання Росії в сирійське питання, а саме у справи громадянської війни між демократичними силами й тиранічним режимом Башара Асада стало переломним моментом у цій війні. Хотілося б зазначити, що російськомовного християнсько-православного населення там не було, а отже, не було необхідності, за логікою московитів, там когось захищати, але з іншого боку, диктатору Путіну потрібні партнери на політичній арені, тому він і вирішив підтримати свого друга Башара Асада, бо Сирія — це держава, де йшла боротьба за авторитарний режим, який існує і в самій Росії, а разом з тим російському диктатору потрібно було контролювати ситуацію на Близькому Сході. Башар Асад розпочав згортати демократичні перетворення, що призвело до незадоволення громадян, громадської непокори і непопулярності його режиму, наслідками цих подій стала війна, що точилася з 2011 по 2017 рік. Завдяки російській зброї і військовому контингенту було підтримано режим і диктатуру Асада. Росія знищила мільйони мирних громадян, килимові бомбардування фактично зруйнували прекрасну «північну столицю Сирії» — Алеппо. Результатом війни стала гуманітарна криза й шалена міграція сирійців до Європи. Втручання Росії у справи Сирії допомогло диктатору Башару Асаду досягти військової переваги над повстанцями до кінця 2017 року, він підтримує її і досі.

Усі ці події дали Росії відчуття безкарності і переваги над іншими, а ядерна зброя лише підживлювала імперські амбіції. Попереду була українська авантюра, так би мовити, історичний реванш, що розпочався вторгненням агресорки навесні 2014 року до Криму і створення так названих народних республік на Донеччині і Луганщині — ДНР і ЛНР — за підтримки російськими регулярними військами сепаратистів. У відповідь Україна розпочала антитерористичну операцію (АТО), після важких боїв і трагедій під Дебальцевим й Іловайськом неоголошена війна на Сході України переходить до стану замороженого конфлікту і фіксується Мінськими домовленостями у вересні 2014 року і лютому 2015 року.

До повномасштабного вторгнення в Україну 24 лютого 2022 року за таким сценарієм були розв'язані війни з Придністров'ям, Грузією, Абхазією, Ічкерією, Сирією. І не без гордості хочеться зазначити, що з Україною такий варіант не відігрався. Українська нація пережила різні вторгнення, не одну громадянську війну, голодомор, геноцид народу, дві світові війни, і сьогодні вона виявляє стійке протистояння підступному ворогу, як і в минулому тримає оборону та є щитом Європи. Ворог, що розпочав свою повномасштабну гібридну війну, а окрім того для України вона стала екзистенційною, платитиме в майбутньому жорстоку данину, ім'я їй не просто кров, людські втрати, економічний занепад та політична ізоляція, а історичне прокляття і забуття на сотні років. Країна-агресорка настільки брехлива, що навіть не може з погляду міжнародного права визнати й назвати свої дії справжніми іменами, хоча українську історію це не дивує — так було завжди. Так названа за їхнім розумінням СВО (спеціальна воєнна операція) є насправді новою модифікованою гібридною жорстокою війною XXI ст.

Витоки гібридних воєн: гібридна війна проти України

В умовах глобалізації, сучасних політичних викликів, міждержавного суперництва і подій на міжнародній арені, на тлі яких розгортаються воєнні конфлікти, не останню роль відіграє гібридна війна як показник нового виду модифікованого збройного конфлікту XXI ст. Важливу роль також набувають питання феномену гібридних війн та їх концептуального

значення в міждержавному суперництві. Щодо воєнно-політичного підтексту під поняттям гібридна війна розуміють використання досить різноманітних воєнних тактик, а також соціально-економічної та інформаційної дестабілізації на території противника.

Основною характеристикою гібридної війни є відсутність «гри за правилами». Якщо класичні війни, що відбувались в XIX столітті, проходили в межах певних юридичних норм (Гаазька Конвенція про закони та звичаї сухопутних воєн 1899 року, Женевська конвенція про поводження з військовополоненими 1929 року і т. ін.), сьогодні міжнародно-правовий фундамент, який свого часу визнали цивілізовані країни, — відсутній, і це створює великі проблеми щодо врегулювання збройних конфліктів.

Термін «гібридна війна» став об'єктом розлогого аналізу з боку теоретиків, посадових осіб, які визначають політику та спостерігачів після того, як Росія окупувала Крим у березні 2014 року. Ця тема вже не є предметом вивчення лише з боку військових стратегів і увійшла до ширшої політичної галузі як суттєвий для Заходу виклик його безпеці (Уізер, 2016, с. 84).

На сьогодні існує багато варіантів визначення сутності гібридної війни:

- військова стратегія, яка поєднує звичайну війну, малу війну та кібервійну, атака з використанням ядерної, біологічної, хімічної зброї, саморобних знарядь для терористичних атак та інформаційного тиску;
- складна та гнучка динаміка бойового простору (battle-space), яка передбачає швидку реакцію та адаптацію учасників протистояння;
- сучасний різновид партизанської війни, яка поєднує сучасні технології та методи мобілізації (Біл Неметт, підполковник Корпусу морської піхоти США);
- основний метод в асиметричній війні, яка ведеться на трьох умовних фронтах — серед населення конфліктної зони, тилового населення та міжнародної спільноти (полковник Армії США Джек Мак Куен) (Арзуманян, 2011, с. 23-39).

Підходів до визначення гібридної війни, багато, але зверне-

мо увагу на історичну ретроспективу і до прикладу визначення цього різновиду війни воєнним істориком Петером Р. Мансоором: «конфлікт, що передбачає поєднання конвенційних військових сил і нерегулярних сил (партизан, повстанців і терористів), які можуть бути державними чи недержавними учасниками, які діють заради досягнення загальної політичної мети» (Mansoor, 2012, р. 2).

Історія знає багато прикладів таких дій, і з історичного погляду гібридна війна не є чимось новим, починаючи з Пелопонеських війн. Китайський стратег Сунь-цзи ще у V ст. до н.е. розглядав ці питання в трактаті «Зако́ни війни (воєнні методи) поважного (вчителя) Суня». Гібридна війна, яку веде РФ проти України, своїм корінням сягає в далеке минуле, за часів монгольської навали на Київську Русь; навіть ординські приклади ведення війни використовують російські війська, як наприклад, живий щит з населення, яке гнали перед собою тумени (військова одиниця). Це також були війни часів Московського царства з Гетьманщиною (це козацька війна під проводом гетьмана Вишневецького), війни з Російською імперією (ліквідація Запорозької Січі, російсько-турецькі війни, київська козаччина), війни УНР з Радянською Росією. Мета цих війн завжди була незмінною: зовнішня експансія, придушення свободи, знищення національної сутності завойованих народів. Завдяки потужній дезінформації російському суспільству постійно нав'язують ідею, що увесь світ хоче знищити Росію. На другому місці ворогом Росії після США називають Україну (Лизанчук, 2019, с. 323–334).

На сучасному етапі нерегулярні бійці довели, що можуть стати великою проблемою для численних конвенційних збройних сил. Свого часу таким великим арміям, як Наполеона і Вермахту Гітлера, було важко боротися з нерегулярними військами, а саме з партизанським рухом, який використовував місцевий ландшафт і людські ресурси, нападаючи на слабкі місця противника, руйнуючи бази постачання й лінії комунікації. Воєнні конфлікти в Ірані і Афганістані так само продемонстрували, як важко перемогти нерегулярних вмотивованих бійців на їхній території. Після повномасштабного вторгнення РФ в

Україну відбувається те саме: партизанський рух охопив окуповані території, де ведеться активна боротьба і порушуються логістичні ланцюги ворога, підриваються бази постачання зброї і лінії комунікацій.

Одними із важливих факторів гібридної війни є пропаганда і дезінформація населення з метою дискредитації опонента, формування певних наративів в людській свідомості заради ескалації конфлікту. Сучасні комунікації, інтернет, платформи соціальних мереж дають змогу впливати на громадськість і чинити шкоду державі-супротивнику, створюючи і оприлюднюючи фейкові новини. Такі інструменти активно використовує РФ проти України ще з 2014 року. Це також робота агентів впливу: п'ята колона, робота диверсійних груп, які проникають задовго до збройного конфлікту на територію іншої країни, щоб вербувати колабораціоністів, чинити психологічний вплив, створювати панічні настрої і розколювати країну зсередини.

Не менш важливим чинником «гібридної війни» є *релігійне питання*, що може призвести до розколу суспільства — і це відбулося в Україні. Так, до конфлікту на Донбасі з самого його початку безпосередньо причетною була Російська православна церква, особисто її очільник, патріарх Кирило. Після кремлівських пропагандистів збройна агресія Росії проти України була оголошена ним «громадянською війною». Намагаючись перенести боротьбу України за свою незалежність і територіальну цілісність у міжконфесійну площину, він звернувся до Глав усіх Помісних православних церков світу, впливових міжнародних організацій: ООН, ОБСЄ та Ради Європи, звинувативши Українську православну церкву Київського патріархату та Українську греко-католицьку церкву (називаючи їх не інакше, як «розкольниками» й «уніатами») у здійсненні ними прямої агресії проти канонічної Української православної церкви з метою «захоплення православних святинь і викорінення православ'я з території України», а також залякував світове православ'я, що в разі приходу «гонителів» до влади «православні будуть примушуватися до відмови від своєї віри і піддаватися жорсткій дискримінації» (Буричка, 2016, с. 6–9).

У 2000-х роках використання терміна «гібридна» стало зви-

чайним способом опису сучасної війни, зокрема, і через витонченість і смертоносність недержавних учасників, що використовують насильство, і зростаючий потенціал кібервійни. Хоча не було спільної згоди, що це обов'язково є новою формою війни, у визначеннях гібридної війни, підкреслювалося злиття конвенційної (класичної війни) та нерегулярних підходів у всьому спектрі конфліктів, тобто війни «іррегулярної». Також це ведення воєнних дій, в яких учасники можуть використовувати нетрадиційні методи: тероризм, саботаж, використання протестних рухів, використання озброєних формувань недержавного характеру (приватних військових компаній) (Уізер, 2016, с. 86).

Існує думка, що сам термін «гібридна війна» з'явився в США наприкінці 1990-х років, свою роль зіграли в його закріпленні праці високопосадових офіцерів США, Корпусу морської піхоти — генерал-лейтенанта (з 2017 по 2019 року міністра оборони) Джеймса Меттиса і підполковника Френка Хоффмана.

У роботі «Конфлікт у XXI столітті: зростання гібридних війн» Ф. Хоффман зазначав, що гібридні війни можуть вестись як державами, так і недержавними учасниками. Гібридні війни включають низку різних способів ведення війни, зокрема, звичайні засоби, нерегулярні тактики та формації, терористичні акти, зокрема, насильство та примус, а також кримінальний безлад. Ці мультимодальні дії можуть вестися окремими формуваннями або тим самим формуванням, але загалом вони операційно і тактично спрямовуються і координуються в рамках основного бойового простору для досягнення синергетичних ефектів (Хоффман, 2007). Усі ці подібні дії ми могли спостерігати під час вторгнення РФ в Україну, починаючи з 2014 року. Акти насильства були жорстокими, особливо на Донеччині, а пізніше і з повноцінним вторгненням 24 лютого 2022 року вся країна відчула на собі терор. Тактика РФ була комбінованою: ракетні удари, бомбардування, кібератаки, наступальні воєнні дії по всьому російсько-українському кордоні, а також ракетні атаки з боку Білорусії, яка надала свою територію ворогу для можливостей здійснювати обстріли. Тероризм, геноцид, що включає в себе етноцид та ідентоцид, екоцид, домоцид у став-

ленні до цивільного населення на окупованих територіях, був жорстким, це спостерігалось в Київській, Харківській, Херсонській та Запорізькій областях.

Так само, починаючи з 2014 року, конфлікт гібридної війни виявив себе між Ізраїлем і терористичним ісламістським угрупованням Хезболла, яке мало підтримку в підготовці бойовиків, обладнанні і зброї від Ірану, а також вело бойові дії, поєднуючи тактики неконвенціональної (партизанської) та конвенціональної (класичної) війни. Угрупування активно і ефективно використовувало інтернет й інші медіа для інформації і пропаганди — все це стало несподіванкою для Ізраїлю, оскільки інформаційний менеджмент терористів був більш успішним, ніж ізраїльський і вчинив вплив на світову думку (Уизер, 2016).

Події 7 жовтня 2023 року в Ізраїлі вразили світ жорсткими терористичними актами геноциду й насильства іншого ісламістського угруповання ХАМАС, що напало на Ізраїль із Сектору Гази, використовуючи тактику гібридної війни, комбінуючи постійні ракетні удари, що були скоординовані з діями бойовиків, які перетнули кордон за допомогою кібер-атаки, знищили й понівечили військових, велику кількість цивільного населення в прикордонних кібуцах під час релігійного свята Шабат, а також розстріляли і взяли в заручники багато людей, серед яких були й іноземні громадяни на музичному фестивалі «Nova Festival», що проходив біля кордону з Сектором Гази.

У Росії ідеологом і теоретиком гібридної війни вважається начальник Генерального штабу Збройних сил РФ, перший заступник міністра оборони, генерал армії Валерій Герасимов. У 2013 році в журналі «Військово-промисловий кур'єр» він публікує статтю «Цінність науки у передбаченні». За рік до кримської операції і наступних подій генерал фактично надав шаблон того, що за рік відбулося в Україні. «У XXI ст., — писав генерал, — простежується тенденція стирання відмінностей між станом війни та миру. Війни вже не оголошуються, а розпочавшись, — йдуть не за звичним для нас шаблоном. Досвід військових конфліктів, у тому числі пов'язаних з так названими кольоровими революціями в Північній Африці та на Близькому Сході, підтверджує, що цілком успішна держава за

лічені місяці і навіть дні може перетворитися на арену запеклої збройної боротьби, стати жертвою іноземної інтервенції, поринути в безодню хаосу, гуманітарної катастрофи та громадянської війни» (Ткаченко, 2015, с. 380). Порівнюючи сучасні конфлікти та війни минулого, В. Герасимов, зацентрував увагу на збільшенні ролі у досягненні політичних та стратегічних цілей невійськових методів, військових заходів прихованого характеру (інформаційного протистояння), використання сил спеціальних операцій, а також, на його думку, у сучасних конфліктах великого значення набувають новітні технології, що можуть забезпечити дистанційний вплив на противника.

Згадане вище в контексті тієї гібридної війни, яку розпочала РФ в Україні, є фактично сценарієм тих подій, що розгорнулися, починаючи з 2014 року в Криму, на Донеччині і Луганщині. Цю доктрину Герасимова фактично, як говорять військовослужбовці, з «коліс» використав терорист, польовий командир Гіркін-Стрелков, спочатку спираючись на практику сирійського конфлікту, а потім використав її на Сході України. Так, ще в травні 2013 р. на «круглому столі» в російському виданні «Независимое военное обозрение», присвяченому еволюції й наслідкам збройних конфліктів на Близькому Сході, він стверджував, що «основа успеха в війнах нового типу — это превентивные специальные, а не крупные войсковые операции. Своевременно устранив, пусть внешне не всегда законными способами, нескольких главарей, такие операции берегают тысячи и тысячи жизней, целые регионы» (Жовтенко, 2022).

З часом усі проголошені тези В. Герасимова фактично стали інструкцією до дії в період повномасштабного вторгнення РФ.

Для досягнення політичних цілей гібридна війна включає в себе політику невоєнних засобів таких, як:

- інформаційні технології із залучення ЗМІ, інтернет-простору, соціальних мереж;
- кіберпростору з використанням складних комп'ютерних програм для ураження як великих промислових об'єктів, так і стратегічних, а також спеціальних програм-шпигунів проти конкретних державних промислових об'єктів з метою отриман-

ня секретної інформації про секретні розробки, включаючи оборонно-промислові комплекси;

- класичні дипломатичні засоби;
- внутрішньополітичному (використання будь-яких протиріч, що існують в суспільстві, етнічних, расових, релігійних, міжконфесійних, зіткнень спортивних фанів тощо) задля дестабілізації суспільства;
- економічному — економічні війни, як наприклад, торговельна, газова, а також руйнація секторів промисловості, руйнація інфраструктури і загалом послаблення супротивника в ключових секторах економіки, дестабілізація національної валюти та ін.

Подібні дії яскраво характеризують гібридну війну з точки зору державного суперництва, що призвело до зникнення на сучасний момент кордонів і правил ведення війни, а також відбуваються зміни політичних і воєнних інститутів на світовому рівні.

Одним із основних інструментів ведення «гібридних війн» є геноцид. Хотілося б навести приклад із дослідження польського і водночас американського науковця, юриста з міжнародного права єврейського походження Рафаеля Лемкіна, котрий увів до обігу термін геноцид та був фундатором дослідження за цією тематикою (досліджував геноцид євреїв та вірменів). Він уперше проаналізував з погляду міжнародного права злочини комуністичного сталінського авторитарного режиму проти українців, охарактеризувавши його як геноцид народу і окресливши його основні складники:

- нищення української інтелігенції — мозку чи розуму нації, аби паралізувати тіло нації. Основні удари були завдані в 1920, 1926 та 1932–1933-их роках;
- ліквідація Української Православної Автокефальної Церкви — «душі України». Та сама доля спіткала Українську Католицьку церкву після окупації Західної України;
- голодомор українського селянства — зберігача української культури і мови, традицій тощо. Українське селянство було покладено в жертву створенню однорідного радянського народу. Всупереч спробам виправдати Голодомор тяжкими

наслідками колективізації та розкуркулення, Станіслав Косіор у грудні 1933 року назвав головною загрозою радянської влади «український націоналізм»;

- заселення України іноетнічними елементами для радикальної зміни складу населення, розпорошення нації по всій Східній Європі. (Лемкін, 2008, с. 283).

Упродовж всього періоду Радянської історії, починаючи від Жовтневої революції в імперській Росії, ми можемо побачити застосування методів «гібридної війни», кінцевим результатом яких був геноцид, а саме насильницький державний переворот, катування і вбивства політичних супротивників, переслідування на національному ґрунті, фальсифікація результатів виборів, створення пропагандистської машини для промивання мізків, формування тоталітарного режиму. «Саме в часи більшовицької агресії проти української національної революції 1917–1921 рр. і формуються засади таємних методів боротьби проти українського народу з метою викоринити національний дух, прагнення до власної державності, стерти історичну пам'ять, зупинити процес самоідентифікації українців як окремого етносу. По суті, протягом усєї радянської історії проти України велася «гібридна війна», одним з головних інструментів якої був геноцид» (Кропатник, 2017, с. 229).

У сучасному геноциді використовуються засоби як етноциду (свідоме знищення етнічних спільнот), так й ідентоциду (політична стратегія інформаційних та організаційних заходів, спрямованих на знищення неунітарної ідентичності) як ті, що додатково можуть його стимулювати, а втім він залишається потужним засобом архаїзації світу. По суті, геноцид є наслідком процесу, коли неможливо досягти згоди щодо питань майбутньої картини світу, включаючи загальні перспективи майбутнього, загальний соціальний устрій та ін. Ці проблеми можна ігнорувати до того часу, поки не відбудеться якась криза, і тоді виявляється, що вихід з кризи різні соціальні групи бачать неоднаково і можуть завдавати одна одній взаємної шкоди. У цей момент онтологічні проблеми перетворюються на екзистенційні, що породжує явище геноциду, тому що неможливо домовитися з онтологічно-екзистенційних питань і тому відбувається

зіткнення, яке може бути взаємним, або ж з якоїсь однієї сторони (Дацюк, 2014).

«Власне тому ідентоцид є тим, що Росія виробляє з Україною, намагаючись блокувати появу гідності українців, повертаючи їх до гіпоідентичності (самоприниження). Це можна назвати дигнітоцидом. Завдання дигнітоциду — показати населенню та еліті українців, що їхня ідентичність безглузда, безперспективна і нікчемна, в той час, як пропонується на протигагу ідентичність росіян — осмислена, перспективна і тому домінуюча (гіперідентичність)» (Дацюк, 2015).

Під час окупації українських територій відбувся жорсткий і цинічний геноцид українських громадян у всіх його мерзотних проявах. Це масові розстріли мирного населення, вбивства, мародерство, сексуальне насильство як над дорослими, так і дітьми різної статі, захоплення заручників, викрадення активістів, катування, вивіз до Росії українських дітей, примусова паспортизація, примусове вилучення національної валюти, примусове виселення з домівок і конфіскація власності, примусова освіта російською мовою та за російськими програмами (лінгвоцид — заборона вивчення мови і навчання за українськими програмами), знищення житла (домоцид). Для тих, хто не погоджується з окупаційною владою, — тортури і тюрми, а під час насильної мобілізації — показові розстріли тих, хто не погоджується воювати проти своїх же українців. Жахливі події сталися в Київській, Харківській, Херсонській, Донецькій, Запорізькій областях. Масові поховання і великі жертви цивільного населення були виявлені в містах Маріуполь, Буча, Бородянка, Ірпінь, Ізюм та багатьох інших.

На запитання ізраїльському історичу Юваль Харарі — Як українському народу вилкувати біль від усвідомлення того жаху, звірств, ґвалтувань, руйнувань від цієї війни? — науковець відповів, що це дуже складне запитання. Для того, щоб пережити всі жахи війни, знадобиться багато часу, а люди несуть з собою ці травми все життя і передають їх наступним поколінням! Харарі зазначає, що в Ізраїлі живуть люди, чиї батьки пережили Холокост, і хоча вони самі народилися пізніше, вони несуть на собі шрами Холокосту. Загалом, на думку науковця,

для культури країни і її нації знадобиться багато часу для подолання цієї складної проблеми, але основний меседж науковця полягає в тому, що важливо не дозволити перерости болю в ненависть, тому що цей біль стане дуже небезпечним, оскільки отрує розум (Харарі, 2022).

І знову ж таки порушення міжнародних правил Женевської конвенції про поводження з полоненими. Каткування полонених, психологічне знущання, моріння голодом і холодом, перебування в жахливих умовах без надання медичної допомоги, розстріли і дикі вбивства з фіксацією на відео і подальшою його публікацією. До прикладу, смерть Героя України, розстріляного в полоні за слова «Слава Україні» Олександра Мацієвського, яке було знято на відео і викладено в інтернет.

Натомість в Україні дотримуються правил Женевської конвенції і утримують військовополонених росіян у відповідних таборах, представники

Червоного Хреста приїжджають та проводять інспекції.

Щодо геноциду з'явилося ще одне поняття, уведені до обігу американськими науковцями з Арізонського Університету Бет Мітчнек (Beth Mitchneck), почесним професором Школи географії, розвитку та навколишнього середовища, та Джейн

Олександр Мацієвський перед розстрілом, 2023 р.

Росіяни свідомо і планомірно знищують житло та цивільну інфраструктур

Завіска (Jane Zavisca), ад'юнкт-професором соціології Коледжу соціальних і поведінкових наук Університету Арізони, які опублікували статтю у газеті «The HILL», свій погляд на те, як треба буде відроджувати Україну після війни. У своїй статті вони звертають увагу на один аспект цієї війни, а саме, як знищується житло і соціальне середовище, і на те, що відбудовувати після війни потрібно не тільки умовні квадратні метри, але й соціальну тканину. Також вони вводять до наукового обігу термін — домоцид.

- домоцид — це не випадкове знищення житла, це планомірна російська стратегія знищення української нації шляхом знищення почуття дому і почуття свого місця у суспільстві, що призводить до безнадійності і дезорієнтації: нема куди повертатися після евакуації, залишаються лише спогади (Щербина, 2022).

Екоцид є ще одним складником «гібридної війни». Це свідоме знищення довкілля, яке стає мовчазною жертвою війни. Армія РФ знищує українську природу без вагань, вдаючись до тактики «випаленої землі», повністю свідо-

мо використовуючи природу як зброю, щоб не лише знищити українців і їхню державу, а й зробити територію України непридатною для життя.

Воєнні дії на території України призвели до великої кількості фізичного знищення рослинного і тваринного світу, порушення екосистем, отруєння ґрунтів хімічними речовинами, мінами та снарядами, знищення і зміни рельєфу, зменшення біорізноманіття, замінування, затоплення шахт, спалення лісів і промислових об'єктів, отруєння води, знищення природно-заповідного фонду. Загалом, за даними Міндовкілля, через агресію РФ під загрозою зникнення опинилися 600 видів тварин та 880 видів рослин (Губарева, 2023).

Ці збитки, завдані окупантами, Міністерство довіклля та природних ресурсів України на сьогодні оцінює в 2 108 млрд гривень. Такими є дані станом на 11 жовтня 2023 року. За півтора року війни Держекоінспекція зареєструвала понад 2500 звернень щодо російських злочинів проти довіклля (Лубінець, 2023).

За півтора року війни в Україні було скоєно безліч злочинів, що відносять до екоциду:

1. **підриг Оскільського водосховища**, яке входить до десятка найбільших України за площею та об'ємом. Вода з нього постачалася жителям Донецької й частково Луганської областей. Тікаючи від наступу ЗСУ, росіяни влаштували вибух, частковий підриг його греблі (околиці села Оскіл Харківської області, було спущено 76% води). Наслідком цього стало зневодження регіонів і екологічна катастрофа (зруйновано екосистему водосховища, знищено цінні види риб та інших живих водних ресурсів);

2. **знищення фауни і флори**. В акваторії Чорного моря проживають три види дельфінів, і всі вони належать до рідкісних видів, занесених до Червоної книги. Внаслідок бойових дій гине багато тварин, забруднюється екосистема моря, цьогоріч науковці причорноморських країн фіксували підвищену кількість смертей дельфінів, мертвих особин знаходять і в Україні в Тузлівських лиманах на Одещині;

3. **підриг Каховської ГЕС** на Херсонщині, яка є частиною Об'єднаної енергосистеми України. Станція забезпечує по-

криття пікових навантажень, регулювання частоти та потужності й мобільний аварійний резерв, вона є важливим об'єктом інфраструктурної безпеки України. Якщо рівень води продовжить падати, без води можуть залишитися Криворізький та Нікопольський райони та вісім громад. Це означає відсутність як чистої води для пиття, так і води для потреб сільського господарства, оскільки під загрозою Каховська зрошувальна система, яка забезпечує поливом лівобережжя Херсонської області й частково Мелітопольський район, а також Запорізьку область. Підрив Каховської ГЕС російськими військами вже має багато катастрофічних наслідків і матиме їх ще більше в довгостроковій перспективі. Затоплення десятків населених пунктів, жертви серед цивільного населення, розмивання мінних полів та звалищ відходів, недоступність води для зрошення полів, що неминуче негативно вплине на сільське господарство, знищення червонокнижних видів тварин, знищення культурних пам'яток, загроза для роботи Запорізької АЕС — і цей список не є вичерпним; (<https://suspilne.media/culture/501604-so-take-ekocid-korotko-i-golovne-pro-zakonodavstvo-ta-prikladi/>).

4. **знищення заповідних зон.** За період повномасштабної війни в Україні від бойових дій постраждали 20% природних заповідників, велика частина з яких спалена. Як наслідок дій російських військ: спалення Кінбурнської коси, браконьєрські

Підрив Каховської ГЕС, 2023 р.

«сафарі» окупантів на острові Джарилгач та заповіднику Асканії, перекриті Олешківські піски, зруйновані постійною канонадою оселища та гніздування птахів у плавнях дельти Дніпра. Це також зруйновані очисні споруди в Маріуполі, Бердянську та інших містах на узбережжі Азовського моря. Наслідками можуть бути санітарні катастрофи через відсутність у населення чистої питної води;

5. **замінування** на сьогодні лишається великою проблемою не лише для просування ЗСУ. В Україні заміновано 30% усієї площі держави. Орієнтовно — дві території Австрії. Взаємозв'язок між замінуванням і зменшенням біорізноманіття пов'язаний напряму: у лісостепових зонах тварини стануть жертвами цих мін, криза популяції ссавців у природних екосистемах, на жаль, ще попереду. Знищення найбільш родючих чорноземів півдня та сходу України — ще один страшний наслідок війни. Машини з розмінування змішують ґрунти, глину і все що трапиться, а це є небезпечним для родючості землі та її відновлення; території, вкриті воронками після артобстрілів, можуть бути непридатними для використання в сільському господарстві через велику кількість хімічних речовин, які містили боеприпаси, які і після вибуху можуть надовго залишитися в ґрунтах та «мігрувати», тобто потрапляти в підземні води та рослини. Усе це унеможливило вживання продуктів і збирання врожаю в таких зонах, спеціалісти вважають, що єдиний спосіб уникнути небезпеки — вилучити землі з сільськогосподарського використання. Також, як зазначають експерти-екологи, новий виток озброєння підштовхне як Україну, так і інші країни до збільшення видобутку природних ресурсів, металу, олова, газу, нафти, вугілля, що в майбутньому теж створить екологічні проблеми;

6. **ядерна небезпека**, яка є не лише локальною проблемою України. З самого початку вторгнення окупанти захопили ЧАЕС в Київській області, в Запорізькій області неодноразово обстрілювали ЗАЕС і розмістили зброю і вибухівку на її території; у разі пошкодження станції наслідки будуть катастрофічними, радіаційне забруднення може поширитися на країни Східної Європи та північної частини Близького Сходу;

Мар'їнка, Донецька обл. Місто, якого вже не існує

7. **випалювання лісів** унаслідок бойових дій та бомбардування нафтохранилищ і баз спричинили викид у повітря до 50 тонн шкідливих речовин; спалення тисяч рукотворних та природних лісів у Донецькій, Луганській, Запорізькій та Харківській областях призведе до кліматичних і водобалансових змін;

8. **руйнування міської інфраструктури.** Через воєнні дії сталося комплексне руйнування української урбаністики. Фізичне знищення сіл, містечок, великих міст — Маріуполь, Харків, Ірпінь, Буча, Чернігів, Мар'їнка, Бахмут, Авдіївка, міст на Харківщині, Донеччині, Херсонщині — призводить до утво-

Прикордонне село Уди Харківська обл. — знищено

*Зруйнований російським авіаударом
Маріупольський драматичний театр*

рення величезної кількості відходів, а тому потребує ще більше природних ресурсів для відбудови;

- **занепад науки екології** через порушення роботи дослідницьких установ, знищення лабораторій, вбивства фахівців і унеможливлення проведення досліджень в умовах війни. Понад 70% українських науковців не можуть продовжувати свої дослідження через проблеми з постачанням води та електроенергії, знищені лабораторії, вимушену евакуацію. Це відтік спеціалістів (екологів, природоохоронців, екоактивістів), які вимушено виїхали в інші регіони, або за кордон і більше не повернуться (2023, <https://rubryka.com/article/naslidky-viiny-dlia-dovkillia/>).

Після війни наслідки екоциду матимуть довготривалу дію. Геноцид визнано як міжнародний злочин проти людства, приєднання 32 країн за позовом України проти Росії щодо спотворення поняття «геноцид» для обґрунтування вторгнення стало безпрецедентним в історії Міжнародного суду ООН.

Так само це стосується і воєнних злочинів, Україна хоче додати до цього списку екоцид як дії, що спричинили екологічну катастрофу, та готує справу екоциду проти Росії, яка стане

п'ятим позовом, пов'язаним із воєнними злочинами РФ, що розглядатиметься у міжнародних судах (2023, <https://nv.ua/ukr/world/geopolitics/pozov-ukrajini-proti-rosiji-v-gaazi-v-mizhnarodnomu-sudi-oon-zibrav-rekordnu-pidtrimku-50370055.html>)

Нові технології війни XXI століття

Український політик і науковець, колишній генеральний директор Національного космічного агентства України Володимир Горбулін написав книжку «Як перемогти Росію у війні майбутнього» (Горбулін, 2020), яка, по суті, передбачила те, що сьогодні відбувається на полі бою, і саму подієву картину війни. На його думку, не можна сказати, що Україна не оволоділа новими технологіями. Однак технологічне нарощування відбувається занадто повільно, безсистемно і без участі державного менеджменту. Тобто, без політичної волі. В основу новітнього переозброєння, вважає академік, будуть покладені нові технології, важливими стануть інтелектуальні програми, автоматизація, роботизація і впровадження штучного інтелекту, який врешті-решт знешкодить навіть ідею ядерного стримування.

Науковець пропонує сім основних кроків заради перемоги на полі бою.

Перший крок. Військово-політичне керівництво держави повинно усвідомити, що сучасна війна інша за своєю сутністю, не та, до якої готується Генеральний штаб. Окрім того, сучасна війна передбачає відсутність чіткої лінії фронту: для боротьби та досягнення політичних цілей і будь-якої переваги все більше використовують комбіновані моделі впливу.

Другий крок. Має бути чітка ідентифікація ворога. Пошук його слабких місць на тлі шліфування національної ідеї загального опору. Україна не має стати заручницею оборонного планування.

Третій крок. Визначення своїх асиметричних можливостей протидії агресору. Стратегія воєнної безпеки має сформулювати чіткий курс на формування дієвої системи асиметричної протидії. Це комбінований асиметричний щит, в основі якого низка нових елементів.

Четвертий крок. Створення системи несилової протидії.

Це основа української асиметрії. Такі засоби мають запобігти розгорнутому Москвою інформаційному терору, проведенню інформаційно-психологічних операцій із використанням кібератак, соціальних мереж, платформ і ЗМІ.

П'ятий крок. Створення і розвиток територіальної оборони.

Війна буде нелінійною настільки, що, цілком імовірно, у ній не буде поля бою та лінії фронту, які можна ідентифікувати. Відмінності між «цивільними» і «військовими», ймовірно, зникнуть. Тому в широкому сенсі територіальна оборона по-українськи має стати формуванням такого ворожого для Росії середовища, у якому її війська не зможуть ефективно діяти.

Шостий крок. Кардинальне перетворення армії.

Сьогодні неможливо підходити до створення і розвитку армії за старими критеріями. І характер загроз, що змінився, і зміна форм та методів ведення воєн, і розвиток нових технологій — усе це потребує зміни підходів військового будівництва.

Сьомий крок. Досягнення технологічної переваги.

Технологічні переваги стають наріжним каменем усієї системи оборони України. Наша майбутня безпека залежатиме від здатності зрозуміти, адаптувати і впровадити такі технології, як штучний інтелект, автономне управління і гіперзвукові системи. Для цього необхідна трансформація ОПК (оборонно-промислового комплексу).

Для України вкрай необхідно почати готуватися до майбутніх воєн з точки зору новітніх технологій, і така підготовка має передбачати пріоритетні державні програми переозброєння. Горбулін пропонує такі:

– перша держпрограма — вдосконалення системи управління ЗСУ та окремих озброєнь;

– друга держпрограма. Розвиток сучасних систем радіоелектронної розвідки (РЕР) та радіоелектронної боротьби (РЕБ);

– третя держпрограма — розвиток державної системи ППО;

– четверта держпрограма — розвиток високоточних засобів ураження;

– п'ята держпрограма — розвиток безекіпажних платформ і ударної робототехніки (Горбулін, 2020).

На думку Володимира Горбуліна, прийдешне десятиліття стане для України найнебезпечнішим і найнепередбачуванішим у новітній історії держави. Тому одним із головних завдань у сфері розвитку оборонного потенціалу є перетворення майбутньої війни на безглузду і безуспішну для агресора.

На сучасному українському полі бою технологічна революція багато що змінила: не лише дрони, безпілотники й інші сучасні військові системи протидії ворогу роблять сучасну війну непередбачуваною. Українські Збройні Сили заслуговують на визнання не лише завдяки бойовому духу своїх воїнів, але також і завдяки своїй технологічній обізнаності. ЗСУ використовували на полі бою новітні технології та адаптували уже звичні технології у новий та креативний спосіб, українські військові використовували супутникові дані, щоб відстежувати пересування ворожих військ у реальному часі, дрони-камікадзе та модифікували комерційні дрони, щоб задешево знищувати російську живу силу і техніку, активно використовується штучний інтелект, який допомагає артилерії поцілювати ворога у найефективніший спосіб. Україна створила перший у світі флот морських дронів, це унікальні апарати українських розробників і виробників (2022, <https://ru.krymr.com/a/ukrainavoyna-morskiye-drony-bespilotniki-ataka-chenomorskiy-flot-rossiya/32139312.html>).

Також у 2022 році в Україні був запущений проєкт «Армія дронів». Це спільний проєкт Генштабу, Міністерства оборони, Міністерства цифрової трансформації і Держслужби спецзв'язку та захисту інформації. Він стартував зі створення за ініціативою Президента фандрейзингової платформи UNITED24 (Балюк, 2023).

Українську війну будуть вивчати історики всього світу, вона вивела мистецтво війни на новий рівень і не лише в технологічному плані, в ній беруть участь нетрадиційні учасники, це потужний волонтерський рух, громадські організації, приватний бізнес, цивільні особи, які донатять і допомагають армії, такий досвід неминуче вплине на події в майбутньому

в інших країнах, яким доведеться вступити в збройний конфлікт гібридної війни.

Особливості культурної дипломатії у воєнний період

Жорстока і неприхована агресія країни-терористки РФ проти України, яку країна-загарбник визначає як спецоперацією, не залишила осторонь українську культуру і мистецтво. Після скоєних злочинів проти мирного населення країни, руйнації культурної спадщини, неприхованих бомбардувань культурно-мистецьких об'єктів, музеїв та вивезення до РФ великої кількості майна української культурно-історичної спадщини — лозунг *«мистецтво поза політикою»* став *не актуальним*.

У 2022 році Міністерство культури та інформаційної політики України, а також Український інститут національної пам'яті разом з діячами культури і мистецтва сформулювали маніфест «Культурна консолідація задля перемоги», який визначає пріоритети культурної політики під час війни.

У маніфесті зазначається, що сьогодні українська культура знаходиться на передовій жорстокої війни, і це не просто війна, вона є для нас екзистенційною, ми воюємо саме за своє існування як нація, що має свою особливу культурну ідентичність. Навмисні удари росіян по об'єктах української культурної спадщини є доказом того, що держава-терорист цілить саме в нашу самобутність. Знищення книжок, руйнування історичних пам'яток, заборона української мови, зміна назв українських містечок і селищ на окупованих територіях є тому доказом.

У маніфесті наголошується, що потрібно консолідувати зусилля на таких напрямках: іміджева репрезентація на міжнародній арені, популяризація культурно-історичного спадку, відновлення пошкоджених під час війни архітектурних пам'яток, недопущення подальшого руйнування об'єктів культурної спадщини, продовження проектів «Великої реставрації» на звільнених територіях та там, де це є безпечним. Також у маніфесті акцентується увага на важливості підтримання бойового духу ЗСУ — це створення фронтових бригад як на передовій, так і в тилу. Акцентується увага на підтримці міжнародних мистецьких проектів за участю українських митців, що перебувають за кордоном та репрезентують країну. В маніфесті та-

кож зазначається, що потрібно, незважаючи на війну, продовжувати Україні брати участь в знакових світових подіях сфери культури: Венеційському біенале, Канському кінофестивалі, Авіньйонському фестивалі тощо. Важливим також є проектування майбутньої України, що передбачає залучення фахівців з урбаністики, архітектури та дизайну, відбудова українських міст та позиціонування себе в межах Європейського Союзу як країни-промоутера культурного розвитку та учасника міжнародно-культурних інноваційних проєктів, що в майбутньому вплинуть на її соціально-економічний розвиток.

Між Україною та РФ розгорнулася нова сторінка в культурній дипломатії. Характеризується вона тим, що, окрім економічних санкцій, які вже стали звичним інструментом політичного тиску на РФ, зараз також застосовані безпрецедентні за розмахом культурні санкції, що отримали назву *Cancel Russia*. Українські дипломати активно працюють у цьому полі, адже культура, мистецтво і спорт у сучасних реаліях — це сфера активного просування політичних інтересів держав, а, як відомо, Росія гарно вміє грати в цьому полі заради своїх інтересів.

Зараз навіть з'явився термін — *«культура скасування»*, або (видалення), уперше такі дії застосовуються до цілої держави, санкції одночасно працюють у двох напрямках: з одного боку російські представництва не хочуть бачити на світових раутах і культурних подіях, з іншого — населення РФ поступово ізольовує від світової культури.

Політика — *Cancel Russia*.

Реакція міжнародних літературних інституцій була одностайною щодо відмови працювати з представництвами РФ. Про це заявили книжкові ярмарки Франкфурта, Болоньї, Варшави, Праги, Брюсселя, Лейпцига, Будапешта, Гвадалахари, Єрусалима, Гетеборга, Сан-Паулу, Боготи, Тайбея та Сеула. Найбільші видавці світу Penguin Random House та Simon & Schuster, книжковий дистриб'ютор Великої Британії Gardners, літагенція Curtis Brown і видавництва Pan Macmillan і Canongate зупинили співпрацю з російськими видавцями. Польське видавництво Powergraph відмовилося від усіх контрактів із Росією, а Hemingway Foreign Rights Trust

заборонив перевидавати в РФ твори Ернеста Гемінґвея. Фінський літературний фонд заморозив виплати грантів на переклад і друк книжок із Росії та не надаватиме росіянам нових грантів. Ряд письменників і правовласників відмовилися видавати та перевидавати свої книжки на території Росії: Стівен Кінг, Ніл Гейман, Лінвуд Барклай, Ребекка Кван, Джо Аберкромбі, Адам Пшехшта, Голлі Блек, Стівен Фрай, Джон Кроулі, Джеймс Морроу, Чарлі Стросс, Якуб Цвек, Мая Лідія Коссаковська, Ярослав Гжендович, Марта Кладзь-Коцот, Марта Краєвська, Аркадій Саульський.

Як і у випадку з письменниками, музична спільнота активно відреагувала на вторгнення Росії, насамперед на рівні персональних висловлювань. Звернення на підтримку України оприлюднили Мадонна, Мік Джаггер, Тілл Ліндемман, Роджер Гловер, Девід Гілмор. Гурти та виконавці почали скасовувати гастролі в Росії (Twenty One Pilots, The Killers, Green Day, Imagine Dragons, Bring Me the Horizon, Khalid, Girl in Red, Judas Priest, Romance, Måneskin). Стінг відмовився співати для росіян, а Pink Floyd видалив свої записи з усіх російських цифрових платформ. Більш того, Росію відсторонили від участі у Євробаченні.

Подібні процеси відбуваються і у сфері класичної музики. Диригент Валерій Гергієв втратив керівні посади в європейських оркестрах і фестивалях, скасовано численні західні концерти піаніста Дениса Мацуєва. Французьке продюсерське агентство PIAS припинило співробітництво з піаністом Борисом Березовським, а Монреальський симфонічний оркестр з піаністом Олександром Маловєєвим, швейцарські заклади скасували концерти віолончелістки Анастасії Кобекіної. Королівський оперний театр Ковент-Гарден звільнив диригента Павла Сорокіна, Чеський музикальний конкурс «Концертіно Прага» не бере до участі російських музикантів.

Німецька опера на Рейні скасувала прем'єру опери в постановці Дмитра Бертмана, Метрополітен-опера припинила співпрацю з усіма артистами московського Большого театру, також з Большого відкликав свою постановку балету «Приборкання норовливої» балетмейстер Жан-Крістоф Майо. Найгуч-

нішою показовою санкцією стала, мабуть, заміна російської оперної дівки Анни Нетребко в Метрополітен-опері на українську вокалістку Людмилу Монастирську.

У сфері драматичного театру: зокрема, польські театри (Teatr Powszechny, Nowy Teatr) відмовились від участі у фестивалі «Золота маска» в Москві та скасували усі російські гастролі, а Ізраїль відмовився від запланованих гастролей Театру ім. Вахтангова.

У сфері кіно і телебачення провідні кінокомпанії світу зняли фільми з російського прокату. Спочатку студія Warner Bros відкликала прем'єру нового «Бетмена», потім Sony зупинила випуск фільму «Морбіус», за ними пішли Paramount, HBO та Universal. Корпорація Disney не лише скасувала прокат своїх фільмів у Росії, але й зупинила всю іншу діяльність, зокрема: ліцензування контенту, випуск National Geographic, роботу телеканалу. Медіакомпанія Discovery припинила трансляцію своїх 15 каналів. Припинив своє мовлення канал Eurosport, а стрімінг Netflix заморозив власні проекти в росії, припинив закуповувати російський контент і відмовився від трансляції 20 федеральних каналів рф.

Із заявами не приймати російські делегації виступили Канський, Венеційський і Берлінський кінофестивалі. Європейська кіноакадемія виключила російські фільми з Європейської кінопремії, а FIAPF скасувала акредитації Московського міжнародного кінофестивалю та петербурзького Міжнародного кінофестивалю «Послання до людини».

З персональними заявами у звинуваченні агресії рф проти України та вагомими грошовими жертвами на її підтримку виступило багато західних акторів і режисерів, серед яких Бенедикт Камбербетч, Леонардо ДіКапріо, Міла Куніс, Ештон Катчер, Дженніфер Аністон, Емілія Кларк, Гіларі Дафф, Арнольд Шварценеггер, Стівен Спілберг, Шон Пенн, Квентін Тарантіно, Роберт Патінсон, Анжеліна Джолі та ін.

Найгучніша міжнародна подія у світі мистецтва — Венеційська бієнале — цьогоріч не представлятиме Російський павільйон. Мистецькі ярмарки «Art Basel», «Art Brussels», «Miart і Spark» зробили заяви із засудженням російського вторгнен-

ня — вони також не представлятимуть російських митців. Ярмарок «Liste Art Fair Basel» безкоштовно передає місця російських галерей, які відкликали свою участь, українським галеристам, а ярмарок «Art Dubai» перерахує 25% від усіх проданих квитків на допомогу українським біженцям.

Чимало скасовано зв'язків із Росією і в музейній сфері, так, група Бізо (міжнародна організація, що виробляє професійні стандарти в музейній спільноті) виключила зі свого складу Ермітаж, Третьяковську галерею, музей ім. Пушкіна, музеї московського Кремля. Окрім того, Німецький фонд мистецтва та культури (Бонн) звернувся до Третьяковської галереї з вимогою завчасно закрити виставку «Багатоманіття. Єдність. Сучасне мистецтво Європи», відкликавши з неї свої роботи, а фонд художника Крістіана Болтанські відмовився від запланованої ретроспективи в петербурзькому Манежі.

Імідж України на міжнародній арені щільно пов'язаний з використанням культурного потенціалу країни, а також широким представленням української культури на міжнародних майданчиках.

Важливим на сьогодні для України є позиціонування себе в межах Європейського Союзу як країни-промоутера культурного розвитку та учасника міжнародно-культурних інноваційних проектів, що в майбутньому вплинуть на її соціально-економічний розвиток. Завдяки громадським ініціативам після Революції Гідності українське суспільство висунуло вимоги до держави щодо реформування культурної політики, але, на жаль, багато цікавих ідей залишаються і до сьогодні невітленими через відсутність відповідних державних механізмів в галузі культури. Зокрема залишаються незадіяними такі поняття, притаманні європейській культурі, як креативна економіка, культурні та креативні індустрії, креативні міста. Саме це ускладнює процеси євроінтеграції для країни, бо зміст європейської культурної політики залишається дещо нез'ясованим в межах українського державного управління, а саме культура поки що недооцінюється як рушійна сила економічного розвитку.

Ухвалений ЮНЕСКО в 2013 році документ «Creative

Economy Report» визначає європейський культурний сектор як один з продуктивних і пріоритетних щодо соціально-економічного розвитку країн Європейської співдружності, про це також згадується в «Стратегії Європи», ухваленій в 2020 році, де культурно-творчий сектор визнано джерелом економічного зростання і трудової зайнятості населення.

Так, наприклад, прийнята Єврокомісією програма «Креативна Європа» була розрахована на період з 2014 по 2020 рр., а її спрямування стосувалося культурного та аудіовізуального сектору, бюджет програми складав 1,6 мільярдів євро (доволі значна сума). Ця програма передбачала також участь у ній країн не членів ЄС, таких, як Молдова, Грузія, Туреччина, Україна. Підтримка європейського сектору культури завдяки цій програмі поширювалася на кіноіндустрію та креативний сектор культури, було підтримано десятки тисяч митців та представників виконавчого мистецтва (театр, музика, танець), образотворчого мистецтва, телебачення, а також виділено кошти на підтримку культурно-мистецької спадщини, відеоіндустрії й міжжанрових мистецтв.

Слід зазначити, що в Україні в 2015 році стартувала програма «Creative Enterprise Ukraine», яку запровадила Британська Рада разом з британською агенцією інновацій «Nesta» в понад п'ятнадцяти країнах, і вже у 2018 році ця програма для країни та сектору культури мала доволі позитивні наслідки.

На сьогодні Європа є світовим лідером з експорту продукції культурних індустрій, а сама культура відіграє провідну роль в економіці ЄС. Для того, щоб утримувати роль лідера в цій галузі, потрібно активно інвестувати у розвиток сектору культури і відповідати на сучасні виклики, що зумовлені глобалізаційними процесами та поширенням цифрових технологій, що вплинуло на способи створення і шляхи поширення культурного продукту.

Як показує світовий досвід за умов зацікавленості й підтримки держави, за допомогою розробки відповідних програм можна створити потужну креативну економіку досить високого рівня, що буде забезпечувати економічне зростання країни. Для української держави важливо розвивати цей сектор еконо-

міки, спираючись на досвід і підтримку іноземних країн-партнерів, а також формувати свій власний креативний простір та створювати для нього необхідні умови.

Як бачимо, розмах культурних санкцій на сьогодні вражає, але світова спільнота не може стояти осторонь, не виправдана агресія РФ повинна бути зупинена на всіх рівнях і в цьому разі боротьба засобами культурної дипломатії є справедливою та дієвою. Сьогодні в Україні через масштабне вторгнення і безпринципну та жорстоку війну з боку РФ існує кризова ситуація щодо культурного сектору. Насамперед, це знищення окупантами культурної спадщини, бомбардування культурно-мистецьких об'єктів, заповідників, пограбування музеїв, припинення роботи культурних закладів, мистецьких та творчих організацій, а також вивезення великої кількості майна. Тому після закінчення бойових дій в Україні необхідно також приділити увагу сектору креативної економіки, заручившись урядовою підтримкою та створити державну концепцію для цього сектору, а саме потрібно буде запровадити спеціальні програми підтримки та розвитку креативних технологій, сервісів, стартапів, залучити іноземні інвестиції, надати можливості для розвитку власного бізнесу.

Висновки. Сучасні війни, як-то українсько-російська війна, не можуть бути за своєю сутністю локально ізольованими лише в межах збройного конфлікту безпосередньо воюючих сторін. Оскільки в глобальному світі країни взаємопов'язані політично, економічно, культурно, такі події (конфлікти) втягують в свою орбіту інших гравців (держави), що мають свої інтереси на різних рівнях і є взаємопов'язаними певними об'єктивними і суб'єктивними чинниками, оскільки світ у XXI ст. є взаємоінтегрованим. Відтак війни набувають цивілізаційного характеру, їх криваві наслідки жахливі, а часом непередбачувано-трагічні.

Мрія московитів про світове панування як могутньої ядерної держави, яка залякує увесь світ своїм ядерним потенціалом, у майбутньому відгукнеться для російського суспільства важкими наслідками, втратами як людських, так і економічних ресурсів, міжнародною ізоляцією, репараціями, втратою

позицій на світовому ринку за рахунок накладених санкцій Західного демократичного світу за агресію в Україні.

За час повномасштабного вторгнення Україна набула нецінненого досвіду полікультурного діалогу на міжнародній арені. Все це відбувалося в дуже складних умовах протистояння російській агресії на всіх рівнях. Культурна дипломатія також стала вагомим складником гуманітарної та зовнішньої політики країни на міжнародній арені завдяки підтримці наших іноземних партнерів і донорів.

Література:

1. **Арзуманян, Р. В.** (2011). Определение войны в 21 веке. Обзор XXI ежегодной конференции по стратегии исследований Армейского военного колледжа, (6-8 апреля 2010). Ереван. 60 с.
2. **Буричка, Р.** (2016). «Споживання інформації» у сучасному українському місті під час війни: інформаційний «розрив» між Сходом та Заходом Соціологічні студії. № 2. С. 6–9.
3. **Балюк, Н.** (2023). Рятують життя військових і знищують російську техніку: Мінцифри презентувало цілі «Армії дронів». Відновлено з: <https://suspilne.media/508305-ratuut-zitta-vijskovich-i-znisuut-rosijsku-tehniku-mincifri-prezentuvalo-cili-i-zdobutki-ararmii-droniv>.
4. **Гай-Нижник, П. П.** (2022). Російсько-Українська війна — війна за життя (2014–2022 р.р.). The Russian-Ukrainian war (2014-2022): historical, political, religious, economic, and legal aspects. Scientific monograph. Riga Latvia. Baltija Publishing. С. 452–456.
5. **Гай-Нижник, П. П.** (2018). Руйнація і поглинання: плани керівництва Російської Федерації щодо розколу і зруйнування держави Україна (2014–2015 рр.). Гілея. 2018. Вип. 134 (№ 7). С. 358–370.
6. **Грицак, Я.** (2023). Українці поховали «русский мир» — історик Ярослав Грицак про підсумки 2022 року. Відновлено з: <https://www.radiosvoboda.org/a/ukrayintsi-russkyu-mir-putin/32203190.html>.
7. **Горбулін, В.** (2020). Как победить Россию в войне будущего. Издательство: Брайт Букс. К. 256 с.
8. **Горбулін, В.** (2020). Як перемогти Росію у війні майбутнього. Сім кроків. Відновлено з: <https://m.gordonua.com/ukr/publications/gorbulin-jak-peremogti-rosiju-u-vijni-majbutnogo-sim-krokiv-1528798.html>
9. **Грушевський, М. С.** (1918). На порозі нової України. Київ. С. 9.
10. **Губарева, В.** (2023). Електронне видання: Рубрика Еко-

цид: 10 наслідків війни росії проти України для довкілля. Відновлено з: <https://rubryka.com/article/naslidky-viiny-dlia-dovkillia/>

11. **Дацюк, С.** (2014). «Стратегия войны России против Украины: уничтожение украинской нации, идентичности и физическое уничтожение украинцев, — часть II». Відновлено з: https://ipress.ua/ru/mainmedia/strategyya_voyni_rossyyu_protiv_ukrayni_unychtozhenye_ukraynskoj_natsyy_ydentychnosty_y_fyzycheskoe_unychtozhenye_ukrayntsev_chast_ii_72985.html

12. **Жовтенко, Т.** (2022) Гібридна війна анатомія інструментарію й перемоги. Відновлено з: <https://dif.org.ua/article/gibridna-viyna-anatomiya-instrumentariyu-y-peremogi>.

13. **Збигнев Бжезинский.** Стенограмма выступления. В борьбе с российским шовинизмом. Доступно: <http://rusnod.ru/news/theme4870.html>. Див цитата по: Ткаченко, В. Н. (2016). Россия: беспутье агрессора. К.: Издательство ЛОГОС УКРАИНА. С.109-110.

14. Колективна монографія, (2016). Поле битви — Україна. Від «володарів степу» до «кіборгів». Военна історія України від давнини до сьогодення. Упоряд. К. Галушко. Харків: Книжковий «Клуб Сімейного Дозвілля». 352 с.:іл.

15. Колективна монографія, (2016). Агресія Росії проти України: історичні передумови та сучасні виклики / П. П. Гай-Нижник (керівник проекту, упоряд. і наук. ред.); авт. кол.: П. П. Гай-Нижник, Л. Л. Залізник, І. Й. Краснодемська, Ю. С. Фігурний, О. А. Чирков, Л. В. Чупрій. К.: «МП Леся». 586 с.

16. **Коропатник, М.** (2017). Геноцид як інструмент «гібридної війни» Росії проти України: від радянських часів до сьогодення. Спроба історичного аналізу // Сіверянський літопис. 2017. № 1-2. С. 228–242.

17. **Лизанчук, В.** (2019). Журналістська правда і постправда в контексті гібридної війни Російської Федерації проти України Вісн. Львів. ун-ту. Серія: Журналістика. Вип. 45. С. 323–334.

18. **Лубінець, Д.** (2023). Довкілля — мовчазна жертва війни: як російська армія вчиняє екологічні злочини й порушує права людини. Відновлено з: https://lb.ua/blog/dmytro_lubinets/581276_dovkilliya_movchazna_zhertva_viyni_yak.html.

19. **Михальченко, Н.И.** (2016). Великий цивилизационный взрыв на рубеже XX–XXI веков. К.: Парламентское издательство. 504 с.

20. «Москитные» атаки ВСУ с воздуха и моря: что ожидает Черноморский флот России? (2022). Відновлено з: <https://ru.krymr.com/a/ukraina-voyna-morskiye-drony-bespilotniki-ataka-chenomorskiy-flot-rossiya/32139312.html>

21. **Офіцинський, Ю.** (2018). Сучасна російсько-українська війна (за матеріалами газети «The New York Times» 2013 — 2017 років). Ужгород: РІК-У. 312 с.

22. Самые депрессивные регионы России. URL: <https://investim.guru/faq/samye-depressivnye-regiony-rossii-2023-analiz-i-prognoz>. (Дата звернення 20.10.2023)

23. Суспільне Культура розповідає, які злочини є екоцидом та чи можна вважати наслідки підриву Каховської ГЕС подібним актом насильства, (2023). Відновлено з: <https://suspilne.media/culture/501604-so-take-ekocid-korotko-i-golovne-pro-zakonodavstvo-ta-prikladi/>

24. **Ткаченко, В. Н.** (2016). Россия: беспутье агрессора. К.: Издательство ЛОГОС УКРАИНА. 432 с.

25. **Тоинби, А. Дж.** (2003). Цивилизация перед судом истории. Пер. с англ. 2-е изд. М.: Арис-пресс. 592 с.

26. **Харарі, Ю.** (2022). Эта война совершенно другая: интервью с военным историком Ювалем Ной Харари. Доступ до відео: <https://kanaldim.tv/ru/eta-vojna-sovershenno-drugaya-intervyu-s-voennym-istorikom-yuvalem-noj-harari/>.

27. **Щербина, В.** (2023). «Домоцид» — свідома російська стратегія Електронне видання: Народний Оглядач. Відновлено з: <https://www.ar25.org/article/domocyd-svidoma-rosiyska-strategiya.html>

28. Електронне видання: New voice. (2023). До позову України проти Росії в Міжнародному суді ООН приєдналися 32 країни — це історичний рекорд. Відновлено з: <https://nv.ua/ukr/world/geopolitics/pozov-ukrajini-proti-rosiji-v-gaazi-v-mizhnarodnomu-sudi-oon-zibrav-rekordnu-pidtrimku-50370055.html>.

29. Електронне видання «Укрінформ». Україна в ОБСЄ: Росія зруйнувала і пошкодила понад 130 тисяч об'єктів цивільної інфраструктури». Відновлено з: <https://www.ukrinform.ua/rubricato/3784870-ukraina-v-obse-rosia-zrujnuvala-i-poskodila-ponad-130-tisac-obektiv-civilnoi-infrastrukturi.html>.

30. Электронный журнал. Тенькофф. Где в России самые большие проблемы с водой. Відновлено з: <https://journal.tinkoff.ru/vodopoy/>.

31. Електронне видання. Українська Правда. Спикер Совфеда Матвиенко удивилась, что Россия не производит гвозди. Відновлено з: <https://www.epravda.com.ua/rus/news/2022/04/14/685719/>. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-kytay-rosiya-tekhnolohiyi/32523158.html>. (Дата звернення 8.11.2023).

32. **Raphael Lemkin Papers**, The New York Public Library,

Manuscripts and Archives Division, Astor, Lenox and Tilden Foundation, Raphael Lemkin ZL-273. Reel 3. //Holodomor: Reflections on the Great Famine of 1932–1933 in Soviet Ukraine / L.Y.Luciuk. — Kingston: The Kashtan Press, 2008. 578 с. Відновлено з джерела: <http://dspace.nbuu.gov.ua/bitstream/handle/123456789/122535/25-Koropatnyk.pdf?sequence=1>

33. **Джеймс К. Уизер.** (2016) Смысл гибридной войны. *Connections: The Quarterly Journal*/15. №2. P.84-100.

34. **Peter R. Mansoor**, “Hybrid War in History”, in *Hybrid Warfare: Fighting Complex Opponents from the Ancient World to the Present*, ed. Williamson Murray and Peter R. Mansoor (Cambridge: Cambridge University Press, 2012), P.2.

35. **Hoffman, F.**, (2007). *Conflict in the 21st Century: The Rise of Hybrid Wars*. Artlington, Virginia: Potomac Institute for Policy Studies. 72p. Відновлено з: https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9D%D0%B0%D1%81%D0%B5%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D0%B5_%D0%A0%D0%BE%D1%81%D1%81%D0%B8%D0%B8). Доступ до відео -https://www.youtube.com/watch?v=mZOSPZgGpu8&ab_channel=ArkadiyGershman).

Розділ 2

ВІЙНА: ФІЛОСОФСЬКИЙ ДИСКУРС

Надія КОРАБЛЬОВА, Ганна ЧМІЛЬ

РЕАЛЬНІСТЬ ВІЙНИ: ДІАГНОСТИКА ФІЛОСОФСЬКОГО ІНСТРУМЕНТАРІЮ ЇЇ АНАЛІЗУ

Актуальність перегляду аналітичних засобів аналізу воєн для осмислення російської агресії проти України, оцінки якої стали мейнстрімом не лише паблік і медій, а й філософії, сьогодні на часі.

У генезі смислове наповнення теорії воєн змінювалося залежно від контекстів, у яких відбувалися війни на європейському континенті, тому модуси зовнішнього (період історії, тип культури) і внутрішнього («модні» в просторі-часі філософські концептуалізації) корелювали в аналітиці воєн. Окрім того, російська агресія проти України запустила процеси деконструювання і переналаштування радянських, по факту, студій з антропології, культурології, сфокусувавши погляд на Росію під іншим кутом, іншою стала й оптика її історії. Суттєвим є той факт, що це ще й широкомасштабна культурна криза, криза екзистенціальна: у медіях і експертних оцінках перебігу воєнних дій замість політичних маркерів частіше використовуються маркери «екзистенціальна», «культурна» війна (Harding, 2022). Тому навіть для прескриптивного визначення російської агресії проти України як війни «локальної» суттєвими є відмінності нашої війни від модерних і постмодерних воєн (Kaldor, 2013).

Перша і суттєва відмінність — пов'язаність перебігу війни

з нормами міжнародного права (Chinkin; Kaldor, 2017). Путін ігнорує таку опцію, у його мотиваціях початок і перебіг війни обґрунтовуються культурою й історією взаємовідносин України з Росією, духовними, ідейними чинниками, які стали атмосферою цієї війни («Руській мір», «Москва — третій Рим»). Другою і важливою ознакою війн постмодерного типу є «смерть традиції» (Брук-Роуз), уособлена риторичною фігурою «мертвої руки», коли покоління батьків не транслює свої цінності нащадкам. Спадкоємність, на відміну від традиції як трансляційного механізму, залежить від властивих культурі норм і цінностей, їх підтримки, що реалізується через складний механізм актуалізації мислення минулих поколінь через збережений пласт артефактів етнокультури, завдяки закладеному в психіці людини прагненню підтримувати і відтворювати цей культурний простір. У нашій війні наголос зроблено на «презумпції традиції», наслідуванні ціннісного ядра культурних цілісностей національної культури; культури, яка сягає корінням у рідну землю, консолідує спільноту, а не ризомно стелиться поверхнею, пристосовуючись до потоку бажань окремого індивіда. Постмодерн деконструював культурний спадок людства, деконструював суспільство до індивіда, ми намагаємося відродити спадок, утворюємо спільноту перед лицем ворога. Рекурсії як екскурси в минуле допомагають самовизначатися з національними цінностями. Ідеологія «легкості буття», ґрунтована ціннісною установкою постмодерну, для нашої ситуації поступилася примусом з боку ворога до важких боїв на фронтах, розширенням об'єкта силового впливу на «тил» і цивільне населення. У такій ситуації засобами захисту базових символів національної культури перед лицем ворога стали «кров» і «залізо». Ця боротьба ведеться не так за території, як за національну ідентичність і державність, захист «презумпції традиції». Таким чином, ця війна не вписується у звичні порядки класифікації війн ні як модерних, ні як постмодерних (Kaldor, 2013). Маємо мікс і з'яву того, чого немає ні в першому, ні в дру-

тому. Як би не назвали цю традицію — гіпермодерном, пост-постмодерном, after postмодерном — це все спроби визначити актуальну культурну реальність, за яку точиться боротьба на фронтах реальних битв. Наша війна має достатньо підстав бути означеною як війна метамодерного зразка, актуалізована сучасними підходами до аналізу дискурсу у взаємопов'язаності мови і культури (Домніч, 2020).

Опинившись у рецептивній позиції життя після «смерті», філософія зіштовхнулася з наявністю тисяч конкретних смертей, що унеможливило дистанціювання від предмета рефлексії, а відчуття резистентності життя у будь-якій точці простору оголило структури знайомого життєвого світу, стимулюючи не рефлексії, а емоційну риторику ненависті.

Продуктування реальностей є тим, що може вплинути на ситуацію і на тих, хто ухвалюють рішення щодо неї. Фактичного матеріалу для рефлексій достатньо: аналітика від відомих західних журналістів на тему російської агресії проти України у зіставленні з аналогічними війнами, які веде Росія від кінця ХХ — початку ХХІ ст. (Galeotti, 2022) до тих, для кого звичним є демонстрація своїх оцінок у вимірах network. Homo netus користуються своїми можливостями переживати військові модальності буття на комфортних позиціях перед екраном, розміщуючи ролики на You Tube в ризоматичних утвореннях мережі, є й такі, для яких війна є черговим телесеріалом, хоча телебачення з цього погляду поступається реальності у форматі блогу.

Оцінок російської агресії в Україні достатньо і від топових фігур світової філософії: Славою Жижек, Петер Слотердайк, Ульріх Гумбрехт. Війною викликана полеміка Анатолія Єрмоленка з Юргеном Габермасом щодо необхідності перегляду базового концепту комунікативного розуму і комунікативної раціональності під тиском фактів (Єрмоленко, 2022). Достатньо і філософських оцінок, адресованих нефілософській спільноті, а сьогодні багато філософів зі світовим ім'ям стали публічни-

ми інтелектуалами і дають свої оцінки перебігу війні. Оцінок у форматі партикулярного, власного ставлення до цієї події, яке не відсилає до технологій творення концептів, а до буття, своєрідне паресіанство (лекції Фуко з герменевтики суб'єкта), тобто філософ щиро звертається до тих, хто готовий його слухати, відповідно до своєї присутності у світі, у якому йде війна, і він не може не висловлюватися. Філософії війни було присвячено тематичний випуск журналу *Toros* (*Toros* (1-2), 2016), стимульований воєнними діями Росії в Донецькій і Луганській областях у 2014 році. У вступі І. Подпорін зазначає, що «запропонована тематика не тільки не може бути редукованою до жорстко заданих проблемних полів, але у своєму втіленні — до матеріалів суворо академічних жанрів» (Подпорин, 2016 b, с. 8).

Наша мета — продовжити фахову розмову про сучасні війни шляхом уведення концепту *реальність війни* і, залучаючи суміжні до нього дискурси, використати досвід переживання війни як рефлексивного ставлення до власної історії, розгорнутої в її трагічній версії. Введення концепту *реальність війни* — це розрив із наявними теоріями воєн і доксами щодо їх сутностей; будь-який момент перебігу війни може стати точкою акме, у якій створюються нові смисли, збирається, фокусується минуле, творяться варіанти можливого майбутнього не лише для України, а й для переструктурування глобалізованого світу.

Війна стала актуальною нішею виробництва концептів, кожен з яких — мисленневий акт, абсолютний як ціле і відносний у своїй фрагментарності. Він твориться з інших концептів, має різноманітні, але не роздільні складники, є самопокладений і створений (Deleuze, Guattari, 1994). Концепт як наукова теорія виконує прогностичну функцію, прикладом може бути аналітика воєнних дій Росії в Україні, проведена Тімоті Снайдером (Снайдер, 2014). Робота складається з таких розділів: «Не дайте Путіну захопити Україну», «Що повинен зробити Захід для України», «Якщо Росія заглотить Україну, європейській системі кінець», «У путінській ідеології фашистське коріння», «Новий

статус-кво в Європі: «Україна воює за нас». Автор сам називає це «чуттям реальності», у якому для професіонала очевидним є «розрізнення пропаганди і фактів», коли «одна і та сама точка зору незмінно передається різними образами і емоціями з майже неловимими щоденними відтінками» (Снайдер, 2014, с. 9). Т. Снайдер наводить приклади, як по-різному розуміють історію Європи 20 — 30-х років Путін і Захід, чому різним є сприйняття часу і фактів цього періоду Європою і Путіним: «Путін і його оточення, на відміну від майже всіх жителів Землі, пам'ятають про успіхи радянської тактики руйнування сусідніх держав у 1939 і 1940 роках» (Снайдер, 2014, с. 11), тоді як для Європи — це часи панування фашизму і його руйнівного впливу на цивілізовані форми життя. Ще до масштабного вторгнення 24 лютого 2022 року Т. Снайдер у відкритій лекції в Національному університеті «Киево-Могилянська академія» 15 травня 2014 року закликав «думати з Україною» (Снайдер, 2014, с. 17). Славою Жижек у лекції для Київської школи економіки 24 травня 2022 року зазначав, що з подивом помітив, що опір російським загарбникам України став розривом шаблону для багатьох на Заході (Жижек, 2022, 24.05).

Путінське Реальне функціонує в його голові за логікою означеною Славоєм Жижеком як лаканівське Реальне — «реально неіснуючий» порядок безсуб'єктного обчислення, який регулює всяку реальність як матеріальну, так і/або уявну. Ж. Лакан постійно переосмислював і уточнював поняття Реальне, це робив і Міллер, зять Лакана, лекції якого слухав Жижек у Парижі. У путінському Реальному Україні немає місця, їй відмовлено у власному Реальному, у власній історії, як у свій час це робив Сталін разом з Гітлером щодо Польщі. Тімоті Снайдер вказує на «справжню слабкість зовнішньої політики Путіна — допущення, що насправді Україна не держава. Це допущення глибше, ніж політика чи пропаганда; це приклад емоції, яка затьмарює розум» (Снайдер, 2014, с. 13), тому «саме в Україні раз за разом проявлялась і вразливість

Путіна» (Снайдер, 2014, с. 14). Уявне «путінського несвідомого», тиражоване його символізованими проєкціями на високо-технологічні екрани корпусом пропагандистів і політтехнологів, форматує мізки його прихильників, екрани транслюють страхи, фобії, марення Путіна і adeptів його божевільних планів захоплення України, а за можливості й світу. У самосвідомості Путіна інших людей не існує, принаймні, ні їх, ні їхніх проблем у черепній коробці Путіна немає в сенсі чогось позитивно унікального, в одиничному примірнику. У нього немає потреби в інших, а якщо так, то для нього немає ні моралі, ні свободи. Він занурюється в «кабаняче болото», жижа якого затягує і поглинає, як це сталося з Робінзоном у романі М. Турнье «П'ятниця або Тихоокеанський лімб» (Deleuze, 1990, р. 301–320). Обличчя Інших Путіна лякають, жахають, та й бачить він перед собою «перелякані обличчя» (Делез), свідчення тому нарада, на якій був присутній «силовий блок» і вирішувалося питання нападу на Україну.

Такий контекст творення концепту *реальність війни як* варіант переходу не лише «від патосу до логосу» (Щитцова, 2016, с. 12–13), а й від хаосу війни до логосу. У цій взаємодії зіштовхуються два світи — світ позачасовий як світ істини (логос) і життєвий світ війни (хаос). Точка дотику цих світів, отвір між цими світами — ratio, людський розум, який намагається досягнути життя в ситуації війни, боротьби за свободу, демонструючи, за І. Франком, «дух, що тіло рве до бою». Гегель у «Феноменології духу», розгортаючи перипетії духу як філософські сюжети, фактично, драму з дійовими особами, збирає і розганяє образи духу як дійство, де за «бідною» чуттєвістю йдуть здоровий глузд і розум, але вони не поряд, між ними самосвідомість, вона включає те, що пов'язане з життям особи, її здатністю заглиблюватися в себе, вступати в світ інших людей (Гегель, 2004). Є і інший бік застосування ratio: логос можна перетворити на гнучку виправдальну стратегію, що робить ворог, його ratio стало ситуативним і елімінувалось як

таке. М. Гайдеггер в «Європейському нігілізмі» запропонував перекладати *ratio* не як мислення, а як уявлення, змістом акту якого не обов'язково повинно бути знання. Подальші розмірковування щодо цієї зауваги дали поштовх до різних модифікацій *co-gito* не тільки як мислення, але й як сприйняття. Посилив цю можливість факт заміни епістемного типу філософії дискурсивним, її рух до літературності (Р. Рорті), що не є переконливим аргументом для звинувачень філософії у тому, що втративши системний характер, вона перестала бути наукою, бо філософія — то є рух думки в пошуках підстав, питання про начало, а не системотворчість як самоцінність. Останнє мало часову виправданість (проект Просвітництва), але в усі часи філософія була і залишається методологічним знанням, пошуком підстав. Керуючись настановами щодо події і дискурсу, залучимо як складник культурну реальність, в яку «занурена» *реальність війни* (Žižek, 2014).

У пошуку підстав актуальної культурної реальності — визначальної дефініції культури — використаємо інтелектуальний троп Мирослава Володимировича Поповича, який зіставляє смисл і свободу, вважаючи, що лише на перший погляд «зіставлення смислу і свободи може здатися парадоксальним, але насправді воно є цілком природним» (Попович, 2009, с. 5). Використовуючи класифікацію мовленневих актів Серля та Вандервегена, М. В. Попович виокремлює «три групи комунікативних актів: 1) повідомлення-асертиви; 2) спонукальні дії (сугестиви, тобто заохочення або команди); 3) експресиви — акти, що мають на меті вираження внутрішнього стану комуніканта» (Попович, 2009, с. 5), підкреслює їхню специфіку і доводить, що кожна з них залежить від власної логіки і зовнішніх впливів з певними сигналами та інформацією, здатною збурювати, спонукати чи гальмувати відповіді-реакції, «спираючись на презумпцію апріорної осмисленості та презумпцію апріорної неосмисленості» щоразу, створюючи ситуацію (Попович, 2009, с. 6).

М. В. Попович вважає це суттю полеміки Фреге та Гільберта щодо основ математики, зазначаючи, що це може стосуватися і філософії культури. На таких підставах він виокремлює дві дефініції культури, ґрунтовані на різних підходах: дескриптивний (історичний) підхід, згідно з яким, все, зроблене людиною — культура, але тоді «можна говорити про культуру катувань, але чи є це насправді культурою?», тоді смисл події (вчинку) перетворюється на елемент причинно-наслідкового ланцюжка, свобода та вибір зникають. Карл Мангайм називає такий підхід історицистським, властивим консервативному стилю мислення. Нормативний підхід розглядає культуру як ту, що має морально-етичне осердя, серцевину; смисл події і вчинків у ній зіставні не з історією, а з принципами моралі, людяності. К. Мангайм називає революційним (ліберальним) стиль мислення в підході до реальності як сукупності можливостей, а не даностей (Попович, 2009, с. 6), тоді реальність війни є боротьбою за норми і цінності, які розглядаються як абсолютні. Розгортаючись як аксіологічний дискурс мислення у цінностях, *реальність війни* представлена співбуттям антагоністичних за своєю суттю культур — української і російської через їх співпокладеність у просторі, де відбуваються воєнні дії. Вони — сучасні, співіснуючі в часі війни Росії проти України. Будь-яка точка в цій війні — точка акме, у якій фокусуються всі минулі й можливі культурні світи історії взаємовідносин України з Росією у пошуках смислу культури цього моменту, її логосу. Етимологічно «логос» (гр. «збирати», «зібране», «складене») — справді, все зібране як Єдине в точці сучасності, у часі. Акмеїстичне зібрання культур у такій точці — форма розуму, але не наукоцентованого, а культуроцентованого, і така центрація є логічним процесом як логіка культури.

Реальність війни потребує повернення до лінгвістичного поля філософа-дієвця, здатного працювати в цьому новоутвореному лінгвістичному полі, трансформованому за логікою нелінійних мутацій епістем Мішеля Фуко (Фуко, 2003). Філо-

соф-дівець бере участь у формуванні знання про війну, залучається до концептуального суперництва за евристичність власних авторських побудов, як єдино можливий варіант фахового супротиву «нацистській картині світу» і його культурним витокам» (Sukovataya, 2014). Творення концепту *реальність війни* через епістемологію війни, потребує зміни мови, викликані війною як розривом, навколо якого може конструюватися нова епістема війни. Це змінює мову як соціальне утворення, що конструює і перекоструює свідомість суб'єктності, вкладаючи в неї докси воєнного часу. Значна роль у мутаціях мови належить екранній мові: через екранні зображення й інформацію суб'єктності нав'язуються певні ціннісні установки, через бачення формується погляд, підпорядкований говорінню. Саме такі мовні настанови, які визначають погляд, і скеровують кут зору, Мішель Фуко означив поняттям «епістема», зміни якої обумовлені раптовою і незрозумілою мутацією мови (Фуко, 2003). *Реальність війни* екзистенціально ангажує інтелектуальну практику особи, а «стиль письма інтелектуала — осад від перебігу його емоційної енергії» (Collins, 1998). Філософ опиняється в ситуації, коли «бути ідеалістом в уяві неважливо, але екзистувати як ідеаліст — досить важке завдання» (Kierkegaard, 2009). Трансформації мови, спричинені змінами сприйняття візуального ряду повідомлень щодо перебігу війни, стають первинними структурами при утворенні нової мови концепту *реальність війни*.

Атомарними утвореннями, адресатами повідомлень є суб'єктність, яка з початком російської воєнної агресії стала чуттєвою до сприйняття подій війни. Згідно лаканівської топології зводимості суб'єкта до просторових метафор, для набуття суб'єктності (людиною, спільнотою, державою) необхідно окреслити власний «екзистенційний простір» у вже окресленому прихованою онтологічною трагедією. Системоутворювальним ядром цієї трагедії є концепт ворога-ідентифікатора (Чужий, Ворог у термінології К. Шмітта) (Schmitt, 2007), який задає

орієнтувальну схему дослідження епістемології війни, для формування якої використовується, крім поняття епістема, поняття афект сприйняття цієї події. Навіть коли прямої вказівки на сугестію немає, наявність у назві роботи слова теологія («політична теологія») містить езотеричний складник опису політичного, який, навіть коли сприймається розумом, потребує афектацій, емоційного ставлення (Schmitt, 2006). Філософська експлікація процесу народження нової мови для осмислення конкретної війни ґрунтується на афектах її супроводу. Афект у психології відрізняється від філософського й означає сильне суб'єктивне чуттєве переживання, виведене на філософський рівень рефлексії і перетворене на концепт, що зберігає всі ті характеристики чуттєвого переживання, наявні в психологічних дослідженнях. Опис несвідомої оптики сприйняття війни різними адресатами можливий із використанням поняття афект як означника чуттєвого переживання цієї події. Афекти атакують не менше ворогів, не контролюючи наші рефлексивні здатності й завжди приходять ззовні (Ж.-Л. Нансі), вони здатні поза рефлексіями об'єднувати і роз'єднувати ще до того як включився мозок. Солідарна спільнота будується на афективних засадах за умови спільної турботи про спільне благо — Перемогу і включає афектованість окремого індивіда (Nancy, 1991). На відміну від когнітивних установок афект не може бути заданим, але в рамках силлогістичної логіки взаємоафектація солідарної спільноти в принципі можлива (Нансі, 2013). Спільнота вступає в концептуальне протиріччя з методичним нарцисичним індивідуалізмом, маніфестованим сучасними філософськими дискурсами, центрованими на успішній самореалізації, актуалізації ініціативних індивідуалістів. До війни солідарність таких видавалася утопічною, але війна зробила це можливим.

Навіть у когнітивному сприйнятті реальність війни має афективну основу, можливості афектів більш вагомі, ніж *cogito* в таких ситуаціях, тому досить часто когнітивний момент усу-

вається взагалі. Причина у тому, що ненависть до ворога належить до іншого роду соціальних зв'язків і думок, ніж *cogito*. «... Пошук мови, в якій вгадується вказівка на оголення «Реального», на якому стає важко говорити. Це утруднення є наслідком услизання предмета — ситуація війни — від вписування в звичні для нас дискурсивні порядки» (Подпорин, 2016 b, с. 10). Перевага екзистенційної залученості до ситуації дає змогу говорити про почуття, афекти, які не виникають раптово, а піднімаються на поверхню з глибин, де вони перебували у формі архетипу (К.-Г. Юнг), дрімали у глибинах несвідомого і «подібно до того як тверда поверхня Землі може приховувати могутність живого вулкана, наш повсякденний настрій не дає вирватися назовні тим настроєм, які потрясають нас з глибини» (Хельд, 2006, с. 9), а з'ява каталізатора (війни) запускає процес підняття «з глибин на поверхню» національних архетипів.

Проілюструємо це прикладом із власного досвіду викладання «Історії філософії в Україні», коли студентам необхідно оцінити ролі Тараса Шевченка і Миколи Гоголя в наверненні українців до самих себе, в усвідомленні себе українцями, скориставшись семантичними полями матриць «українства» і «великоросості», уособлених у творчості письменників. Ознайомлення з текстами запускає процес «із глибин» несвідомого, щоб підняти «на поверхню» свідомого архетип, який резонує з національною суттю українства, його історією, прагненнями і бажаннями, життєвими світами, за допомогою яких українців можна було б повернути до самих себе. Шевченко — безумовний національний символ, бо у часи, коли для українців не було світу політичного, коли українці, на відміну від жителів Західної Європи, не могли оволодівати ролями людини і громадянина у власній державі, коли у власній історії українству не залишилось місця, бо і історія була приватизована Російською імперією, навіть релігія українців була під патронатом московським, народ, щоб усвідомити себе українцями, міг ско-

ристатися тільки словом. Саме тому слова і зображення Тараса Шевченка є у сьогоднішній дійсності воєнного часу. Як колись, так і тепер Т. Шевченко через свою творчість повертає українців до самих себе, до свого архетипу, допомагає опиратися перетворенню на кріпаків і нагадує про часи «о, як були ми козаками». Остання лекція М. В. Поповича, прочитана ним у стінах Каразінського університету, була саме про Тараса Шевченка.

Навпаки, для Миколи Гоголя проблемою була його власна ідентичність, особливо в другій половині творчості; якщо у першій половині він ще розривався між двома світами (хто він — українець чи «великорос»), то у другій половині самовизначився як провідник і захисник російського імперського дискурсу. Так завжди було в українській історії: два вибори, дві долі на шляху до самоідентифікації. Військова агресія Росії знову загострила проблему ідентичності і виставила за її набуття криваву ціну. Тому проблема пошуку власної ідентичності, шляхів її набуття і захисту знову на часі. Навряд чи є більш переконливий аргумент, ніж твір «Тарас Бульба», переписуванням якого і редагуванням «під ситуацію» займався сам автор. Є й екранізації цього твору. «...Сьогодні важко знайти інший твір російськомовної літератури, який би настільки сильно змінювали відповідно до змін культурного і політичного контексту у зв'язку з темою війни»; евристично доцільною є інтерпретація його персонажів «як уособлені реєстри суб'єктивної активності у військовому застосуванні: герой, жертва і суб'єкт страждання» (Подпорин, 2016 а, с. 208–213). З огляду на сучасну ситуацію усі ці ролі часто поєднуються в одному суб'єкті. Потрапляння ворога-ідентифікатора в нашу систему смислів і відносин легітимізує процедури розпізнавання і взаємодії, рефлексії цього досвіду і вбудовування його в картину, запускає процес трансформації національної ідентичності українців. Самоідентифікація відбувається в момент шоку, є результатом травми, відповіддю на сильні виклики. Можливим супроводом стає недовіра до себе, коли з глибин

піднімається не лише супротив, а й колоніальні комплекси. З перебігом війни змінюється і людська чуттєвість, цьому сприяє онтологічна ситуація війни з середини самої себе як емпірична даність, якої не можна позбутися, але яка диференціює людей щодо війни — від учасників воєнних дій до тих, хто просто переживає цю ситуацію.

Починаючи з 90-х років ХХ ст., ідею, що для опису чуттєвості потрібна особлива мова, висловлювали Славою Жижек («Про віру», «Крихкий Абсолют»), Ален Бадью («Маніфест філософії», «Етика. Нарис про розуміння Зла»). Употужнена радикалізацією внутрішнього досвіду Жоржем Батаєм, ця ідея може бути використана в концепті *реальність війни* як розширення поняття екзистенції, оскільки уособлює досвід-межу, у якому висвічується справжня природа людини. Жорж Батай означив достовірність краю, межі достовірністю смерті. Батай зазначає, що цей досвід має ряд негативних характеристик: веде не до розуму, а до бездумності, невираженості думки, досвід деструктивний, оскільки забирає у духу всі відповіді, які були до цього, призводить до втрати усіх життєвих сил (Bataille, 1988). Коли війна набуває досвіду тотальної катастрофи, досвід межі і достовірність смерті доводять дух людини до екстазу. Аналогічно тому, як Платон описував роди любові, можна стратифікувати й роди сприйняття даності смерті, як у своєму взаємсприйнятті закохані приймають те, що «між» ними — одержимість, так і, об'єднуючись перед лицем смерті, суб'єкти керуються надіндивідуальними установками одержимості, але вже не еросу, а танатосу в ім'я любові до вищих цінностей.

Уолтер Бруган так обґрунтовує сутність головної тези, що об'єднує спільноту на шляху до смерті: «смерть, як вона витлумачена в рамках гайдеґґерівського аналізу, насправді є конститутивною екзистенціальною характеристикою Dasein, є передумовою спільноти», однак, гайдеґґерівське твердження, що «ніхто не може зняти з іншого його вмирання» підкреслює, що аналіз буття-до-смерті забезпечує основу для концепції

буття-разом за умови усвідомлення інакшості іншого» (Броган, 2007, с. 117). У. Броган підкреслює, що автентичність Dasein на «користь плюральності в людській спільноті, плюральності винятково одиничних індивідуумів визначена їхнім ставленням до смерті. Це «між» відкриває простір спільноті розрізнених, відмінних один від одного сущів», «...спільноті, яка у фундаментальному смислі ніколи не може бути повністю актуалізованою, але яка з цієї причини є ...смертною». (Броган, 2007, с. 121–122). Оскільки Dasein завжди переживає смерть, його буття вільне в його відносинах з іншими у тому, що є екзистенціальними можливостями вільних істот: «буття-на-смерть — це найбільш стверджувальний концепт «Буття і часу». Це саме межове утвердження буття. Ті, які приймають таке ставлення до свого буття як буття-на-смерть, суть суверенні, готові до майбутньої спільноти» (Броган, 2007, с. 128). Такою спільнотою є народжувана у війні нація. Російська агресія через *реальність війни* запустила процедуру суб'єктивації нації як генезу — від події-руху (Гайдеггер) як вихід з людини-натовпу, з Das Man (знеособленого), що дарує час і буття, до руху з власним виокремленням, щоб стати нацією, до усвідомлення і набуття нацією власної суб'єктності. Ольга Чистотіна, досліджуючи шлях до суб'єктивації як «подію-істини» (Ален Бадью), подію-розриву, яка дарує нову мову і нового суб'єкта вірності події чи зречення, наголошує, що це потребує повернення в сучасну філософію питання про істину і етику. Помістивши подію в «лабета мереж», доходить висновку, що у такому форматі зречення тотожне «нарцисизму показової вірності» (Чистотіна, 2020).

Реальність війни виступає формою ініціації «індивідуалізованого суспільства» (З.Бауман), перетворення його на «спільноту рівних» (П.Розанваллон) перед лицем загроз з боку ворога. Набуття спільнотою суб'єктності через *реальність війни* і екзистенціальний простір зі сферою автономної поведінки кожним, є ситуативним соціальним конструктом, який функ-

ціонує як цілісність через структурування його доксою. Навколо «точки фокусування» — *реальність війни* — суб'єктності вибудовують власний екзистенційний простір. Травматичне вторгнення в його цілісність жахить війни змінює конфігурацію, викликає бажання вийти зі світу Das Man (знеособленого), консолідуватися з іншими для набуття нової ідентичності. Бути разом з тими, хто протистоїть загрозам, хто утворює розриви у сформованому доксою екзистенційному просторі, вимагає перевизначатися з набуттям нової ідентичності. Суб'єктність набувається через зміну центрів, втрати одних просторів, перелаштування на інші, здатність відновлювати втрачені. Трагізм ситуації, миті божевілля при зустрічі зі смертю здатні утворити новий екзистенційний простір вже з новою доксою. Процесуальність *реальності війни* — це розрив бачення, трансформація погляду вторгненням невидимого, лаканівське Реальне як розрив у переплетенні Уявного і Символічного. Тут важливим є виокремлення Das Ereignis (Гайдеггер) (Єрмоленко, 2000) як шлях до себе, як миттєва зупинка часу, позачасовий розрив у теперішньому, бо палюче втручання реальності війни не може бути предметом вибору. Оскільки в межах концепту екзистенційного простору будь-який вибір завжди не вибір, а життєва боротьба, яка не залишає нічого, окрім ставлення до ситуації, то випадковий образ, вирваний війною, може стати підставою для формування нового екзистенційного простору, узгодженого чи відмінного від нав'язаного доксою.

Реальність війни наявна навіть там, де немає її маркера, вона прозирає своєю попередньою даністю і проблематичністю, має негативні характеристики: суперечить дискурсивному пізнанню, веде до бездумності, коли думку важко висловити і вона стає деструктивною, позбавляє дух позитивних характеристик, висмоктує життєві сили, стимулює страх. Шок викликаний російською агресією в Україні, опір українців цій агресії допоміг і психологам, і філософам отримати додаткові аргументи щодо питання «як облаштована природа страху?», про

евристичну цінність якого писав ще Сьорен К'єркегор. Афекти атакують нас не менше за ворогів, не контролюючи наші рефлексивні здатності, поза рефлексіями об'єднують і роз'єднують ще до того, як включився мозок. Треба було дуже серйозно злякатися, щоб довести рівень здорового страху до екстазу у бажанні стати на захист своїх національних цінностей, у яких створюється чи форматується спільне семантичне ядро з співіснуванням різних цінностей. «Смисли, усталені і новостворені, переналаштовують на той ціннісно-смысловий універсум» (Кримський, 2002, с. 656), який є базовим для розуміння національного, дає змогу утворювати різноманітні гіпотетичні чи умоглядні версії майбутніх перспектив розвитку історії після війни. Ознайомлення з фільмами, на кшталт: «1964 рік. Що якби Гітлер виграв війну?» — фантастична версія, аналогічна антиутопіям Орвелла «1984», Замятіна «Ми», — примушує задуматися над версифікаційним потенціалом наукових і мистецьких конструктів, дає поживу для варіантів тлумачення історії, доводить, що метанаративи минулого переписуються згідно з вимогами панівних ідеологій, перетворених на «піднесений об'єкт» (Žižek, 1989). Смысловое наповнення «піднесеного об'єкту» трансформується, деконструюється під впливом суб'єктивних чинників, які беруть участь у версифікаційних проєкціях колективної історичної пам'яті. Зміна оптики вмотивована актуальною ситуацією війни, робить переконливими не лише дискурсивні, а й оптичні її проєкції. Будь-який візуальний образ може спрацювати як випадковий образ, який приходить з відкритості видимого і через того, хто бачить. Випадковий образ здатний змінити бачення, коли навколо нього починає вибудовуватися нова *реальність війни*, викликана афектацією докси.

Образ у поєднанні з доксою дає змогу ставити питання про особливий тип раціональності — сенситивну раціональність, поняття, яке використав Ілля Інішев для легітимізації естетичної раціональності й естетичної істини (Інішев, 2007). По-

еднуючи концепцію «епістемологічної естетизації» Вольфгана Вельша і «естетику явища» Мартіна Зееля, І.Інішев підкреслює оксюморонність утвореного поєднання, але ця процедура цілком виправдана тим, що в теорії В.Вельша «естетизація означає привнесення естетичних масштабів і критеріїв в когнітивну діяльність» (Інішев, 2007, с. 5–15), у той час як М.Зеель «працює в мікроскопічній площині аналізу індивідуального досвіду», щоб «...відчувати чуттєву повноту і (зв'язану з кінечністю) інтенсивність людського життя, які, як відомо, належать до її найважливіших рис» (Інішев, 2007, с. 11–12).

Взаємопов'язаність естетичного з етичним В.Вельш означив словом «ест/етика», вимір людського досвіду, який здатний заявляти про себе «різними способами і в різних масштабах» (Інішев, 2007, с. 12). Включеність естетичного чинника індивідуалізує етику і «значною мірою нейтралізує жорстокість етики обов'язку, яку можна було б назвати етикою співіснування і якій також властиві по суті «неетичні», репресивні риси» (Інішев, 2007, с. 12). Автор підсумовує, що «...етика відповідальності є поєднанням двох (однаково безвідповідальних) поведінкових крайнощів, які позбавляють її надії одного разу перетворитися на універсальну етичну позицію» — «вузьколобий індивідуалізм і байдужий до сподівань особи і тому «нечуттєвий», тобто за своєю суттю неестетичний, колективізм» (Інішев, 2007, с. 15). Естетичне як ідеал (калокагатія), до якого прагнули греки, поєднував доблесть воїна з красою.

Доеднуючись до тих авторів, які не бачать суттєвої різниці між інструментальною і комунікативною дією, визнання того, що жодна людська дія не може бути описаною лише категоріями мети і засобу, введемо «людину у ситуації», яка діючи ситуативно, керується ситуативною логікою (досліджено екзистенціалістами) і нетелеологічною інтенціональністю. Застосування етичного виміру до оцінки військових дій ворогів (кругова порука, пов'язаність кров'ю у кримінальних вчинках) вимагають не дискурсивних статей комунікативної дії, а ста-

тей кримінальних кодексів. Знову відтворилася ситуація, яку аналізує С. Жижек («Військово-поетичний комплекс» про поезію Радавана Караджича і фільми Еміра Кустуриці про війну в Югославії), але вже в Бучі, Ірпені, Ізюмі, коли через потрапляння в абсолютно екзистенціальну ситуацію вибору, ігнорується моральний вимір, який розгортається в людській цивілізації через людську спільноту. Моральні категорії стають прагматичними й інструментальними у своєму застосуванні. Така ситуація здатна консолідувати спільноту, її спільні дії вимагають моральних оцінок (абсолютно недієвих і безрезультатних в ситуації війни). Як засвідчила наша війна, ненависть до ворога і любов до своєї землі у всіх народів різна, різним є і супротив ворогові та колаборація, різними є моральні оцінки культурних патернів, які лежать в основі агресивності, дозволяють кристалізуватись моральним нормам на рівні самовідчуття «людини у ситуації». Якщо поняття гібридна війна є концептуально нейтральним, характерним щодо будь-якої сучасної війни, а твердження, що постмодерні війни — наднаціональні, то для оцінки конкретної війни в ньому мало користі, а підведення усіх воєн під одну логіку вже передбачає, що моральність посяде нижню сходинку, бо дискурс моральності не працює в універсальній системі оцінок, як і сама війна не відповідає критерію моральної універсалізації, бо моральна проблематика центрована на індивідуальній автономії.

Війна переналаштувала філософський слух, звиклий до однієї позиції, на нову ситуацію. Таке переналаштування на інші реєстри, аналогічне введенню Гегелем в метафізику проблеми історії, «зняття» як рух вперед через зворотний рух до минулого як невідбулого. Дух у феноменології Гегеля як сполучна субстанціальна основа всякої соціальної єдності є позитивним конститутивним принципом соціального життя, має надіндивідуальний вимір. Не спростовуючи означник сучасного суспільства як атомізованого, у нашій ситуації надамо перевагу гегелівському способу артикуляції, центрованій

на репрезентації Духу народу через державу, націю, бо це є концептуально переконливою альтернативою «індивідуалізованому суспільству». Наша сучасна ситуація вимагає встановлювати відносини між суб'єктами через Державу як втілення Духу нації, який для нас став базовим принципом постметафізичної критики. Взаємопов'язаність формування громадянського суспільства і держави, які трансформовані між собою в людському досвіді соціальних істот, уможливило відновлення історичного мислення на нових підставах, як уже траплялося в історії: О. Кожев проводив семінари з «Феноменології духу» Гегеля в «Практичній школі вищих досліджень» в Парижі (1933–1939) (Кожève, 1980). Ідеєю історії, представлені неогегелянцем Кожевим, скористався Ф. Фукуяма («Кінець історії»).

З погляду грецької філософії, незалежно від того, яким є наше розуміння, щось повинне бути Єдиним, інакше як у цій «плинній сучасності» з «мерехтливими суб'єктивностями», «плаваючими ідентичностями», плюралізаціями реальності протистояти тотальності війни, треба ж навколо чогось «збирати». Можливо, шляхом переналаштування класичних філософських систем на нові сюжети «перепрочитані» філософією XXI століття. Так, це — спекулятивні системи, але вони дієві. Фактично, ми маємо переорієнтування філософського розуму з пошуків істини на мистецтво — мистецтво розгортання філософії як загальновартісного запобіжника нищення цивілізації нашого часу, «як шлях людяності й надії» (Кримський, 2000). Але і звернення до плюралізму — досить конструктивне, тому що легітимуює принципову плюралістичність сучасної культури, яка дозволяє суб'єктивності розгортати свій унікальний життєвий досвід в його загальнозначущості, а світ — в мультикультурності, пам'ятаючи, що аналітично кожна особа і кожна культура відрізняються тотально.

Висновки. Концепт реальність війни хоча і фрагментований як реальність, однак є цілісною наукоцентрацією, яка забезпечує нескінченну можливість подібних побудов, зберіга-

ючи автономність авторського концепту, унеможлиблює його поглинання з боку інших, є сталою конструкцією в полі можливостей інших концептуалізацій реальності війни; і можливий як частина методологічної наукової програми аналізу сучасних воєн.

Література:

1. **Бадью, А.** (2019). Етика. Нарис про розуміння Зла. Київ: Komubook. 216 с.
2. Брган, У. (2007). Сообщество тех, кто на пути к смерти. *Toros*. № 3. С. 117-129.
3. **Гегель, Г.В.Ф.** (2004). Феноменологія духу / пер. з нім. П.Таращук; наук ред. пер. Ю.Кушаков. Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи». 548 с.
4. **Домніч, О.** (2020). Сучасні підходи до аналізу дискурсу. *Мова і культура*. № 22. С. 10–20.
5. **Єрмоленко, А.** (2022). Спротив замість перемовин. Відновлено з <https://filosof.com.ua/tpost/dxm3d5j991-sprotiv-zamst-peremovin>.
6. **Єрмоленко, В.** (2000). Ereignis пізнього Гайдеггера та гегелівська логіка зняття. *Історико-філософські студії*. № 3. С. 121–130.
7. **Жижек, С.** (2022, 24.05) Лекція для Київської школи економіки 24 травня 2022 року. Відновлено з <https://www.facebook.com/KyivSchoolOfEconomics/videos/1416406568797353>.
8. **Инишев, И.** (2007). Философская эстетика сегодня. *Toros*. № 1. С. 5–15.
9. **Кримський, С.Б.** (2002). Запити філософських смислів. Київ: Парапан.
10. **Кримський, С.Б.** (2000). Философия как путь человечности и надежды. Киев: Курс. 308 с.
11. **Нанси, Ж.-Л.** (2013). Бытие-вместе и демократия. *Toros*. № 2. С. 20–29.
12. **Подпорин, И.** (2016 а). Человек в ситуации войны: приближение к разоблачающему потенциалу страдательного субъекта. *Toros*. 2016. № 1-2. С. 196–213.

13. **Подпорин, И.** (2016). Переосмысливая войну (предисловие к номеру). *Торос* № 1-2. С. 7–10.
14. **Попович, М.** (2009). Смысл і свобода. Філософська думка. № 4. С. 5–11.
15. **Снайдер, Т.** (2014). Украинская история, российская политика, европейское будущее. Киев: ДУХ И ЛИТЕРА. 248 с.
16. **Фуко, М.** (2003). Археологія знання. Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи». 326 с.
17. **Хельд, К.** (2006). Возможности и границы межкультурного взаимопонимания. *Торос*. № 3. С. 5–16.
18. **Чистотіна, О.** (2020). Подія в лабетах мереж: зречення і нарцисизм показової вірності. Людина. Екзистенція. Культура. Підхід філософської антропології як метаантропології: збірник наукових праць. Київ: КНТ. С. 336–338.
19. **Щитцова, Т.** (2016). «Война — это ситуация небытия». Интервью с Михаилом Минаковым. *Торос*. 2016. № 1–2. С. 11–18.
20. **Bataille, G.** (1988). *Inner Experience*. New York: State University of New York Press, 1988. 209 p.
21. **Chinkin, Ch.; Kaldor, M.** (2017). *International Law and New Wars*. Cambridge University Press. 2017. 608 p.
22. **Collins, R.** (1998). *The Sociology of Philosophies: A Global Theory of Intellectual Change*. Belknap: Harvard University Press. 1098 p.
23. **Deleuze, G.** (1990). *The Logic of Sense*. New York: Columbia University Press. 405 p.
24. **Deleuze, G.; Guattari, F.** (1994). *What Is Philosophy?* New York: Columbia University Press. 144 p.
25. **Galeotti, M.** (2022) *Putin's Wars: From Chechnya to Ukraine*. Osprey Publishing. 384 p.
26. **Harding, L.** (2022). *Invasion: The Inside Story of Russia's Bloody War and Ukraine's Fight for Survival*. Vintage. 336 p.
27. **Kaldor, M.** (2013). In *Defence of New Wars. Stability: International Journal of Security and Development*. № 2(1). P.Art.4. Відновлено з <http://doi.org/10.5334/sta.at>.

28. **Kierkegaard, S.** (2009). *Concluding Unscientific Postscript to the Philosophical Crumbs*. New York: Cambridge University Press. 539 p.

29. **Kojève, A.** (1980). *Introduction to the Reading of Hegel: Lectures on the Phenomenology of Spirit*. Ithaca: Cornell University Press. 303 p.

30. **Nancy, J.-L.** (1991). *The Inoperative Community*. Minneapolis: University of Minnesota Press. 222 p.

31. **Schmitt, C.** (2006). *Political Theology: Four Chapters on the Concept of Sovereignty*. The University of Chicago Press. 123 p.

32. **Schmitt, C.** (2007). *The Concept of the Political: Expanded Edition*. The University of Chicago Press. 126 p.

33. **Sukovataya, V.** (2014). Creation of “Nazi Picture of View” and its Cultural Sources: Development of Genocide Studies in Victor Klemperer’s Book “Language of the Third Reich”. *The Journal of V.N.Karazin Kharkiv National University. Series “Theory of Culture and Philosophy of Science”*, (1142), 5–11.

34. **Žižek, S.** (2014). *Events: A Philosophical Journey Through a Concept*. Brooklyn, New York: Melville House. 182 p.

35. **Žižek, S.** (1989). *The Sublime Object of Ideology*. London, New York: Verso Books. 336 p.

Ганна ЧМІЛЬ

ЕКРАННЕ ДЗЕРКАЛО: РОЗКОЛОТА РЕАЛЬНІСТЬ ЧАСІВ ВІЙНИ

У ситуації з «головною дійовою особою цього вторгнення, яка не піддається інтерпретації», а саме так назване письмове інтерв'ю Євгена Стасіневича з Гансом Ульріхом Гумбрехтом. Г. Гумбрехт, означивши ситуацію як «непередбачувану за законами індивідуальної раціональності», застерігає, що є ризик ефекту «нормалізації», якщо намагатися її концептуалізувати, а отже, виправдати (Гумбрехт, 2022, 2.04). Навіть у такій ситуації ризику потреба висловитися щодо російської агресії проти України в публічних інтелектуалів означає не лише концептуальну позицію, а й емоційну підтримку. Потреба активізуватися риторично щодо «повної солідарності з Україною», як зазначає Славој Жижек, є «справжній тест на твою позицію», бо «якщо відкидаєш цю солідарність, то ти найогидніша істота в нашому політичному зоопарку — неофашист із людським (чи гуманітарним) обличчям» (Жижек, 2022, 15.04). Славој Жижек називає причину: «Сьогодні це не момент істини, а момент найглибшої брехні», коли «Росія намагається нав'язати нову модель міжнародних відносин: не холодна війна, а “гарячий мир”» (Жижек, 2022, 15.04).

У такій ситуації концепт розколотості Реальності екранно-го дзеркала наповнюється змістом нового, що не виводиться зі своїх передумов, і який «...ми маємо використовувати як головне слово у справі мислення» (Хайдеггер, 1991, с. 77).

Методом типологізації означимо візіонерів, аналітиків, ідеологів, пропагандистів і всіх тих, хто має доступ до екранних засобів зображення перебігу війни, операторами — «оператора, який дає події “ім’я”» (Бадью) як концептуального персонажа, зрезонуємо на ситуацію пропозицією — пройти обряд ініціації, необхідність якого зумовлена тим, що винуватцями «розколотості Реальності екранного дзеркала» є саме тип медійника, який форматує території, фрагментує екранне дзеркало, на якому вже відбувається своя війна, тобто щось не релевантне істинності події, та й сама ситуація далека від звичного формату мирних часів. Таким чином вибудована диспозиція центрує основу авторської заангажованості входження в заявлену проблему, стає засобом мобілізації інтелектуальної України на захист європейської національної традиції з її ідеалом свободи. Саме жижеківський аналіз війни Росії проти України, представлений у низці публікацій і виступів, є тим зіткненням з Реальним, яке перевизначило правила геополітичної гри в умовах «нової ситуації», змінило сприйняття «реальної» реальності (те, що відбувається стає непередбачуваним) та змінило саму Реальність і рішення щодо її оприявлення екраном. Таким чином, евристично плідним для нашої розвідки є жижеківське поняття «“реальної” реальності» у його відношенні до самої Реальності (Жижек, 2016, 25.03). На фоні перформативності сучасної культури, характерною ознакою якої є екран як такий, без конкретизації специфіки (мобільний телефон, телевізор, екран комп’ютера чи кіно), континууму війни як Реальності властиві відповідні фігурації і конфігурації, тому й оператор як концептуальний персонаж не конкретизований, а означений методом типологізації в культурі — тип як такий. Він — автор розколотостей Реальності екранного дзеркала, він відповідальний за те, яким чином сприймають чи не сприймають представлений екраном перебіг воєнних дій, він визначає засоби повідомлень. Не окремі персонажі медійного екранного продукту, виробники й оцінювачі роздумів адресата, а анонімні учасники «теорії змови “образом”», хоча зрозуміло, що

багатьох споживачі «знають в обличчя», але суть від цього не змінюється.

Отже, актуальність розвідки зумовлена поточною українською ситуацією війни України з Росією, у якій війна стала буденністю. Як екранна подія — уречевленням символічного порядку, спроектованим на екранне дзеркало, мова і знаки якого аналогічно до цифрової машини генерують «симульований» досвід Реальності, яку, практично, неможливо «відрізнити від «реальної» реальності, наслідком чого є підрив самого поняття «реальної» реальності» (Жижек, 2016, 25.03). Екранне дійство не є відображенням і репрезентацією тому, що не допомагає чомусь відбутися, уможливорює його появу, підтримує його реалізацію, а є віртуальним за своєю суттю, тим, що дає даність буттю не підлягає законам детермінації і причинно-наслідкових зв'язків, бо те «що зумовлює з'явлення — це сама з'ява» (Гайдеґер, 2007, с. 218). Війна перетворилась на подію, яка «багатша за всяке можливе метафізичне визначення буття» (Гайдеґер, 2007, с. 221). Наша війна, унаочнена екраном, є боротьбою за істину буття, покликана формувати довіру до образів і оприявлених конотацій, дає підстави радикалізувати чи релятивізувати образ як довільний наратив чи черговий міф, бо екранна війна спонукає до оцінок «реальної» реальності особю, яка всередині цієї ситуації, для якої образи війни не є суто символічними утвореннями. Погоджуючись з Гумбрехтом, що «осмислювати ці події концептуально» мало ефективно для військових дій (Гумбрехт, 2022, 2.04), бо розрив між перебігом військових дій та філософськи вибудованим концептом-означником ситуації — нездоланний, зазначимо, що зацікавлений інтелект не володіє іншим інструментарієм, окрім як рефлексивно означити своє ставлення до ситуації. Його дієвість у провокативності, здатності впливати на виробників екранного дійства, які перекладають зрозумілою мовою образів філософські рефлексивізації війни, використовуючи аргументи, які, аж ніяк не можуть бути неупередженими. Ворожу пропаганду означимо як теорію змови «образом», ціллю якої є сучасний

споживач екранного продукту, який в силу надлишковості різноспрямованих екранних дискурсів, семіургії екранних знаків став байдужим до образів фактів-свідчень. Та навіть за таких обставин символічне екранне дійство, яке за своєю природою намагається приховати небажане й утвердити бажане, провокує на пошук істини іншої — «реальної» реальності справжньої війни, через бомбардування повідомленнями з несумісних світів та ідентичностей, намагається шукати об'єктивну істину. Такий пошук є потраплянням у площину культури, коли вільний вибір — це не вибір з-поміж «множини “маленьких інших”», а вибір свободи чи рабства, як зазначив Славој Жижек у лекції для Київської школи економіки 24 травня 2022 року (Жижек, 2022, 24.05).

Мета представленої розвідки — через уведення концепту «розколота Реальність екранного дзеркала» визначити утворені в реперних точках розколів цінності, уособлені в наративах дискурсів з боку зацікавлених сторін, що, своєю чергою, вимагає проблематизації їхньої онтологічної визначеності, способів нівелювання відчуття відсутності «об'єктивності», істинності перебігу воєнних дій та їхніх оцінок. Довести, що невизначеність і багатоваріативність феноменальності війни перетворює її не так на концептуальну, як на онтологічну проблему. Зверненість до концепту «розколота Реальність екранного дзеркала» як смислової події поєднує буттєве, екзистенціальне, інституціональне, когнітивне, семіотичне з метою утримати особливість таких місць-вимірів екранного дзеркала, які дають можливість прокреслювати траєкторії практик зображення перебігу війни зацікавленими сторонами через фаховість, заангажованість медійника як концептуального персонажа, відповісти на питання спроможності відеоряду просунути нас в осмисленні й у доступі до феномену буття війни.

Матеріали та методи, використані для конструювання авторського концепту «розколота Реальність екранного дзеркала», визначені риторичними фігурами, які окреслюють досліджуване проблемне поле екранного дзеркала, формулюють

чи оприявлюють своє ставлення до війни. Це — аналіз війни Росії проти України у виступах і публікаціях Славоя Жижека, концепт «реальної реальності» у жижеківській інтерпретації (Жижек, 2016, 25.03), з'ява події М. Гайдеггера (Гайдеггер, 2007), агоністична модель Ш.Муффа (Mouffe, 2009), у якій боротьба за гегемонію — не тільки зіткнення з ворогами, але й домовленість між співниками (Mouffe, 2009), визначення дискурс-аналізу як такого, що не має фіксованої, дисциплінарної матриці, і для якого характерна методологічна розмитість (Йоргенсен, & Филлипс, 2008, с. 14–46). Перформативний поворот у культурі дав змогу скористатися поняттями «фігурації» (термін Нікласа Ліаса) і «конфігурації» для аналізу «розколоті Реальності екранного дзеркала», її обрисів, зовнішнього вигляду. Образи на ньому, їхнє взаємне розташування на екранній поверхні визначені комунікантами. Використання ідей В.Фурса щодо еволюції комунікативної парадигми від Габермаса до Фуко дало змогу через «розколоту Реальність екранного дзеркала» представити сучасний кратологічний дискурс як специфічну спробу «зсередини» представити авторський досвід аналізу екранної реальності, який відклався в попередніх концепціях. Усе це вписано в контекст характеристики сучасних воєн М. Калдор і П. Слотердайком як гібридних.

Для досягнення мети використано такі методи: порівняльний аналіз — порівняння означених вище підходів у їхніх евристичних спроможностях для нашого дослідження, метод узагальнення в дослідженні дискурсивного потенціалу концепту «розколоті Реальності екранного дзеркала». На підставі ідей, які містяться у перерахованих вище авторів, означено контури філософського підґрунтя концепту «розколоті Реальності екранного дзеркала» як поля для дискурс-аналізу. Залежно від іменування, війна символізована як подія на екранному дзеркалі. Екранна символіка події має справу з екранною Реальністю, створює і нищить репрезентації спокус на об'єктивність істини через трансляцію образів, якими супроводжуються воєнні дії і які є провокативними чи заангажованими

нормалізаціями, створеними операторами. Теоретично образи постають як місця-виміри, практично — як дискурсивний аналіз, коли індикація іде через візуальний ряд таких образів, які мають переконувати в правдивості власних свідчень і звинувачувати в намаганні ввести в оману з боку ворога.

Через неакадемічність корпусу текстів і матеріалів про сучасну війну, які неможливо віднести до дисциплінарної матриці, що стали темою інтерпретуючого аналізу, водночас відбувається неминуче спрощення, що опиняється за межами академічного дискурсу Реальності й перетворюється навіть не на «реальну “реальність”», а на дійсність. Причина в тому, що коли думка рухається лінією напруги, яка виникає між зацікавленою екзистенціально-емоційною і відсторонено-раціональною оцінками актуалізованої сьогодні проблематики війни, то намагання зняти це рефлексією неминуче залучає суб'єктивне бачення і власні ціннісні установки, для яких характерна відмова від поняттєвості, постулювання неможливості передачі думки в ситуації війни через каузальні, логічно вибудовані зв'язки.

Отже, концепт «розколота Реальність екранного дзеркала» вмотивовує можливість збільшення обсягу значень, розширення предметного поля, сфер застосування дискурс-аналізу, демонструє можливість підключитися до нього, залучаючи будь-які метафізичні практики, зокрема й невербальні — зображення.

Виклад основного матеріалу. Концепт Розколота Реальність екранного дзеркала окреслений дослідницьким полем у поєднанні: його культурної матриці, технологій візуалізації і технологічного складника, для яких Війна є смислоутворювальною подією, «точкою збирання», визначником реперних місць її представленості, унаочненням через паралаксне представлення її перспектив і перебігу (Жижек).

«Європейський словник філософій» указує на полісемантизм поняття «Подія» (Ereignis), яке, з-поміж інших, має означник: «ставити перед очима», унаочнювати (Кассен, & Сігов,

2013, с. 24). Це подія війни як «з'ява», якою «привласнюється в мисленні і висловлюванні приналежність буттю» (Heidegger, 2012, с. 5), «Логіка смислу» (Делез) якої має з-поміж іншого і «поверхневий ефект» (Deleuze, 1990, с. 4), здатна спиратися на практики візуалізації, приміром, як це робить Жиль Делез, спираючись на літературні практики Льюїса Керрола, доводячи, що це є тим авторським особливим ракурсом зображення події. Війна є «тією рухомою точкою, де всі події збираються воедино» (Deleuze, 1990, с. 153). Такою точкою збирання, унаочнення є екранне дзеркало, яке в ситуації війни здатне оприяти цю подію під бажаним кутом зору, визначити її подієвість ціннісно, запустити бажану оптику бачення та інтерпретації зображеної події для сприйняття цільовою аудиторією.

Найбільше від воєнних злочинів страждають діти. З початком масштабної російської агресії проти України на будинку в Празі з'явився мурал (іл. 1) на підтримку України в її боротьбі проти Росії із зображенням сумної дівчинки, яка під українським прапором ховає відомих казкових героїв: американського Мікі Мауса, чеського Крота, скандинавського Мумі-троля, французького Обелікса, польських Льолека і Болека, пса Бітцера з британської казки «Баранчик Шон» і німецьку бджілку Майю. Загорнувшись в український стяг, дівчинка ніби хоче ним захистити власний, рідний для неї життєвий світ від ворога. Мурал викликає бажання зрозуміти, відчути, який цей дитячий світ на вигляд, чому саме такої незвичної форми і за допомогою таких образів дитячої уяви змальовується страшна війна, яка є більш «реальною» реальністю, ніж Реальність. Дитяча уява не здатна (через дитячість) шукати сенс, бо для неї існує чистий світ гри, який поруйнований. Інтернаціональний мультяшний набір ідентичностей в її дитячій уяві рівноцінно споріднений з дитячим життєвим світом, руйнація якого є трагічним відчуттям можливої смерті, яка вже за межами дитячої уяви, бо це вже зі світу дорослих.

Діти живуть за законами міфу, не протиставляючи дійсний світ і гру. Саме міфологічне світовідчуття спрямовує їхній

Іл. 1

інтерес до всього, що пов'язане з грою, з фантазією і казкою, з пригодами, з новими або незвичайними формами. Краса кадру може викликати однакову цікавість до гри як форми життя і до гри-симулякру, порожньої форми, не пов'язаної з життям. Перемикання дитячої цікавості з живих форм гри на їхні віртуальні подоби містить у собі небезпеку хворобливих відхилень у розвитку їхнього внутрішнього світу в мирний час, а в години війни є рятівним для дитячої психіки. Діти відчу-

вають себе комфортно тільки в символічній реальності, яка не потребує зв'язку з життям. І лише війна здатна поруйнувати межі, відмінності й зробити реальність страшною, коли вікова межа принципово відсутня. Як показує Жиль Делез, для Аліси Задзеркалля і Дзеркало принципово не відрізняються, вони є «реальною» реальністю, реальністю образу.

Екранна поверхня війни є полем битви, безліччю способів утверджувати власний образ війни, по-різному її схоплювати, збільшуючи розриви й тріщини на поверхні. Водночас сама війна — над полем битви, бо «жахливо безпристрасна до всіх учасників» (Deleuze, 1990, с. 101). Розриви й тріщини екранної поверхні можуть «зшиватися», приміром, за допомогою поетичного шва як деполітизованої установки, коли, окрім естетичної насолоди, отримуєш заряд патріотизму. На це здатні генії масштабу Ліни Костенко:

*Це звір огидної породи,
Лох-Несс холодної Неві;
Куди ж ви дивитесь, народи?!
Сьогодні ми, а завтра — ви.*

Цей вірш висвічували екрани різних гаджетів на початку війни. Славою Жижек поезію Радавана Караджича означив «Військово-поетичним комплексом» (назва його статті про поезію Радавана Караджича). Така поезія виконує роль деполітизованої установки (Жижек, 2022, 14.06). У зазначеній статті С. Жижек характеризує путінську владу як сплав консерватизму, мілітаризму, гедонізму як любові до розкішного життя з палацами, яхтами, вартісними забаганками. Наводить аргументи на користь деполітизованої естетичної, постмодерної націоналістичної установки, постмодерної етнічної самоідентифікації з відповідним набором моральних цінностей. Підсилює аргументацію аналітика фільму Е. Кустуриці «Андеграунд», у якому показано нездатність глобального секулярного суспільства захистити себе від божества, уособленого в Зверх-Я (це божество нічого не забороняє, навпаки, стимулює безсоромність і вседозволеність, руйнує будь-які моральні норми й цінності).

«Кустуриця показує лібідінальну економіку, псевдобатаєвський транс нестримного марнотратства, неперервний скажений ритм пияцтва, співзлягання» (Жижек, 2022, 14.06). Доказом реалізації такої установки є кадри з Бучі, Ірпеня, Маріуполя, які облетіли увесь світ. На них військові російської армії, звільнені від моральних зобов'язань, демонстрували «псевдобатаєвський транс». Можна додати заяву Верховенського з «Бесов» Ф. М. Достоевського, який обіцяє, взявши владу, проголосити право на безчестя.

Порівняння Жижеком нашої військової боротьби та кохання вносить в аналітику війни романтичний шов, поему, яка має контекстуальне іменування. Іменування є пусковим механізмом, процесуальністю, яка концептуалізує і конфігурує ще один простір свободи, коли свобода є водночас і вільним вибором, і неунікністю, показує відмінність вибору в ситуації, «коли ви прийшли до цукерні й обираєте між полуничним і шоколадним тістечком, і боротьбою, яка є неунікною і безумовною. Ви обираєте боротьбу, тому що не можете обрати інше. Це той радикальний вибір, коли усвідомлюєш, що не зміг би жити, вчинивши інакше. Це те, чого Європа зараз має навчитися у вас: мати свободу робити те, що маєте робити». «Європі потрібно повчитися у вас мобілізації — не лише військової», «ви пробуджуєте Європу від меланхолійної апатії та змушуєте прийняти неунікність мобілізації. ... справжня свобода — це не похід у цукерню» (Жижек, 2022, 27.05).

Будь-який вибір часів війни — не «похід у цукерню», це — вибір суб'єктом ідентичності в ситуації війни, що є «наслідком уведення в гру в цій ситуації ще одного імені, запускає родову процедуру, яка сама собою не творить нової реальності, вона створює лише таку можливість» (Badiou, 1999, с. 36–37).

С. Жижек використовує лаканівське поняття Реальності, зустріч з яким є травматичною для суб'єкта й може бути вписана в екранну мову (Жижек, 2016). Як наслідок — «об'єкт помітний, коли розглядається під певним кутом зору» і представлений відповідною символізацією, яка «дозволяє різні

інтерпретації такої зустрічі» (Žižek, 2006, с. 18). С. Жижек зазначає, що розривом є все непередбачуване, якщо воно передбачуване й контрольоване, то воно не є розривом і подією, бо подія самореферентна й вимагає готовності піти на ризик задля її самоствердження, вимагає рішень на користь події (Жижек, 2016). У нашому концепті важлива роль належить фігурі оператора, який поіменовує подію війни (Бадью А.), коли означенням такий оператор конституює екранну реальність, розколює чи нищить її своїми репрезентаціями, бо трагічний досвід війни — невимовний, така пристрасть Реальності не здатна на компроміси, бо «ніщо не може засвідчити, що реальне є реальним, крім вигадки, здатної грати роль реального» (Бадью, 2019, с. 76). Така «вигадка, здатна грати роль реального», стосується відносин між культурною образністю і витворами на екранному полі жахів і страхів, крові, смертей, поразок і перемог, а також того, хто все це міксує, конфігурує, форматує для сприймання адресатом повідомлення — фігури оператора, який дає події “ім’я” (Бадью, 2019) як концептуального персонажа. Він — епіфеномен екранної Реальності, яка когерентна перебігу «реальної» реальності війни, стрімко змінює свої фігурації і конфігурації (образи та їхнє розміщення на екранному полі), неперервно трансформуючи форми проявів. Контексти визначаються плинною сучасністю (З. Бауман) з її динамізмом подій, унаочнюються екранними технологіями зображення війни, перформативністю сучасної культури, яка позначається на технологіях конституювання війни як видовища, як образного повідомлення переведеного в образ як візуальну практику. Для реалізації цієї практики оператор повідомлення примушує образи говорити, маскуючи їх під тексти за логікою дискурсу, роблячи це дисперсивним прийомом, здатним розкладатися на складові та функції в залежності від героїв повідомлень чи тих ролей, які їм прописуються. Оскільки сучасна культура зробила автора (у нашому варіанті персону оператора) вигнанцем, то і функцію бачення передовірила мобільним телефонам, телевізорам, екранам комп’ютера чи кіно, тобто

екрану як такому, ним послуговується адресат повідомлення, тому й автор, і конструктор екранного видовища перетворився на анонімного персонажа. Адресат, переглядаючи образи-повідомлення, шукає зв'язки між ними відповідно до своїх ціннісних уподобань, повертається до вже баченого, сканує у своїй свідомості скороминущий образ-кадр, замкнений на себе, повернений до себе й перманентно оновлюваний.

Трансляція відображуваного не(залежно) від розміру дисплея є звичним форматом для користувача, що дає можливість постійно спостерігати за подією в оцифрованому форматі, вириваючи з перебігу кадрів ті, що «зачепили», на яких є причини зосередитися, бо оператор, відправляючи повідомлення, ніби пропонує отримувачу провести ментальну операцію з перетворення баченого на бажане, повірити в представлену інформацію, знайти тому підтвердження відповідно до ситуації, за бажання, поширювати далі отримане повідомлення — показати зацікавленим на дисплеї чи вказати адресу, де можна перевірити таку інформацію.

Ситуацію на фронтах і перебіг подій воєнного часу, представлених через образи-кадри свіжих повідомлень, можна класифікувати як вербальні наративи, проілюстровані дисплеями й екранами. Вони можуть супроводжуватися усними повідомленнями. Інформаційні дайджести «Війна у фотографіях» регулярно наявні в новинних стрічках на Telegram-каналі, видовищні повідомлення з коментарями однаково є візуально-вербальними комунікативними актами. Практично необмеженими є можливості сучасних технологій візуалізувати війну через любительські знімки й ролики, плюс — те саме дійство, відзняте спецкором чи зрежисоване фахівцем, — вони значно розширюють простір екранного дзеркала, яке в епоху цифрових технологій надсилає меседжі усьому світові не просто у форматі новин, а й бажає отримати до них коментар. Сьогодні це можливо завдяки мобільним телефонам із функцією MMS, електронною поштою, і Web 2.0, які дають змогу обмінятися оцінками, відповісти на візуальне повідомлення,

залишити коментарі, до яких часто закликають і ведучі телевізійних програм, заохочуючи глядачів ставити «вподобайки». Водночас зменшується питомий обсяг словесних коментарів, тобто міняється структура повідомлення як реакції на подію, вона взагалі може не містити текстового повідомлення, а лише візуальні фіксації, уподобайки й смайлики. Такі технології потребують візуальної грамотності, яка включає використання кадрів і їхнє пересилання іншим не як конкретний випадок, а як ідею, для того, хто поділяє її і для кого вона зрозуміла без коментарів. Усі ці технології вмонтувались у змінювану візуальну культуру, підготували суспільство до оцифрування війни як «реальної» реальності в новій культурній матриці та стимулювали нові уявлення про візуальне, про Реальність екранного дзеркала.

Така нова культурна реальність (Foucault, 1978) є результатом взаємодії культурного уявлюваного й екранного уявлюваного, яке локалізує особливу енергію супротиву нації ворогу, яка у своєму русі потребує оператора, здатного заповнити своїм меседжем «серце і душу», створити бажану версію цього уявлюваного й поширити його таким чином, щоб надати статусу автономного утворення в полі боротьби з таким самим уявлюваним, створеним теорією змови «образом» супротивника, і бути здатним переконати в правдивості власної версії. Остання виникає в процесі відбору, редагування, форматування, ре-конституалізації бажаних цінностей і форм репрезентації у візуальних образах. Це видовище в ситуації симулякризації сучасної культури, підсиленої симулякрами електронних медій, які увійшли у підґрунтя самої культури та через свою технічну спроможність наявні скрізь. Для утвердження власної логіки вони здатні нехтувати досвідом соціальної спільноти.

Розколота Реальність екранного дзеркала в часи війни розростається і захоплює владу, витісняючи інші ядра культурного уявлюваного. Так, починаючи від 24 лютого, часу вторгнення Росії в Україну, усі канали об'єдналися, щоб інформувати суспільство про перебіг війни. Згуртованість суспільства

перед лицем загрози — запорука перемоги над ворогом, але діалектика вчить, що існує інший бік протилежностей — цензура, яку легше здійснювати, коли є одне підцензурне джерело інформації, яке конфігурує бажаний погляд на ситуацію. Застереження щодо недооцінки влади акту погляду стосовно фундаментальної природи технології візуалізації, висловив Норвал Байтелло Джуніор, підкреслюючи, що вона корегує погляд: «Оскільки пожива для образів — це погляд, а погляд — це жест тіла, то ми перетворюємо тіло на страву світу образів — я тут відсилаю до одного з можливих типів споживання образів (iconophagy)» (Baitello, 2005, p. 86).

Дивитися — означає підживлювати екзогенні образи нашою енергією, нашою увагою до екранних повідомлень, нашим бажанням їх «споживати» і поширювати далі. До такої комунікації залучені як адресант (оператор), так і адресат (споживач повідомлень — глядач відеоряду на дисплеї чи екрані). Перший (оператор) створює образи, здатні полонити адресата повідомлення, стати поживою для його процесу уявлювання. Оператор повинен діяти таким чином, щоб обсяг екзогенних образів з гаджетів, мобілок, теле-, кіноекранів зростав, зменшуючи, відповідно, обсяг ендогенних образів (сни, мрії, образи з нарисної геометрії тощо). Другий — адресат, відчуваючи загрози з боку екрана, чинить опір намаганням колонізації екранними образами через практики медитації, фітнес-клуби, танці, які породжують інші внутрішні образи. Цей постійний двобій скінчиться нескоро, і переможця точно не буде, буде — третій, але який, покаже час.

Постійно виробляючи екзогенні образи війни технічними засобами, оператор, автор розколів на Реальності екранного дзеркала, намагається випрацювати в адресата стратегію входження в поле його впливу, щоб емоції болю, страху, радості споживача екранного продукту оберталися до зовнішнього екранного образу та його афективні реакції узгоджувалися суголосно з ним. Фактично це властивість гіперреальності, про яку пише Ж. Бодріяр, — це частина проекту — візуалізувати

будь-який порух душі й емоцію. Уявлюване, сконструйоване оператором впливає на трансформації культурного уявлюваного, підставою якого є триумф симулякрів над будь-якою формою ідеї реальності. Тут ми зробимо відступ, який нав'язаний постійною рекламою на телеканалах із пропозицією здобути айтійшну освіту віртуально й безкоштовно. Повідомляють, що вже тисячі відгукнулися на цю пропозицію. Це є свідченням на користь торжества логіки неприборкуваного виробництва й переформатування якості управління системами, що потребує армії айтівців, це своєрідний рух контркультури, у якій події симулякризуються і споживаються з вірою в торжество інформаційного суспільства з переліком його «хвиль» (третя описана А. Тоффлером) (Toffler, 1980).

Оператор формує кут сприйняття представлених екраном воєнних дій, визначає засоби повідомлень. Не окремі медійники, виробники й оцінювачі роздумів адресата, а оператор як тип, який анонімізує «теорію змови “образом”», покладає розриви дзеркальної поверхні як відсутність, яка є умовою повідомлення згідно зі специфікою роботи такого оператора. Оператор — знеособлений, бо його завдання — транслявати панівний дискурс, він — умова виробництва таких дискурсів і їхнього поширення через екрани дисплеїв і кіноекрани. Він конвертує політичні, ідеологічні, культурні знаки в маркери екранної поверхні. Висловимо пропозицію щодо необхідності для оператора пройти обряд ініціації, це обумовлено значним поширенням архаїки в сучасному суспільстві, усуненням трансцендентного полюсу сучасної культури й намаганнями його відновити в сучасних реаліях, а також автоматизмом і атомізмом «індивідуалізованого суспільства» (З. Баумана), коли людину редукують до типу людини-модуля (Toffler, 1980). Розколи Реальності екранного дзеркала як об'єкта за визначенням знаходяться поза засобом, тому що є даністю без розрізнення внутрішнього й зовнішнього, повідомлення на його поверхні є процесом і результатом, не можуть бути редукованими до засобу комунікації, не є інструментами. Фрагментація сущо-

го на поверхні екранного дзеркала відбувається не відповідно до його природи, а до природи зображення, довіряючи йому, рухаючись його зусиллями. Здатність адресата з нерозчленованої війни власними зусиллями утримати й пред'явити як смисл створений власний мислеобраз є результатом особистого досвіду «переварювання» цієї війни. Таким чином «обживаючи» простір війни, особа актуалізує сферу «реальної» реальності цієї події, паралельно набуває власного лінгвістичного досвіду: повсякденною мовою, запроваджуючи чи використовуючи нову лексику («бавовна», «орки» тощо), видозмінюючи формати розколотості Реальності екранного дзеркала, впливаючи на конфігурації цих розколів. Саме розколи Реальності екранного дзеркала виявились тим ресурсом, який здатний продукувати непередбачувані конфігурації і фігурації новонароджуваного типу комуніканта з ідентичністю стосовно війни, що, своєю чергою, провокує появу нових розколів Реальності екранного дзеркала. Водночас засоби розколів — поза комунікантом, а розколи — усередині. Реальність екранного дзеркала є медійним повідомленням, яке бачить, чує, відчуває комуніканта/адресата, — це інстанція цінності з акцентом на зв'язок, розривність/нерозривність з його ціннісним світом. Повідомлення на екранному дзеркалі не має конкретних адреси й адресата, але доставляється за призначенням, бо кожного охочого ним скористатися вдовольняє смисл побаченого, озвученого, кожен знаходить у ньому поживу для себе. Розколота Реальність екранного дзеркала перетворюється на середовище інформації і комунікації часів воєнних дій за умови, що адресат повідомлення не лише споживає екранну інформацію, але й уживається в неї в силу природи екранного дзеркала. А також увесь час виникає потреба в удосконаленні мови екранних образів, бо мова — знаряддя інформації і комунікації, нею користуються комуніканти: оператор у своїх повідомленнях, меседжах змушений створювати знаки, слова, відеоряд з огляду на загальний досвід різних адресатів. Прикладом є численні репліканти агента Сміта з фільму «Матриця».

Сконструйована Реальність екранного дзеркала в'їдається в душу, свідомість, перетворюється на очі бачення війни, її сприйняття/несприйняття в пропонованих форматах. Така реальність може не мати нічого спільного з «реальною» реальністю. Цікавий факт: військовий експерт Петро Черник, виступаючи на телеканалі «Апостроф» 15 серпня 2022 року, з-поміж іншого зауважив, що «диктатор Путін вибудував свою Реальність, яка не має нічого спільного з «реальною» реальністю», тим самим указавши на той факт, що Реальність вимагає ціннісної вмотивованості. Ця потреба суттєво загострюється у часи війни не лише у диктаторів. Незаперечним є факт того, що медіі програмують ідентифікацію, що це не самоідентифікація, а лише її ілюзія, бо така ідентифікація запрограмована ззовні.

Війна породжує нового суб'єкта — тіло, життя якого безпосередньо залежить від перебігу воєнних дій, для тілесного буття важлива не сама по собі Реальність екранного дзеркала, а спосіб її відношення до людини в конкретній ситуації війни. Суб'єкт часів війни — і жертва, і інструмент Реальності екранного дзеркала. Осциляція в акті взаємодії екрана й адресата через видозміну подій війни має на меті трансформацію свідомості суб'єкта, щоб через усереднення адресатів-споживачів інформації сформувати бажану єдність. Цим займаються оператори, які не так керуються цінностями цільової аудиторії, як зосереджуються на адресаті як субституті репліканта в системі «реальних» відносин. Топос екранного дзеркала уможливило використання топологічної рефлексії, яка відзначає важливість образу й образної репрезентації думки, процесу розмислювання разом з екраном, з медіями. Особливість топологічного підходу в тому, що його похідним є сучасний адресат, а Реальність екранного дзеркала стимулює здатність до саморефлексії в такого адресата, яка, зазвичай, сконструйована оператором. Коли присутність війни розлита в суспільстві, коли нею марковані всі прояви життя сьогоденного українця, коли війна визначає специфіку облаштування його життєвого світу, резонанс з екранним дійством збирає в ціле те атомізоване суспіль-

ство, яке, на думку З.Баумана, є маркером сучасного (Bauman, 2001). У такій ситуації ідентифікаційні механізми вибудовуються за логікою необхідності чинити супротив ворогу. Незважаючи на намагання вибудовувати каузальні зв'язки, повідомлення, які містяться в сюжетах із фронтів чи експертних оцінках, звертаються не до раціональної складової глядацької свідомості, а до емоційної чи афективної. Технологічно адресат залучається до інтерактивного переживання афектів, обирає ті з них, які прокладаються між оком і поглядом, там, де реальне — жахливе і надихаюче, набуває форми війни, коли пристрасть реального — безкомпромісна (Бадью, 2019).

Ворожа пропаганда й оцінки нею війни є паразитарними утвореннями, якщо дотримуватися логіки фільмів Вачовскі «Матриця», «Матриця: Перезавантаження», «Матриця: Революція», то треба чинити супротив паразитам свідомості, які утворюють особливу пухлину сприйняття. Як всяка пухлина, ця також намагається захоплювати якомога більше простору свідомості адресата. Вона когерентна сучасній ситуації визнання множини підстав і умов мислення й рефлексії. Визначаючи ці підстави, ми переміщуємося в площину політики та влади. Але на відміну від минулих часів, те, що раніше вважалось політикою і мало відповідні інституції, які обґрунтовувалися раціональністю і правом (Апель, 1999), сучасними теоретиками політичного (Ранс'єр) тлумачаться як поліцейська наука управління без політики, і навпаки, те що було на маргінесі стало політичним.

Головною фігурою, яка створила теорію дискурсу сучасної політики й влади, вважаючи їх «розлитими у суспільстві», є Мішель Фуко. Мета філософського концепту М.Фуко «генеалогії влади» — «об'єктифікація об'єктивностей» суб'єкту дії і пізнання, які є «проблематичними продуктами з внутрішньою гетерогенністю. У їхній основі лежать історично змінювані відносини влади, типи влади породжують своїх власних суб'єктів і об'єктів пізнання і тих способів, якими поєднуються влада та знання, головною і визначальною силою є влада, яка встановлює режими знання, підпорядковуючи їх своїй волі, істина не

існує поза мультиплікативними формами примусу, коли кожне суспільство має свої режими істини та свою генеральну політику щодо неї» (Foucault, 1972). Така ситуація означається М. Фуко та його послідовниками як мікрополітика, яка конститує і реконститує суб'єктів (Венді Браун), повторюючись в макрополітиках культурних, соціальних. Засобом реконститування суб'єкта, варіантом мікрополітики є Реальність екранного дзеркала. Хоча неможливо уявити диктатуру Пугіна без установки суб'єкта, який її допускає, поділяє чи апологетику, але не можна й припустити, що всі вони однакові, таке можливе лише як теоретичне припущення, ідеальна абстракція. Тотожності містять антагонізми й розриви, вимагають дій і вибору, самовизначення в ситуації насилля, яке є припиненням діалогу, його зупинкою. Мішель Фуко, Венді Браун, Славою Жижек, як представники лівого радикалізму цієї традиції, намагаються забезпечити нас дискурсивним інструментом супротиву, проговорюють ситуації несвободи. Мішель Фуко, Славою Жижек роблять це через використання психоаналітичного інструментарію, тобто супротив ведеться через психічні артикуляції влади самого суб'єкта, такі артикуляції стимулюються і екранним дзеркалом, дискурси якого є тим владним ресурсом, яким є будь-який дискурс, на думку Мішеля Фуко. Дискурсивно конструйоване веде боротьбу за гегемонію, боротьбу за власний спосіб фіксування цінностей у вузлових точках значень і переформатувань. Кожен з операторів реалізує власний гегемоністський проект і утверджує його Реальність на екранному дзеркалі серед аналогічно представлених гегемоністських проектів. Сьогодні не комунікативна раціональність Ю. Габермаса чи дотична до неї етика відповідальності К.-О. Апеля, а саме владний дискурс у певній формації, за М. Фуко, є евристично доцільним як дискурс кратологічний.

Володимир Фурс пише, що Габермас сприймав Фуко як суперника на полі, де він панував, через те, що Фуко «не хоче якось удосконалити мовну гру модерної політичної теорії (з основними поняттями автономії і гетерономії, моральності й

легальності, звільнення і гноблення) і повернути її проти патології модерну — він хоче підірвати модерн і його мовну гру» (Фурс, 2006, с. 81).

Хоча «очної публічної дискусії між Габермасом і Фуко не було», але «разом з тим їхня заочна полеміка виявилась достатньою для того, щоб розглядати ці дві концептуальні позиції в принциповому взаємозв'язку і в загальному для них контексті» (Фурс, 2006, с. 68). Означення дискурсу як владного ресурсу в певній системі формування (психіатричній, клінічній, покарання, сексуальності тощо) «розумніше не розглядати в загальному плані раціоналізації суспільства чи культури, а аналізувати процеси в багатьох галузях, кожна з яких відсилає до певного фундаментального досвіду: божевілля, хвороба, смерть, злочин, сексуальність і т. ін.».

Фуко пише, що «йдеться про відносини влади, які є множинними й різноманітними за формою». «Це означення певного поля аналізу, а зовсім не відсилення до якоїсь однієї-єдиної інстанції» (Фурс, 2006, с. 71). Так, за певних історичних і культурних умов продуктивним був комунікативний підхід Ю.Габермаса, це визнає і М.Фуко, але зміна контекстів (ситуація в культурі та соціумі) потребувала переглянути підхід до влади, її інституцій і сфер впливу. Відповідаючи своїм критикам (Фрезер, Тейлор, Габермас), які вказували на самореферентність його концепту, Фуко стверджував, що його не цікавила теорія істини влади, а лише практики сьогодення, тому генеалогія здійснюється не універсальним метафізичним суб'єктом, а конкретним інтелектуалом, який не є голосом Розуму та Істини, він включений у систему влади й веде локальний бій, і прагне відокремити владу істини від форм гегемонії соціальної, культурної, всередині якої ця влада діє, прагнучи змінити баланс влади в наявному режимі істини. Це визначає і характеристику війни як події. Тен ван Дейк зазначає: «...за певних обставин і зі зміною часу виникла потреба у співвіднесеності культури й історичного контексту в характеристиці події» (van Dijk, 2008).

Саме ця обставина дала підстави М. Фуко підхід Ю. Габермаса віднести «до порядку утопії», зазначаючи, що поділяти думку Габермаса «означає не бачити, що відносини влади самі по собі не є злом, від якого варто звільнитися ... неможливе ніяке суспільство без відносин влади, якщо розуміти їх як стратегії, за допомогою яких індивідууми намагаються керувати, визначати поведінку інших. Проблема не в тому, щоб намагатися розчинити їх в утопії комунікації, якій властива абсолютна прозорість, а в тому, щоб забезпечити себе правовими нормами, техніками управління і мораллю, етосом» (Фурс, 2006, с. 72).

У подібних ситуаціях принцип дискурсу набуває форми принципу морального універсалізму чи партикуляризму, тобто, коли він застосовується до моральних норм. Сьогодні принцип, сформульований Габермасом, що «жоден примус неприпустимий в дискурсі» (Habermas, 1992, с. 89), піддається сумніву, і Ю. Габермаса звинувачують у вузькості значення його поняття дискурсу комунікативної раціональності. Таким чином, Славою Жижек зазначає: «Золота епоха Європи, коли Юрген Габермас і Ноом Хомскі могли собі дозволити пацифізм під ядерною парасолькою США — уже завершилася. Зараз пацифізм означає моральні компроміси», але заклики до України «протистійте російській агресії, але без зброї» — уже не зі сфери моралі й моральних компромісів. С. Жижек оцінює ситуацію початку війни: «...у перші тижні Європа боялася, що Україна не вистоїть. Але зараз ясно, що боялась якраз зворотного: того, що війна триватиме. Я говорив з багатьма людьми, які чекали: коли вже можна буде перейти до етапу лицемірної жалоби. Мовляв, усе закінчиться, і за кілька років знову помиримось з Росією. А ви взяли й усе «зіпсували», ви продовжили опір» (Жижек, 2022, 27.05).

У сучасному світі боротьба образів і концептів як «дискурсивно сконструйованого, принципово незавершеного й нестачного» визначає рух цінності — чи дискурсивно текстово чи кадруванням образами. На думку Ш. Муффа, смисловий і

дискурсивний моменти наголошують на неможливості, «недосягненості консенсусу, а демократичний процес має забезпечити арену боротьби й перетворювати антагонізм на агонізм» (Mouffe, 2009, с. 551). Мабуть, це також з арсеналу комунікативної раціональності Ю.Габермаса, бо агонізм можливий лише як агонія ворога, адже війна йде на взаємознищення.

Війна в Україні — це сучасна війна, одна з тих, які маркують як гібридні за такими ознаками: стирання відмінностей між військовим і цивільним населенням, це війна радше з мирним населенням, ніж з противником. Гібридна війна прагне до мінімізації втрат серед армійців, а основною мішенню стає цивільне населення, що ми бачимо щодня в повідомленнях. Це призводить до втрати «відчуття бойового простору», гібридний «солдат» може ховатися серед мирного населення, бути не схожим на ворога й використовувати електронне укриття. Електронна війна стиснута до цифрових повідомлень з нулів і одиничок, до проходження електронних імпульсів. Така цифрова війна генерує той симулякр Реальності, який уподібнений до «реальної “реальності”» (Lind, 1989). Саме така війна, за Ж.Бодріаром, є демонструванням спокусливої сили образів-складників сучасної гібридної війни, за якою, схоже, увесь час, постійно стежать камери. Логіка такої війни, як вважає М.Калдор, «умонтована в саме функціонування нової глобалізованої військової економіки, яка децентралізована, залежить від зовнішніх ресурсів і передбачає, що бойові формування самі забезпечать себе засобами за допомогою захоплення заручників, утримання гуманітарної допомоги і грабунку. Використовуються як «коктейлі Молотова», так і надсучасні технології» (Kaldor, 2013).

Через розрізнення культури й цивілізації характеризує сучасні війни Петер Слотердайк: «З першої половини ХХ століття ситуація змінилася, з'явилися чорно-білі війни — війни, які нівелюють багатобарвність Реальності». Отже, якщо послатися на розрізнення Культури і Цивілізації, подане Освальдом Шпенглером у роботі «Присмерк Європи», маємо цивілізацію,

а не культуру, бо як і О. Шпенглер, П. Слотердайк вважає, що «культура є нарощуванням багатобарвності. Минулі війни робили свій внесок, оголюючи різноманіття світу, сучасні війни — чорно-білі» (Слотердайк, 2022, 04.05). Їхню появу автор пов'язує з «культурою підозри», а початок — зі Сталінською державою, яка спиралась на «синтез терору, бюрократії і панування спецслужб». Сьогодні цю традицію «розколу реальності на добро і зло, які не визначаються сутнісно, а встановлюються довільно» успішно продовжує путінська держава. Це — «культура нищення відмінностей в людській реальності та її підпорядкування одно-образним критеріям переможного «добра», критеріям, наділеним абсолютним автоматизмом, вони виконуються як накази».

Перемогла «диктатура корисності та ідеалізованого рабства». «Єдиний спосіб зберегти таку реальність для Путіна — знищення України» (Слотердайк, 2022, 04.05). Але П. Слотердайк застерігає, що «не треба вводити себе в оману. На Україні Путін не зупиниться — тоді Росія буде межувати з чимось іншим, не таким як вона. І це інше буде оголошене «нацизмом» і знову спалахне війна на знищення» (Слотердайк, 2022, 04.05).

Те, що відбувається в сірості», бо Путін і його кліка чорно-біле зробили сірим (Слотердайк, 2022, 04.05). А сіре, як відомо, має десятки відтінків, до яких Росія Україні, підсумовує П. Слотердайк — «це світова війна культури проти додає відтінки червоного насилля і терору».

Підсумовуючи, зазначимо, що війна не може бути суворо академічним жанром, не може бути редукованою до жорстко заданих проблемних полів. Філософська рефлексія — лише засіб аналізу означеного феномена, який діагностує широко-масштабну соціальну, політичну, культурну кризу, намагання «переварити» війну як Реальність. Війна в Україні загострила цю проблему й стимулювала її радикальний перегляд. Новим є те, що «війна» витісняється з політичного лексикону, її замінюють «спецоперація», «точкові удари» (по військових об'єктах). Інформація з медіа створює сугестивний ефект, що поро-

джує інколи діаметрально протилежні уявлення про одні й ті самі події, бо часто відсутні критерії і розмежування. Співприсутність із травмованим війною Dasain і терпимість до Іншого перетворюються на щоденність вибору. Патос (емоції) затьмає логос. Коли досвід війни не твій особистий, а з медій чи від того, хто пережив особисто обстріли й бомбардування, то він стає небезпечним: перебільшена «патріотичність», формування колективної травми. Взаємна підозра й ненависть у суспільстві, формування резистентності щодо російської культури — у такій ситуації двобою образу й Реальності виграє образ, який витіснив реальність, бо він здатний активно продукувати нові ефекти, руйнувати каузальні зв'язки, порушувати логіку «реальної» реальності, розмивати межі між реальним і репрезентованим. Більша частина новацій зображення сучасної війни — в необхідності відкритого доступу до інформації її перебігу, в існуванні адресанта повідомлень про перебіг військових дій, в існуванні самого адресата, на якого працює оператор у невизначеному інформаційному режимі та Реальності як моделі, яка постійно переформатовується. Культурний простір, на відміну від минулих воєн, був уже підготовленим. Практично продуманим був формат екранної Реальності, сформатований відповідними кратологічними дискурсами, було відрефлектованим Екранне дзеркало, на полі якого розгортається своя війна.

Панування владних дискурсів Фуко та фукіанців, які здійснили поворот у філософії до політизації, не пов'язаної з виробництвом і фінансами, а з виробництвом думок, реконструкцією мови, зробили значущими політики висловлювання. У виробництві висловлювань активно використовуються екранні технології, які виводять на поверхню екранного дзеркала несвідоме, витісняючи одні смисли іншими, примушуючи адресата повторювати, відтворювати ці смисли, виконуючи ролі того, хто говорить, змінюючи його модальності й конструюючи бажаний тип суб'єкта в культурі. Для такого суб'єкта екран має характер символічного порядку, його поверхня є віддзеркален-

ням цього суб'єкта, який переживає екзистенційно досвід війни, її жахи й страхіття і долучається до екранних воєн. Його буття на рівні тілесного функціонування ущільнюється екраном, який генерує симулякративний досвід Реальності, який практично неможливо відрізнити від «“реальної” реальності», «наслідком чого є підрив самого поняття «“реальної” реальності», коли Реальність є найрадикальнішим ствердженням спокусливої сили образів.

У сприйнятті спостерігачів та учасників війни складно проводити межу між екранним видовищем і війною як «“реальною” реальністю» у ситуації, коли до бойового ресурсу ХХІ століття віднесені технології інтерактивності, коли війна вписана в комунікацію, перетворена на технологію виробництва мови й Реальності користувачами Екрана. Така ситуація дає змогу адресанту перетворюватися на адресата, змінювати ролі залежно від ситуації, особливо коли таким екраном виступає Плетиво. Форма діяльності в Плетиві потребує мистецтва провайдера для залучення контенту з боку користувачів, уміння ставити питання, стимулюючи відповіді, перерозподіляти циркулюючу інформацію, «like-ти» («ставте “уподобайки”»), як закликають ведучі телепрограм), тобто означати топоси в мережі, маркувати співтовариство односторонців чи супротивників. Характеризувати події, своє ставлення до них чи то на рівні «вподобайки», чи у власному блозі, писати петиції, ініціювати рухи сьогодні може кожен охочий, долучаючись до творення нової екранної Реальності. Реальна війна наразі не більше, ніж «сировина» для монтажу, і то, за наявності гарної фантазії та техніки, не обов'язкова, бо війна як екранна подія здатна розважати, лякати й виробляти інші необхідні афектації

Ворог і розв'язана ним війна змінюють технології масштабних маніпуляцій із використанням ефекту екранного дзеркала через образи, які наперед неправдиво описують стан справ, повинні набувати сакрального й обов'язкового характеру. Порожені війною смисли закривають горизонт можливостей і зводять його до відтворення конфлікту на взаємознищення,

що перетворює екранне дзеркало на розколоту Реальність, на полі якої відбувається двобій. Ефект екранного дзеркала використовується ворогом, щоб власну мерзотність спроектувати на нас (виготовлення хімічної, бактеріологічної зброї, мінування морських шляхів тощо), ворог дзеркалить, діє на випередження, щоб в очах світової спільноти звинуватити нас у заподіяних ним звірствах або анонсувати власні злочини. Маємо достатньо тому підтвержень.

Наприклад, за словами Джо Байдена: «Рашисти почали активно використовувати інформаційну тактику попереднього медійного озвучення запланованих до атак цілей. Особливо об'єктів цивільної та критичної інфраструктури, намагаючись створити для себе «алібі» та перекласти провину за скоєні воєнні злочини на Україну. РФ несправедливо звинувачує США та Україну в наявності в них хімічної чи біологічної зброї. Це може свідчити про те, що Путін сам розглядає можливості застосування такої зброї».

І ці перспективи не тільки символічні — війна супроводжується реальними злочинами проти людяності.

Екранне дзеркало в житті людини, яка звикла споживати інформацію з екрану як розслаблюючий, розважальний засіб, у ситуації війни перетворилося на смислуотворювальний і стресогенний чинник одночасно. Люди розуміють, як війна замінює дійсне проживання життя, змінює «споживання» екранних образів, які стали значущими для мільйонів телеглядачів у часи, коли самовизначення в бутті відбувається через екзистенційну травму. У розколотому екранному дзеркалі просочується «пустеля реального», спустошена тотальним знищенням усього, що потрапляє в поле інтересів «головної дійової особи цього вторгнення, яка не піддається інтерпретації» (Гумбрехт, 2022, 2.04), а екранні віддзеркалення шукають підтвердження чи спростування буттєвій укоріненості Зла в людській природі (Кант, 1965). Акценти на видовищності війни знову актуалізували ідею Ж. Бодріяра щодо війни як «третього виміру кіно» (для не залучених безпосередньо у війні й не сплюндрованих

нею) та гіперреального характеру травматичної зустрічі з надто реальним, що руйнує звичний соціальний світ (Baudrillard, 1998). Конотації між війною і екраном усталилися. Для глядача екранна війна реальніша, ніж для безпосередніх учасників боїв, бо перші є більш поінформованими. Поль Віріліо показує, що навіть кінодокументалісти — не просто свідки, вони випереджають події таким чином, що «образи війни стали війною» (Virilio, 1999). Отже, війна не вичерпується бомбардуваннями, вибухами, атаками й відступами, вона потребує дзеркала репрезентації. Необхідні артикуляція, розстановка акцентів для перетворення фактів війни на події. Але дійсність війни має реальну ціну — людські життя, це — додатковий стимул контролювати екранне дзеркало. Коли війни розігруються не лише на полі бою, а й на дзеркалі екранів, техніки репрезентацій починають підпорядковувати собі факти. На сьогодні великій частині користувачів, що прикипіли до екранів, кожен день події, відомості, факти війни, надлишок інформаційних подразників виявилися страшнішими за дефіцит їжі й води. Війна радикально змінює світ, а коли світ починає радикально змінюватися, змінюється і людська психіка.

Дематеріалізація матеріального перебігу воєнних дій перетворює його на примарне шоу. Жижек зазначає, що сьогодні перед світом маячить перспектива Середньовіччя, бо «Вершники Апокаліпсису» з гравюри Альбрехта Дюрера: Чума, Голод, Війна, Смерть — уже наздоганяють сучасну цивілізацію. Щоб цьому завадити, С. Жижек, закликає Європу «навчитися в Україні мати свободу робити те, що необхідно» (Жижек, 2022, 27.05). Однак Реальність екранного дзеркала не є «реальною «реальністю», бо її приховує симуляція як спотворення Істини, через переважаність симулякрами — на ньому образи відсутньої дійсності, правдоподібні подоби, позбавлені першоджерела (референта), зайняли місце образу, зруйнували межу відмінності між Реальністю і «реальною “реальністю”», зробивши їх несуттєвими й неочевидними. Екранні зображення як зупинені миті, що мають точне змістове навантаження, стають

письменами на екранному дзеркалі, демонструючи нескінченну різноманітність форм воєнних дій з супровідними коментарями, які адресат намагається звести в цілісне уявлення про події війни, які стали межово значущі в його сучасній ситуації. Коли образ витісняє Реальність, перешкоджаючи події відбутися, важливим означником події стає її самореферентність. Закликаючи Європу мобілізуватися на захист Свободи, Славою Жижек звинувачує Захід у «нескінченному пошуку балансу між підтримкою України й недопущенням тотальної війни», вимагає відмови від «політики подвійних стандартів» і прийняті універсальної позиції (Žižek, 2022, 23.05). Він переконаний, що «єдиний спосіб захистити те, що варте збереження в нашій ліберальній традиції, це безжально наполягати на її універсальності. У той момент, коли ми застосовуємо подвійні стандарти, ми не менш «прагматичні», ніж Росія» (Žižek, 2022, 23.05).

Розколи на Реальності екранного дзеркала, задіяні у формуванні онтології війни, визначають адресанта — суб'єкта, але не як готового, соціально і політично ідентифікованого чи здатного бути ідентифікованим, а такого, що самотвориться власними зусиллями шляхом мовлення, психічного, політичного, соціального переформатування. Але, як зазначає фукіанська кратологічна теорія, відсутнє і його віддзеркалення — наперед задана фігура влади, яка здатна проявитися в процесах ухвалення рішень, у діалозі з таким суб'єктом. Влада заявляє про себе й через Реальності екранного дзеркала, вона слабка, коли не здатна діяти оперативно, коли не враховує протилежний полюс — розщепленого суб'єкта, не здатна на сумісну з ним політику й спільні дії. Коли адресатом владних дій є розщеплений суб'єкт, то, як зазначає Ален Бадью (Badiou, 2018), посилаючись на теорію Ж. Лакана про розщепленого суб'єкта, такий суб'єкт може стати підставою для сучасного політичного суб'єкта «завжди присутнього в мові як проміжок в мовленнєвому ланцюгу. У всіх цих випадках законом концепту є закон не репрезентативності», бо «політика не представляє ні проле-

таріат, ні клас, ні націю» (Badiou, 2018, с. 86). Таким розщепленням починається процес переформатування будь-якої, не лише політичної Реальності, логічно, що саме такий Суб'єкт виникає в місцях розриву тканини Реальності в екранному форматі, через свою суб'єктну позицію він уже вписаний у мовлення екрану (у несвідоме), коли через опертя, контроль, ейфорійне споживання екранних видовищ реалізує цю свою якість. Присутність його як адресата забезпечує можливість зустрічі з Реальним, радикальним поза концептуальним розрізненням, навіть коли ця зустріч не відбулася, вона була адресована йому. Така розщепленість рівновідповідальна для суб'єктів за те, що відбувається на поверхні екранного дзеркала, є загальним місцем екранних дискурсів, їхньою підставою. В екранного дзеркала путінської влади існує заборона на власне мовлення, на суб'єктність — це головна репресивна зброя цієї влади. Маючи дискурсивну монополію, влада не визнає розщепленість суб'єкта, вона сама встановлює його ідентичність через владне мовлення, владний дискурс. У тоталітарному, авторитарному екранному дискурсі суб'єкт відсутній, бо він починає мовлення з розщеплення. Політичними засобами мовлення можна конструювати, формувати й переформатовувати Реальності. Тільки суб'єкт, вільний у виборі ідентичностей, не піддається небезпеці жорсткого закріплення в системі структурування екранного поля, не утворює тотожностей і не претендує на владні повноваження, тому може вільно висловлюватися щодо ситуацій і конкретних політичних рішень, утверджуючи свою розщепленість як політичний статус. Підсумовуючи, зазначимо, що семантика екранної Реальності політизується не ідентичністю як такою, а утримуванням суб'єктом місця розщепленості, яке не підпадає під ідентифікацію рівності, яка є пустим поняттям, а рівність розототожнених поступово утворює не концептуальну, а інструментальну множинність. У нашому варіанті множинність зібрана спільною загрозою з боку ворога.

Концепт «розколота Реальність екранного дзеркала» як поверхні самореферентності війни, події радикальної рівності,

тримається не опозиціями, а конституюється як максима перед лицем загроз, облаштовується інструментальними політиками залежно від перебігу війни. Влада в такому випадку внесена в полеміку, присвоєна в силу причетності до цієї загрозливої ситуації, вона має утримати оперативну рухливість множини супротиву ворогу як окремих ідентичностей. Ці ідентичності здатні переформатовуватись у різних комбінаціях в залежності від ситуації і перебігу війни. Виникає солідарність як аксіома рівності перед загрозами ворога, незалежно від ідентифікації утворюється спільнота, яка перед лицем воєнних загроз переформатовується: переписує себе по-новому з перегрупуванням дружніх, недружніх, байдужих, ворожих до цієї ситуації середовищ і способів боротьби з ворогом. Війна дала змогу суб'єкту облаштувати модальність своєї активності не в межах соціальних ролей і соціальних структур, а в модальності полеміки стосовно перебігу війни через зміщення унормованих смислів і позицій. Це примушує змінювати тип мовлення і виводити з несвідомого мотивації, щоб солідаризуватися з активними групами, аби задіяти екранне дзеркало репрезентації цієї ситуації.

У своїх впливах на цільові аудиторії оператори експлуатують довіру до образу в людей із різним ступенем розвитку світогляду, віку, національності, рівня освіти, диференціюючи й враховуючи:

- 1) реальність екранного зображення;
- 2) інтерес певних категорій (вікових, за рівнем освіти, соціальним статусом, політичними уподобаннями) до форми подачі інформації;
- 3) їхню роль і місце в житті людини.

Впливи на певні категорії реципієнтів екранних продуктів, коли картинка одна, а інтерпретації для різних аудиторій — різні, як правило, враховуються медіями в пропагандистських цілях. Аналіз білоруських опозиційних і пролукашенківських каналів показує, що одні й ті самі картини на екранах супроводжуються різноспрямованими політично та ідеологічно тек-

стами. Ця різноманітність збільшується, коли залучаються до аналізу російські канали. Так, опозиційний білоруський канал «Белсат», залучаючи аналітиків для аналізу сучасної політично-військової ситуації в Україні, доводить, що політика Лукашенка є віддзеркаленням політики Пугіна (Белсат News). Однак у ситуації сформованості довіри до образу зовнішня переконливість екранних зображень така, що й особистість, яка мислить критично, не завжди може розрізнити реальне та фейкове в представленому як документальні кадри, які можуть виявитися вдалим інсценуванням подій, які ніколи не відбувалися.

Сьогодні, як пише Славој Жижек, різновидність дискурсів є вагомим ресурсом конституювання Реальності, яка уможливує мобілізацію нації на перемогу, бо «істина — це питання віри» (Жижек, 2022, 08.03). Філософ попереджає українців про небезпеку поразки:

«Будьте свідомі — ви, звісно, і так знаєте, але у вашій боротьбі з російськими загарбниками ви не лише відвоюєте простір для власного майбутнього. На кону також ваше минуле. Якщо ви програєте, переможці перепишуть ваше минуле» (Жижек, 2022, 27.05).

У такій ситуації картографування екранного дзеркала, символізація екранної Реальності вмілим вписуванням у мову екранних образів бажаних конотацій подій війни й здатність робити їх переконливими є вагомим ресурсом боєздатності нації.

Висновки. Концепт «розколота Реальність екранного дзеркала» як поверхня самореферентності події дає змогу через дискретні екранні образи аналізувати конкретне дискурсивне поле війни Росії проти України. Розколи цього дзеркала утворені реперними точками різноспрямованих цінностей, зумовлених антагоністичними наративами дискурсів війни протилежних сторін. Використання поряд з моделлю «Реальності екранного дзеркала» поняття «реальної» реальності зумовлене перебігом подій і ситуацією довіри до образу, до фактів-свідчень, до дискурсів як таких, що підпорядковані одній системі формацій — мобілізації суб'єкта у форматі розщепленого

суб'єкта через екранні образи й екранні дискурси чинити опір ворогові. Екранний образ валідний екранним технологіям, створюваному ними візуального ряду з його самореферентністю зображень подієвостей війни на екранній поверхні. Він розпізнається лише тим, хто налаштований на його сприйняття, оцінює і приймає рішення на користь цінностей, уособлених цим образом. Аналіз перебігу війни, оприявленої екраном «реальної “реальності”», дозволив отримати характеристики «нової ситуації», яка змінила поняття Реальності — воно містить в собі метафізику здорового глузду в сприйнятті реальності, з одного боку, намагається протистояти збоченій нормальності сучасних гібридних воєн і, з іншого, одночасно утверджувати найогиднішу олжу, що перетворює контроль за образами екранного дзеркала на кратологічний дискурс.

Дематеріалізація реальної війни екраном, перетворення її на примарне дійство, за яким стежать камери, екстерналізується великим екраном, на який проектується вся сукупність буття в страхах і жахіттях, які підлягають нормалізації кратологічними дискурсами війни й контролюються теорією змови, фактом ворожості у ставленні до іншого. Таким чином, уведення концепту «розколота Реальність екранного дзеркала» виявилось продуктивним відповідно до наративного конструювання такої Реальності зацікавленими сторонами, що стимулює практичні рефлексії — протистояти загрозам перетворення миру на перманентну гібридну війну, яку можна оголосити під будь-якими лозунгами — «денацифікація», «демільтаризація» тощо. У сучасних технологічних умовах протистояти цьому здатне егалітарно вибудоване екранне дзеркало, символічний капітал медій. У ситуації війни на його поверхні форматуються і переформатовуються групи з антагоністичними суперечностями, які визначають формат політики щодо війни на території екранного дзеркала. Тут зіштовхуються дві тенденції — маніпуляція і раціоналізація. Через проплачені чи заангажовані ідеологічно програми з'являється все більше редактури, яка дає «тріщини». «Реальна» реальність потра-

пляє під вплив відредагованої, придуманої Реальності екранного дзеркала.

Література:

1. **Апель, К.-О.** (1999). Дискурсивна етика: політика і право. Київ: Український філософський фонд. С. 46–60.
2. **Бадью, А.** (2019). Століття. Київ: Видавництво Анетти Антоненко. 304 с.
3. Белсат News. (No date). Відновлено з https://www.youtube.com/@belsat_news/videos.
4. **Гайдеггер, М.** (2007). Дорогою до мови. Львів: Літопис. 232 с.
5. **Гумбрехт, Г.** (2022, 2.04). Головна дійова особа цього вторгнення не піддається інтерпретації. «Культурний купол», інтерв'ю Євгена Стасіневича з важливими та відомими фігурами культурного та інтелектуального поля. Відновлено з <https://provid.org/interview/golovna-dijova-osoba-tsogo-vtorgnennya-ne-piddayetsya-interpretatsiyi-interv-yu-z-filosofom-gansom-gumbrehtom/>.
6. **Жижек, С.** (2016, 25.03). «Матриця», або дві сторони збочення. Відновлено з <https://provid.org/zizek/matrytsya-abo-dvi-storony-zbochennya-slavoj-zhyzhek/>.
7. **Жижек, С.** (2016). Психоаналіз та пост-марксизм. Випадок Алена Бадью. Відновлено з <https://provid.org/zizek/psyhoanaliz-ta-post-marksyzm-vypadok-alena-badyu-slavoj-zhyzhek/>.
8. **Жижек, С.** (2022, 08.03). Україна й країни третього світу. Славоу Жижек про російську агресію проти України. Відновлено з <https://provid.org/zizek/ukrayina-j-krayiny-tretogo-svitu-slavoj-zhyzhek-rosijsku-agresiyu-proty-ukrayiny/>.
9. **Жижек, С.** (2022, 15.04). Не лише співчуття спонукає нас допомагати вам. «Культурний купол», інтерв'ю Євгена Стасіневича з важливими та відомими фігурами культурного та інтелектуального поля. Відновлено з <https://provid.org/zizek/ne-lyshe-spivchuttya-sponukaє-nas-dopomagaty-vam-interv-yu-z-filosofom-slavoєem-zhyzhekom/>.
10. **Жижек, С.** (2022, 24.05) Лекція для Київської школи еко-

номіки 24 травня 2022 року. Відновлено з <https://www.facebook.com/KyivSchoolOfEconomics/videos/1416406568797353>.

11. **Жижек, С.** (2022, 27.05). Славой Жижек пояснює, чим боротьба українців подібна до кохання. Відновлено з <https://hmarochos.kiev.ua/2022/05/27/slavoij-zhyzhek-royasnyuye-chym-borotba-ukrayincziv-podibna-do-kohannya/>.

12. **Жижек, С.** (2022, 14.06). Военно-поэтический комплекс. Nevoina. Відновлено з <https://syg.ma/@nevoina/slavoij-zhizhiek-voienno-poetichieskii-kompleks>.

13. **Йоргенсен, М., & Филлипс, Л.** (2008). Дискурс-анализ. Теория и метод. Харьков: Гуманитарный центр. 352 с.

14. **Кант, И.** (1965). Об изначально злом в человеческой природе. Соч. в 6 т. Т. 4. М. С. 40–41.

15. **Кассен, Б., & Сігов, К.** (Ред.). (2013). Європейський словник філософій: Лексикон неперекладностей (Т. 3). Київ: Дух і літера. 576 с.

16. **Слотердайк, П.** (2022, 04.05). Появились «черно-белые войны — войны, нивелирующие многоцветность. Відновлено з <https://huxley.media/pojavilis-chno-belye-vojny-vojny-nivelirujushhie-mnogocvetnost-peter-sloterdajk-nemeckij-filosof/>.

17. **Фурс, В.** (2006). Социальная философия в непопулярном изложении. Вильнюс: ЕГУ. С. 68–118.

18. **Хайдеггер, М.** (1991). Разговор на проселочной дороге. М.: Высшая школа. 192 с.

19. **Badiou, A.** (1999). Manifesto for Philosophy. Albany: State University of New York Press. 181 p.

20. **Badiou, A.** (2018). Can politics be thought?; Of an obscure disaster. Translated and with an introduction by Bruno Bosteels. Durham: Duke University Press. 141 p.

21. **Baitello, Jr. N.** (2005). A era da iconofagia. Sao Paulo: Hacker. Відновлено з <https://danielledenny.wordpress.com/2012/05/01/fichamento-da-1a-parte-do-livro-a-era-da-iconofagia-de-norval-baitello-jr/>.

22. **Baudrillard, J.** (1998). In the Shadow of the Millennium (Or the Suspense of the Year 2000). Відновлено з <https://journals.uvic.ca/index.php/cttheory/article/view/14627>.

23. **Bauman, Z.** (2001). *The individualized society*. Cambridge: Polity Press. 259 p.
24. **Deleuze, G.** (1990). *The Logic of Sense*. New York: Columbia University Press. 393 p.
25. **Foucault, M.** (1972). *The Archaeology of Knowledge and the Discourse on Language*. New York: Pantheon Books. 245 p.
26. **Foucault, M.** (1978). *The History of Sexuality. Volume I: An Introduction*. New York: Pantheon Books. 168 p.
27. **Habermas, J.** (1992). *Moral Consciousness and Communicative Action*. Cambridge: Polity Press. 225 p.
28. **Heidegger, M.** (2012). *Contributions to Philosophy (Of the Event)*. Translated by Richard Rojcewicz and Daniela Vallega-Neu. Bloomington: Indiana University Press. 452 p.
29. **Kaldor, M.** (2013). In Defence of New Wars, in: *Stability. International Journal of Security and Development*. Vol. 2. No. 1. Article number 4. Відновлено з <https://www.semanticscholar.org/paper/In-Defence-of-New-Wars-Kaldor/0bd793db4c146e0dbbc69639e7a8819b77ad7502>.
30. **Lind, W.S., Nightengale, K., Schmitt, J.F., Sutton, J.W., & Wilson, G.I.** (1989). *The Changing Face of War: Into the Fourth Generation*. *Marine Corps Gazette*. p. 22–26.
31. Mouffe, C. (2009). *Democracy in a Multipolar World*. *Millennium*, 37(3), p. 549-561. DOI: <https://doi.org/10.1177/0305829809103232>.
32. **Toffler, A.** (1980). *The Third Wave*. New York: William Morrow and Company, Inc. 544 p.
33. **van Dijk, Teun A.** (2008). *Discourse and Power. Contributions to Critical Discourse Studies*. Houndmills, Basingstoke, Hampshire [UK]: Palgrave MacMillan. 308 p.
34. **Virilio, P.** (1999). *Politics of the Very Worst: an Interview by Philippe Petit*. Trans. by M. Cavaliere. S. Lotringer (Ed). New York: Semiotext(e), 128 p.
35. **Žižek, S.** (2006). *The Parallax View*. Cambridge, MA: MIT Press. 434 p.
36. **Žižek, S.** (2022, 23.05). *We must stop letting Russia define the terms of the Ukraine crisis*. *The Guardian*. Відновлено з <https://www>.

theguardian.com/commentisfree/2022/may/23/we-must-stop-letting-russia-define-the-terms-of-the-ukraine-crisis.

Ілюстрації подані за джерелами:

1. У Празі з'явився мурал із дівчинкою, яка під українським прапором ховає відомих казкових героїв. (No date). Відновлено з <https://tsn.ua/ato/u-prazi-z-yavivsy-a-mural-iz-divchinkoyu-yaka-pid-ukrayinskim-praporom-hovaye-vidomih-kazkovich-geroyiv-2013367.html>.

Надія КОРАБЛЬОВА

«ПОДІЯ-ТРАГЕДІЯ» ВІЙНИ У ФІГУРАХ БАДЬЮАНСЬКИХ РОЗМИСЛІВ ЯК УМОВА ФІЛОСОФІЇ

Актуальність пропонованої філософської розвідки обумовлена ситуацією події — трагедії, якою є війна Росії проти України, оцінками її метафізичного коріння, вагомою частиною якого є смислоутворювальні ефекти бадьюанських і жижеківських оцінок Події, яка вимагає від людини самовизначення в ситуації, стимулює життя розуму та духу, вмотивовує на солідарність з Іншими. Розроблення методологічного підходу до аналізу життя людини в ситуації війни вимагало використання напрацьовань психоаналітичної і екзистенційної думки в контексті події-трагедії, що, своєю чергою, є важливим підґрунтям для розгляду її як події-солідарності в екзистенційному й психоаналітичному поєднанні. За А. Бадью, онтологічний статус події негарантований, бо «сумнівно, чи відбулась певна подія, окрім тих, хто наважився на втручання і визначився стосовно своєї належності до ситуації» (Badiou, 1988, p. 229). Аналогічно висловлюється Жижек (Жижек, 2016) щодо само-референційності Події, знаки якої розпізнаються лише через оптику Рішення, що вже ухвалене на користь Події, тож: «Подія дає змогу розглядати історичну множину з позиції прийдешньої повноти, однак прихід такої повноти заздалегідь уміщує суб'єктивний акт Рішення або готовності “піти

на ризик”» (Жижек, 2016). Подію можна роздивитися через Рішення брати в ній участь.

Таким чином, означивши мету не як верифікацію чи фальсифікацію дискурсів Події, а лише як сам дискурс щодо переконливості конструкцій і того, чим їх можна виміряти і якою мірою застосувати, вибудуємо власну версію війни як події-трагедії. Аналізуватимемо зовнішній контекст події-трагедії і підвалини для її овнутрення через екзистенційний вимір цієї ситуації. Якщо предметом нашого дослідження постає подія-трагедія, яку намагається переварити розум у своїй миследіяльності, то трагічним є спосіб екзистування суб'єкта в цій ситуації, отже, об'єктом нашого дослідження є мобілізація людиною тих внутрішніх і зовнішніх ресурсів, які дають змогу жити в цій ситуації події-трагедії, зумовлюють динаміку життя розуму й гештальтів духу, пошуки нею індивідуального смислу через солідарність з Іншими. Заміна Бадьюанського розуміння Події на Подію-трагедію як реальність російської агресії проти України, робить її сингулярною, локалізованою хронологічно й територіально, вона існує тут і зараз. Маніфестоване Спільнота отримує формат закріпленого «нація» у сучасних версіях «уявлюваної спільноти», за Б.Андерсоном і М.Еспанем, є необхідною умовою перемоги над ворогом. Долучившись до Жижиківської артикуляції Реального як такого, що уникає мови, розриву як непередбачуваного зіткнення з Реальним, назвемо цю війну як «подія-трагедія». Уважаємо, що ситуація, коли принцип дискурсу може набувати форми морального принципу універсалізації через застосування до моральних норм, у ситуації події-трагедії не спрацьовує, оскільки тут досягнення консенсусу неможливе, війна йде на знищення однієї зі сторін (Єрмоленко, 2022).

Своєю чергою, аналіз уявлення про подію-трагедію «зсередины» дасть змогу дослідити, як концептуальний апарат внутрішнього життя людини забезпечує фундамент безпосереднього екзистування — впливає на ухвалення рішень, ви-

значення власної ідентичності, солідарності з Іншим в утворенні уявлюваної спільноти «нація». Процес пошуку смислу людиною, яка опинилася в ситуації війни, складає значну частину життя розуму, невід'ємно пов'язаний із характером концептуальної складової мислення, проте не обмежується нею, бо є комплексним процесом, аналогічним до того, як це представлено в психоаналітичній моделі мислення Уїлфреда Біона (Bion, 1984). Задля досягнення поставленої мети, маємо вирішити такі завдання. По-перше, з'ясувати соціальну релевантність маркера війни як події-трагедії, її впливи на індивідуальне смислоутворення, що вимагає виявлення характеру зв'язку між зовнішнім контекстом війни й переживанням цієї ситуації індивідом ізсередини, з'ясувати характер взаємозв'язку між ними та специфіку екзистенування в ситуації страху, тривоги (Kierkegaard, 1980). По-друге, проаналізувати в такому контексті особливості когнітивної функції у внутрішньому житті особистості Х.Арендт (Arendt, 1981). По-третє, залучаючи концептуальний апарат смислоутворення людиною в ситуації тривоги й Реального смерті, за В. Франклом (Frankl, 2004), розроблення поняття філософської віри К.Ясперсом (Ясперс, 1991), ситуації тривоги неминучого П.Тілліха (Tillich, 1974) показати, що породжені війною смисли закривають горизонт можливостей і зводять його до відтворення конфлікту на взаємознищення, хоча епістемологія війни живильна.

Дискурсивний аналіз філософії війни утворив академічне поле для нашого аналізу. За філософською термінологією, війна — це ситуація небуття, у ній немає місця буттю, вбивство й умирання набувають статусу бажаних моделей поведінки, використання слів, які наперед неправдиво описують стан справ, набувають священного й обов'язкового характеру, тому означимо цю ситуацію як подія-трагедія.

Залучення фігур гегелівської думки — прийом, яким активно користуються філософи для означення і переозначення поточної ситуації, починаючи з 30-х років ХХ століття: мотив

тиранії в історії — предмет тривалого листування О. Кожева з Лео Штраусом; О. Кожев з 1933 по 1939 роки проводив у «Практичній школі вищих досліджень» у Парижі семінар з «Феноменології духу» Гегеля (Esparagne, 1999). Розвиток Олександром Кожевим теми й мотиву кінця історії використав Френсіс Фукуяма в роботі «Кінець історії і остання людина» (Fukuyama, 1992). Про гештальти/феномени духу пише Гегель у «Феноменології духу», рукопис роботи якої в часи війни з Наполеоном Гегель рятував від мародерів.

Подію-трагедію супроводжує Реальне смерті як трагічна подія. Розрив — зіткнення з Реальним смерті (власної, Іншого) є означення суб'єкта як смертного тіла, але водночас і демонстрація безсмертя «уявленої спільноти» (Anderson, 1991). «Смерть як така» сприймається радикально інакше під час зіткнення з невідворотністю конкретної смерті, якою супроводжується подія-трагедія, що призводить до зміни самої реальності через привнесену в життя істину смертності. Процедурою цієї події є супротив ворогові — поява події-солідарності нації, взаємодії з Іншим для супротиву. Способи екзистування в ситуації війни-трагедії означає Пауль Тілліх як «мужність, здатність душі долати страх», його «онтологія мужності» містить екзистенціал страху (евристична плідність якого доведена С. К'еркегором), тривоги й мужності долати цей тягар екзистенційної безпорадності (Tillich, 1974). Життя розуму в цій ситуації досліджує Арендт, надаючи йому емоційного забарвлення, укоріненого в самій природі мислення у відповідних його формах: любові, ненависті, тобто формує усталену онтологічну установку любити й ненавидіти в ситуації події-трагедії (Arendt, 1981, с. 3–216).

Застосувавши до війни-події, яка йде в Україні концепт родових процедур як умов філософії А. Бадью (Badiou, 1999, с. 61), озброїмо філософське мислення швом супротиву як сучасним швом філософії. З огляду на те, що війна є фактом повсякденного життя, це подія, яка не стосується жодної із родо-

вих процедур, бо вона супроводжується смертями, лік яких іде на тисячі, що дає підстави включити смерть як маркер війни до числа умов філософії.

Проголошуючи філософію найвищою формою Абсолютного духу, завданням якої є саморозвиток духу, Гегель зазначає, що не тільки філософ розпізнає світовий дух у своєму розвитку, але і світовий дух є тим, хто думає у філософії, хто здатен схопити епоху в думці, визначити час повернення духу до себе (Гегель, 2004). Те, що цей дух може бути національним, означив Й.Г. Фіхте у своїх «Промовах до німецької нації», але в нашій ситуації доцільно звернутися до інтерпретацій фіхтеанського розуміння нації, до «інонаціонального коріння нації» (Espagne, 1999) і дати українське прочитування нації і націоналізму в ситуації події-трагедії. Методологічним підґрунтям є концепт нації як «уявлюваної спільноти» Б.Андерсона (Anderson, 1991). Аналогічно означає націю і М.Еспань: «Концепт «нація» є історичним конструктом»; наводить історичні тому свідчення: «...після того, як французький народ присвоїв собі універсалістський концепт нації, проголошений революцією, Фіхте — по суті, істинний якобінець, про що не втомлюється повторювати його біограф Ксав'є Леон, — відчув себе зобов'язаним встати на захист прав іншого народу — свого, німецького» (Espagne, 1999). Того духу, який у «феноменології духу» Гегеля, розгортаючись в історії, утворює гештальти (феномени) — образи духу, об'єктивація яких створює відповідні форми життя як форми духу, надає їм онтологічних підстав. Цей дух здатний бути й тим духом, який «тіло рве до бою», за словами Івана Франка («Вічний революціонер»), митця, який мав ступінь доктора філософії, здобутий у Віденському університеті, тому знав про національний дух, з глибин якого виростає філософія і який здатний спонукати тіло, «рвати» його «до бою» за вищу цінність розгортання національного духу в історії — свободу. Стороною свободи є безпека, усвідомлення того, що у твій життєво важливий простір ніхто не увійде, не

вчинить стосовно тебе акт агресії. У наш простір увірвалася ця подія-трагедія, яка стала щоденно переживаною екзистенційною ситуацією, переплетенням соціального й особистого.

Путін проголосив причиною агресії проти України денацифікацію, хоча насправді йдеться про руйнування світового порядку з його демократичними інституціями. Долучаючись до Фіхтеанської установки — стати «на захист прав свого народу», актуалізуємо концепт нації в сучасному контексті як «уявлюваної спільноти». Якщо стати на позицію позитивістської філософської установки, нація — вимисел, фікція, розумова конструкція. Відповідно до того, як проблему ідеального розробляє і використовує Карл Маркс у роботі «Капітал», де капітал, гроші тощо є ідеальними конструктами, але вони формують інститути суспільства, істотно впливають на життя людей і спільнот. Тож «нація» і «націоналізм» як наукові фікції можуть бути відрефлектовані в системі сучасних ліберальних цінностей і демократичних інституцій, стати їхніми складниками, збагачуючи обсяг і зміст.

Нація як «уявлювана спільнота» — не те функціональне реакційне утворення політики, про яке пише А. Бадью: «... ніщо так не протилежне до Ідеї спільноти, як ідея спільнотної субстанції, хай вона юдейська, арабська, французька чи західна» (Бадью, 2019, с. 247–248). Такі спільноти вже за своїм найменуванням є заперечувальними: вони центровані навколо заперечення не-юдеїв, не-арабів, не-французів або ж людей не-західної культури. Такі антиномії підкреслюють не-спільне, бо таке іменування відсилало до конкретної субстанції спільноти як маркера симулякру події і сприяло, на думку А. Бадью, приходу до влади націонал-соціалістів 1933 року. Бадью визначає це як симулякр події, «який формально неможливо було відрізнити від події», але відмінний своєю зверненістю винятково до тих, кого іменували як «німців» (Бадью, 2016, с. 144–145). Ця схема застосовується ним до будь-якої Події, яка має конкретні наслідки. Нашу спільноту об'єднує не ненависть до

ворогів, а любов до українців як свого народу. Як підкреслив український танцівник, балетмейстер-постановник у минулому, а теперішній солдат Дмитро Дікусар, їх, воїнів, об'єднує не ненависть до ворога, а любов до свого народу. Це той радикальний усвідомлюваний вибір, коли ти не можеш вчинити інакше, як захистити свій народ, націю в цій події-трагедії, навіть коли ціна — твоє життя. На відміну від бадьюанського пролетаріату, суб'єктами події є українці, вони мають спільну наперед задану ознаку в ситуації події-трагедії, у них є спільний маркер — українська нація. Отже, головним критерієм нашої спільноти є її субстанційність (у Бадью — її повна десубстанційованість). Наша спільнота має субстанцію та ім'я. Це ім'я — українці як нація, які свідомо творять опозицію з агресорами-терористами. На відміну від спільноти «неіменованої», наша не боїться бути поіменованою — націоналісти, захисники нації і її свободи. Цей націоналізм означив свої цінності не ненавистю до іноземців, а демонструванням особливого духу супротиву — протистояти рабству й захищати свободу у своєму прагненні бути частиною Європейської спільноти, поділяти європейські цінності. Якщо нація і вимисел, «уявлювана спільнота», як зазначають Б. Андерсен і М. Еспань, то в такий вимисел вірять мільйони, це найкраща фікція, найкраща історія, яку розповідають, за словами Д. Дікусара, любов до співвітчизників, готовність жертвувати власним життям за їхню свободу, захищати їх від ворога. Це і є наш націоналізм: не ненависть до Іншого, а любов до співвітчизників. Не лише дух, але й тіло нації, яке цей «дух рве до бою», бо тіло пожирає російський Левіафан, не той, про якого писав Томас Гоббс, а вироджений, показаний Сергієм Звягінцевим у одноіменному фільмі. Не варто протиставляти сучасний націоналізм українців лібералізму Заходу, бо таке протиставлення — пастка. Сучасний націоналізм здатний вписатися в глобалізм і лібералізм Заходу. Як зазначив Славој Жижек, розуміння свободи завжди історичне, сьогодні — це можливість вибору. Щоб не руйнувався су-

часний світовий порядок, треба чинити супротив намаганням повернути Середньовіччя, «Вершників Апокаліпсису» з гравюри Альбрехта Дюрера (Чума, Голод, Війна, Смерть), бо загроза їхнього повернення — цілком реальна (Жижек, 2022, 24.05).

У «Феноменології духу», крім абстрактної і конкретної свободи, Гегель говорить про діалектику господаря і слуги (раба та пана), порушує тему панівної й підпорядкованої свідомості, зауважує, що хто не має мужності ризикувати життям для досягнення своєї свободи, той заслуговує бути рабом чи слугою (Гегель, 2004). Сьогодні поряд з цими фігурами з'явилась фігура символічного вбивці як владної фігури, що поіменовує Подію (війна, спецоперація тощо), конфігурує символічну сферу на основі події-трагедії, визначає, «як перевести (transmute) унікальну сингулярність Події в конститутивний жест символічної будови» (Жижек, 2008, с. 206). Щоб актуалізувати діалектику раба та пана, звернімося до ніцшеанських інтерпретацій. Ніцше, у властивій йому манері, відразу розпочинає з критики англійських філософів, оскільки вони першими спробували створити історію моралі й достатньо спростили її: «...добре те, що корисне, відповідно, погане — шкідливе». Це могло б бути так, якби в цій тезі був хоч який-небудь дух історії, його в ній немає. За словами Ніцше, англійські філософи не беруть до уваги те, що «судження «добре» бере початок не від тих, кому нав'язують «добро»!» (Ніцше, 1990, с. 416). Отже, маємо підґрунтя поговорити про цінності, якими керуються ті, хто вершить історію або привласнив собі таке право. Це той «тип людини, який сам по собі визначає цінності, він не потребує схвалення, він керується установками: що шкідливе для мене, те шкідливе само собою, оскільки він сам створює цінності». Така людина має волю до влади й, відповідно, ресурс, щоб цю волю нав'язати всім. Такі характеристики стосуються не лише Путіна, а і його підданих, які відтворюють це на нижчих щаблях ієрархічної драбини. Цьому багато свідчень, які з'являються в пресі, з перехоплених розмов з різними чина-

ми ЗС РФ. Складником путінської гібридної війни є ідеологія, здатна здобувати повну владу над людиною. Цим займаються цілі інститути, подібні до тих, які зображені Орвелом у його антиутопії «1984».

Аналогічну ситуацію досліджує Віктор Клемперер у роботі «ЛТІ. Мова Третього рейху»: «...абсолютне панування мовного закону, нав'язуваного мізерною групою чи навіть однією людиною, було винятково ефективним» (Klemperer, 2013, с. 22), ефективність у тому, що це була «мова, яка мислить за тебе» (Klemperer, 2013, с. 27). Клемперерова «ЛТІ. Мова Третього рейху» є джерелом, у якому зафіксовані трансформації і деформації цієї мови впродовж 1933–1945 років. Задаючись питанням про те, який пропагандистський засіб нацизму був найсильнішим, Клемперер доходить висновку, що мова, яка не розрахована на осмислене сприйняття, а на сприйняття несвідоме — «нацизм в'їдався в тіло і кров мас через окремі слівця, мовні звороти, конструкції речень» (Klemperer, 2013, с. 15). Усе, з чим мала справу повсякденна свідомість, було марковане цією мовою, навіть властивими цій мові абревіатурами (ЛТІ: *Lingua Tertii Imperii*) (Klemperer, 2013). Подія конструюється мовою об'єктивної ситуації, яка може судити про подію лише через дистанціювання і погляд ззовні. Щоб уникати суб'єктивності, путінську війну можна буде аналізувати лише через історичне дистанціювання. Тільки історизація здійснює мовлення з позиції знання, а не істини. Наш дискурс події-трагедії з позицій істини-правди, намагання здолати спокуси наративізації «процедур історії», коли, замість «процедур істини», її ресурсами є мотивації і цінності промовця.

У цій події-трагедії формується подія-солідарність — нація як «уявлювана спільнота» (Anderson, 1991). Серед досліджень тенденцій сучасних філософських інтерпретацій спільнот — робота «Бездіяльна спільнота» («*La communauté désœuvrée*») Нансі (Nancy, 1991) та «Невизнана спільнота» («*La Communauté inavouable*») Бланшо (Blanchot, 1988), робо-

та Агамбена «Прийдешня спільнота» («La Comunita che viene») (Agamben, 1993). Війна, яку веде український народ, ставить питання про можливість такої «уявленої спільноти», яка може бути вільною і незалежною, не гноблячи і не завойовуючи інших народів і спільнот, і маркуватись як «національна спільнота», для якої характерне бажання не лише платити податки, щоб достойно жили й мали захист твої співвітчизники, а й ризикувати власним життям, захищаючи їх, бажання бути разом. Жан-Люк Нансі зауважує, що дві з половиною тисячі років слово «разом, спільно» не мало статусу поняття серед філософів і мислилось воно як екзистенційне, а не категоріальне поняття (Нансі, 2013, с. 13). Спільнота є тим, «до чого ми приходимо — виходячи з суспільства — питанням, очікуванням, подією, імперативом» (Nancy, 1991, с. 11). Спільнота — це «нескінченне завдання в межах скінченного: вона є даром, але вимагає оновлення, потребує комунікації» (Nancy, 1991, с. 35). Нансі фондує поняття «спільноти без спільноти», коли не існує жодної спільної субстанції спільноти; існує спів-буття, конститутивне для кожного буття-окремо; комунікація в бутті-разом полягає в перериванні відносин і відсутності комунікації (Nancy, 1991). Спільнота — це не об'єднальний проект і взагалі не проект: «спільнота — це презентація її членами їхньої смертної істини», вона «відкривається лише через смерть іншого і презентує скінченність» (Nancy, 1991, с. 15). Нансі розвиває ідею зв'язку спільноти й смерті, появи спільності й переривання комунікації. Така спільнота конфігурується як солідарність «Ми» перед лицем ворога. Утворенню і конфігуруванню української спільноти часів війни як події-трагедії відповідає модель, запропонована Ольгою Шпарагою. Її суть у перенесенні смислового акценту з розгляду спільноти в поняттях ідентичності на розгляд її через поняття буття-разом у просторі, у якому йде війна, коли ключовим поняттям моделі спільноти є не створення спільної ідентичності, а підтримка самої спільності як процесу взаємодії у цій ситуації (Шпарага, 2013, с. 33–34).

Уведемо в дискурс спільноти поняття братерства, від спроб творення якого відмовляється А. Бадью, бо вважає, що спільнота тотожна тоталітарним колективістським утворенням, але ця відмова не є відмовою від братерства як цінності. Бадью виходить із констатації неможливості спільноти в сучасному світі як константного утворення, а лише такого, що постійно твориться: «...скеровуй усі свої дії та думки так, щоб ці дії та думки підтверджували, що спільнота — неможлива». Однак її неможливість фундаментальніша, ніж умови чи обставини, вона неможлива завжди: «Реальне світу — це власне спільнота як спільнота неможлива» (Гульга, 1986, с. 248). У цих формулюваннях Бадью звучить вірність гаслу травня 1968 року, яке стало його цінністю на все життя: «Спільнота неможлива, маніфестуйте спільноту!» Подібних гасел у ті часи було вдосталь, наприклад, «Забороняється забороняти!» тощо. Є історичні свідчення переживання зламів в історії, які потребували братерства. Наприклад, факти біографії Шелінга, Гегеля, Гельдерліна, їхній досвід переживання Французької революції як Події, Цінністю для них був лозунг цієї революції: «Свобода, рівність, братерство». Для Гегеля слово «свобода» містило все, що ним написано. Високо він цінував і братерство — спільноту рівних, він сам належав до спільноти геніїв (Шелінг, Гельдерлін, Гегель) (Гегель, 2004). Французька революція як подія на ті часи була словом: читалися французькі газети, були політичні клуби, багато слухали й чули від очевидців. Та, на відміну від Французької революції, саме екранна видовищність нашої війни (відеорепортажі, «війна у фотографіях», малюнки дітей) стали вагомим аргументом у засудженні світовою спільнотою російської агресії. Видовище «схоплює» емоцію і «запускає» розум, інтелект, який намагається це осмислити.

Подія солідарності національної спільноти не зводиться виключно до сфери воєнного супротиву ворогові нашого «нація», бо таке колективне «нація» є Розривом, зустріччю з Реальним колективного, а іменування «подія-трагедія» є запевнен-

ням у вірності цій зустрічі, маніфестацією солідарності перед лицем ворога та переоблаштуванням реальності, щоб чинити супротив. Погоджуючись, що жодна наявна спільнота не може стати «субстанцією» для процесу істини, як і не може його обмежити, адже істина байдужа до минулих ідентичностей, єдине, що суттєво — це вірність сучасній події-трагедії, з'яві події-солідарності через спільноту, яка повсякчас Маніфестує «Мінація», те, що Бадью називає братерством, а спільноту визначає як «братерство», яке відбулося. Братерство не тотально наявна спільність — воно є тим, на що ми час від часу натрапляємо, тут і тепер (Шпарага, 2013, с. 123). Точки появи братерства неможливо спрогнозувати наперед, на нього можна лише натрапити. «Для братерства, для Ми-суб'єкта, що вибудовує себе, маніфестувати означає самоманіфестуватися» (Шпарага, 2013, с. 128). Залежність події-трагедії від Спільнот, центрованих на події, робить її сингулярною, локалізованою хронологічно й територіально, вона існує тут і зараз, отримує формат закріпленого «Ми» як необхідної умови перемоги над ворогом.

«Переварюючи» означені контексти, розум включає рефлексивні ресурси, щоб самозберегтися в ситуації, яка стимулює лише рефлекси, здатні зберегти життя, але живильними є і рефлексії, здатні «запустити» внутрішнє життя людини, надати смислового забарвлення її переживанням. У психоаналізі У. Біона рушійною силою, яка обумовлює ціннісні орієнтири, є референційна цінність світогляду (Bion, 1962). Стресогенність ситуації події-трагедії зумовлюють тривога й відчай, які особливим чином позначається на житті розуму. У такій ситуації запобіжником стресогенності, чинником протистояння тривозі здатна стати віра, як зазначає С. К'єркегор (Kierkegaard, 1980). Навіть тоді, коли це філософська віра (Ясперс, 1991). Філософська віра, за Карлом Ясперсом, містить дискурсивний пласт внутрішніх об'єктів, звернення до понятійного апарату, через який проводиться аналіз сутнісної природи війни як події-трагедії, дозволяє використати синтезуючі здатності

розуму, щоб переробити тривожний досвід війни в поєднанні з неусталеністю сенсорного неосмислюваного досвіду й таким чином зорієнтувати людину на життя в ситуації події-трагедії, позбавити людину тривоги.

Повсякденність стану тривоги в ситуації події-трагедії відбивається на стратегіях життя розуму — процес мислення має справу з тим, що переробляє досвід життя в ситуації постійного стресу й намаганні синтезувати захисні механізми. Постійно відтворюються ситуації, коли немає часу на їх обмірковування, їх неможливо вербалізувати, їх можна лише трансформувати так, щоб вони набували здатності використовуватися мисленням і перероблюватися психікою, перетворюючись на відрефлектований емоційний фон, що дає змогу жити в ситуації події-трагедії. Утворена мислеформа може містити дискурсивне або поняттєве навантаження як значущий внутрішній ресурс життя розуму в трагічній ситуації війни. Це є рефлексивна відповідь на запит контексту (подія-трагедія), запиту, вибудованого в термінах певного дискурсу про Подію, про яку індивід має цілісне емоційно заряджене уявлення. Звісно, коли йдеться про внутрішні об'єкти життя розуму, то, як правило, вони мають і дискурсивний, і понятійний характер. Стосовно так названої філософської віри Ясперса, то тут йдеться саме про дискурсивний вимір внутрішніх об'єктів. Філософська віра використовує понятійний апарат у тому контексті, який дає можливість скористатися синтезуючими здатностями розуму переробити тривожний досвід події-трагедії, підсиливши онтологічну впевненість, що ресурси розуму в поєднанні з філософською вірою дадуть змогу правильно зорієнтуватися у ситуації. Постійно переосмислюючи рефлексивні засоби в житті розуму, інтегруючи їх з психікою актуальних емоційних фактів, можна зміцнювати повсякденний фундамент смислотворення як запобіжник руйнації духу й тіла людини в ситуації події-трагедії.

Переживання тривоги в дослідженні життя розуму Хан-

ною Арендт (Arendt, 1981, с. 3–216) відбувається через усвідомлення власної тимчасовості й смертності, що позначається на внутрішній здатності інтегрувати актуальні емоційні чинники як цілісні компоненти внутрішнього життя людини. Подія-трагедія скеровує емоційні стани бажаним чином, ця емоційна скерованість є синтезуючим протиставленням позитивних і деструктивних потягів, які, як правило, набувають форми антагонізмів, постійних у такій ситуації, коли прагнення знищити домінує над бажанням зрозуміти й пробачити. Такі стани відкритих особистісних меж формують сталий емоційний зв'язок із об'єктом чи суб'єктом, до якого спрямовані означені потяги й оцінки. Синтезуючий процес життя розуму, за Ханною Арендт (Arendt, 1981, с. 3–216), має емоційне забарвлення, потребує внутрішнього, емоційно зарядженого смислу. Мета процесу набуття смислу — уникання тривоги, її зникнення, своєю чергою, це стимулює з'яву нового смислоутворювального внутрішнього об'єкта, який укорінений у самій природі мислення, отже, формує усталену онтологічну впевненість: «Оскільки пошуки мислення — це своєрідна жадаюча любов, предметами розуму можуть бути лише ті речі, що викликають любов, — краса, мудрість, справедливість тощо. Потворність та зло за визначенням виключаються зі сфери мислення. Вони можуть проявлятися як недолік: потворність — це брак краси, зло — брак добра. Як такі вони не мають власного коріння, у них немає сутності, якою мислення могло б оволодіти» (Arendt, 1981, с. 179).

Війна як зло і ситуація небуття лишаються по той бік принципів роботи розуму, у той самий час присутність у бутті небуття і тривоги як вагомий емоційний факт криється в глибинах переживаної екзистенційної безпорадності людини перед неминучістю життя в ситуації події-трагедії, яка породжує страх і тривогу. Проте це не означає, що ці екзистенціали є вирішальними, лише вказує на те, що тривога небуття та буття взаємопов'язані та визначають специфіку способу екзистування.

Специфіку онтології мужності в екзистуванні особи Пауль Тілліх означає: «Мужністю зазвичай називають здатність душі долати страх. ...онтологія мужності має містити онтологію тривоги, бо вони взаємопов'язані. І цілком можливо, що саме через онтологію мужності ясніше проявляться найважливіші риси тривоги. Насамперед про природу тривоги можна стверджувати, що тривога — це стан, у якому буття усвідомлює можливість свого небуття. Отже, тривога — це екзистенційне усвідомлення небуття. Визначення «екзистенційний» указує тут на те, що тривогу породжує зовсім не абстрактне знання про небуття, а усвідомлення того, що небуття складає частину власного буття людини» (Tillich, 1974), особливо в ситуаціях події-трагедії, аналогічних до війни. Релевантними до війни феноменами, за делезівською версією Події, є «чума, війна, рана» (Deleuze, 1990, с. 151), означені феномени свідчать, що Подія здійснюється водночас безліччю способів, кожен учасник, чи спостерігач, схоплює її по-різному, але жодна з цих версій не є конкретним здійсненням події. «Подія над полем битви, нейтральна до всіх здійснень і жахливо безпристрасна до всіх учасників, вловима лише для анонімної волі в силу нейтральності смислу» (Deleuze, 1990, с. 100). Чиста подія — аналог смерті, завжди очікувана або вже настала, але ніколи не наявна: вона настає чи настала, але не в моменті настання. Тобто сама специфіка буття людини в ситуації війни не здатна унеможливити думки про смерть, пов'язана з непозбувністю перспективи смерті.

«Тривогу породжує не думка про те, що все має тимчасовий характер, і навіть не переживання смерті близьких, а вплив всього цього на постійне, але приховане усвідомлення неминучості власної смерті. Тривога — це тимчасовість, що переживається людиною як її власна тимчасовість. Такою є вроджена тривога, властива людині як людині та — певним чином — усім живим істотам. Це тривога небуття, усвідомлення власної тимчасовості як тимчасовості» (Tillich, 1974)

У ситуації війни переживання тривоги стимулює усвідом-

лення власної тимчасовості й смертності, є реальністю повсякдення, яка відображається на внутрішній здатності акумулювати актуальні емоційні стани в цілісний фрагмент внутрішнього життя людини. Дослідження життя розуму індивіда в ситуації трагічності повсякденного його екзистування, яке супроводжується свідомим чи несвідомим осмисленням події-трагедії, представляє когнітивний вимір внутрішнього життя людини. Внутрішнє життя екзистуючого індивіда не обмежується самим лише життям розуму. Коли Реальне смерті стає трагічною подією, у якій Реальним є смерть, а дією істини — відкриття смертності (Реальне як таке, що має справу з реальністю, а не Реальним), яке не підходить під запропоноване визначення події, подію супроводжує Реальне смерті як трагічна подія.

«Смерть як така» сприймається радикально інакше за зіткнення із непоправністю конкретної смерті, якою супроводжується війна, що призводить до зміни самої реальності через привнесену в життя істину смертності. Процедурою цієї події є супротив ворогові. Підшиття філософії до процедури супротиву унеможливорює простір співможливості інших процедур. Супротив як означник сучасної ситуації в Україні (відбувається воєнна агресія) супроводжується жертвами та вказує на існування шва трагічного. Сприйняття реальності смерті спричиняє появу різнопорядкових дискурсів — означників різноявленості конкретної смерті. Подібний приклад наводить Ортега-і-Гассет. Біля ліжка помираючого — дружина, лікар, репортер і художник. Дружина переживає екзистенційно близьку втрату рідної людини, лікар фахово залучений до цієї ситуації, журналіст шукає форму подачі цієї події, щоб сповістити про неї в медіях, а художник, щоб залишити картину для нащадків. Конкретна смерть має різну екзистенційну дистанцію стосовно помираючого. Конкретна смерть може бути як радикальною подією, так і одним з випадків у статистиці: зведеннях Генштабу ЗСУ, повідомленнях від Ukraine NOW, стрічках

новин. Подія втрач конструюється дискурсами пост-фактум, не зводячись до жодної з цих артикуляцій, бо її артикуляції однаково беззмістовні для дискурсів, що обговорюють цю смерть. Подія знаходиться над усіма своїми здійсненнями: смертями тих, хто йде в атаку; пораненими, що вмирають на полі бою чи за його межами. Водночас зазначимо, що означені сюжети мають і дискурсивний, і понятійний характер, а застосування концепту родових процедур як умов філософії А. Бадью до події-трагедії, війни в Україні (Badiou, 1999, с. 61), маркує філософське мислення швом супротиву як сучасним швом філософії. Війну як факт повсякденного життя мільйонів людей подією, яка не приналежна до жодної з родових процедур, бо вона супроводжується смертями, лік яких іде на тисячі, отже, заміна бадьюанського розуміння події як такої, що має справу з реальністю, на подію-трагедію як таку, що має справу з Реальним смерті, можна визначити як одну з умов філософії.

Висновки. Підсумовуючи, зазначимо, що застосування бадьюанської класифікації подій і визначення родів подій стосовно точок неіменованого, у яких локалізується зіткнення з Реальним: для події-трагедії, і для події-солідарності нації перед лицем загроз — дає підґрунтя для дискурсу подія-трагедія, яка має означений зовнішній контекст і овнутрішнюється суб'єктом в ситуації війни. Бадьюанський концепт родових процедур як умов філософії, витлумачене нами поняття шва супротиву як шва сучасної філософії щодо події-трагедії — агресії Росії в Україні, дає змогу урізноманітнити філософське мислення методологічно, концептуально та дискурсивно набутками філософських рефлексій стосовно концепту Події. Спрямувавши основні критичні аргументи на розуміння особливостей характеру співвіднесеності внутрішнього життя суб'єкта в ситуації події-трагедії і специфіку процесу ухвалення ним рішень у цій ситуації щодо визначення власної ідентичності, доходимо висновку, що методологічним підґрунтям для більш глибокого дослідження внутрішнього досвіду людини як повноцін-

ного суб'єкта впливу на зовнішню ситуацію — подію-трагедію і коригування внутрішнього життя розуму в цій ситуації є напрацювання екзистенційної психоаналітики смислуотворення і рефлексії стосовно зовнішніх подієвих контекстів. Водночас подія-трагедія не належить до жодної з родових процедур, що дає підоснову включити смерть як маркер війни до числа умов філософії.

Література:

1. **Бадью, А.** (2016). Етика. Нарис про розуміння Зла. Київ: Komubook. 192 с.
2. **Бадью, А.** (2019). Століття. Львів: Видавництво Анетти Антоненко. 303 с.
3. **Гегель, І.В.Ф.** (2004). Феноменологія духу / пер. з нім. П.Тарашук; наук ред. пер. Ю.Кушаков. Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи». 548 с.
4. **Гульга, А.В.** (1986). Немецкая классическая философия. М.: Мысль. 334 с.
5. **Єрмоленко, А.** (2022). Спротив замість перемовин. Відновлено з <https://filosof.com.ua/tpost/dxm3d5j991-sprotiv-zamst-pere-movin>.
6. **Жижек, С.** (2008). Дразливий суб'єкт. Київ: ППС. 510 с.
7. **Жижек, С.** (2016). Психоаналіз та пост-марксизм. Випадок Алена Бадью. Відновлено з: <https://provid.org/zizek/psyhoanaliz-ta-post-marksyzm-vypadok-alena-badyu-slavoj-zhyzhek>.
8. **Жижек, С.** (2022, 24.05) Лекція для Київської школи економіки 24 травня 2022 року. Відновлено з <https://www.facebook.com/KyivSchoolOfEconomics/videos/1416406568797353>.
9. **Нанси, Ж.Л.** (2013). Вместе. Топос. Т. 2. С. 12–19.
10. **Ницше, Ф.К.** (1990). Генеалогии морали. Сочинения в двух томах. Т. 2. М.: Мысль. С. 415–438.
11. **Франко, І.** (No date). Каменярі. Відновлено з <https://www.i-franko.name/uk/Verses/ZVershynINyzyn/Excelsior/Kamenjari.html>.

12. **Шпарага, О.** (2013). Версии сообщества: от идентичности к бытию-вместе. *Топос*. Т. 2. С. 30–41.
13. **Ясперс, К.** (1991). *Философская вера*. В кн. Ясперс К. *Смысл и назначение истории*. Пер. с нем. М.: Политиздат. 527 с.
14. **Agamben, G.** (1993). *The coming community*. Minneapolis: University of Minnesota Press. 105 p.
15. **Anderson, B.** (1991). *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London: Verso. 224 p.
16. **Arendt, H.** (1981). *The Life of the Mind*. One-volume Edition. M. McCarthy (Ed.). New York: Harcourt Brace Jovanovich. xiv, 238, 283 p.
17. **Badiou, A.** (1988). *L'être et l'événement*. Paris: Éditions du Seuil. 560 p.
18. **Badiou, A.** (1999). *Manifesto for Philosophy*. Albany: State University of New York Press. 181 p.
19. **Bion, W.R.** (1962). *Learning from experience*. London: Heinemann. 111 p.
20. **Bion, W.R.** (1984). *Attention and Interpretation*. London: Karnac Books. 136 p.
21. **Blanchot, M.** (1988). *The Unavowable Community*. Barrytown, N.Y.: Station Hill Press. xxix, 60 p.
22. **Deleuze, G.** (1990). *The Logic of Sense*. New York: Columbia University Press. 393 p.
23. **Espagne, M.** (1999). *Les transferts culturels franco-allemands*. Paris: Presses universitaires de France. 296 p.
24. **Frankl, V.** (2004). *On the Theory and Therapy of Mental Disorders. An Introduction to Logotherapy and Existential Analysis*. New York, NY: Brunner-Routledge. xlvi, 256 p.
25. **Fukuyama, F.** (1992). *The End of History and the Last Man*. New York: The Free Press. xxiii, 418 p.
26. **Kierkegaard, S., & Anderson, A.B.** (1980). *Kierkegaard's Writings, VIII, Volume 8: Concept of Anxiety: A Simple Psychologically Orienting Deliberation on the Dogmatic Issue of Hereditary Sin* (R. Thomte, Ed.). Princeton, N.J.: Princeton University Press. xviii, 273 p.

27. **Klemperer, V.** (2013). *The Language of the Third Reich: LTI, Lingua Tertii Imperii: A Philologist's Notebook*. Translated by Martin Brady. London: Bloomsbury Academic. x, 303 p.

28. **Nancy, J-L.** (1991). *The Inoperative Community*. Minneapolis: University of Minnesota Press. xli, 176 p.

29. **Tillich, P.** (1974). *Love, Power, and Justice: Ontological Analysis and Ethical Applications*. New York: Oxford University Press. viii, 127 p.

Розділ 3

ВІЙНА РОСІЇ ПРОТИ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ УКРАЇНИ

Марина МІЩЕНКО

УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРА В УМОВАХ ВІЙНИ: ПАМ'ЯТКООХОРОННИЙ АСПЕКТ

Культура, без перебільшення, завжди належала до найбільш «вразливих» та недооцінених сфер українського суспільства. Цьому тривалий час сукупно сприяв ряд чинників, починаючи від найбільш очевидних: недостатнє фінансування з Державного бюджету; тривале відверте ігнорування публічним сектором запитів та проблем представників культурних та креативних індустрій; наявність значної кількості службових порушень з боку представників спеціально уповноважених органів з охорони культурної спадщини; недосконалість нормативно-правового забезпечення означеної сфери; відсутність належного сприйняття ролі культури та її складників у суспільстві, включно з тими, які виринули на поверхню й набули особливої актуальності саме від початку повномасштабного вторгнення російською федерацією на територію нашої держави. До числа останніх належить, зокрема, масштабна кампанія північного сусіда-ворога, спрямована на винищення українців як окремої самобутньої нації, і, відповідно, систематичне паплюження будь-яких матеріальних атрибутів, своєрідних «маркерів», що могли б сприяти як процесам національного самовизначення, так і подальшому збереженню української національної ідентичності.

Весь трагізм наслідків та впливу війни на національну культуру визнають і транслюють на широкий загал не лише

авторитетні представники культурно-мистецької та наукової сфер, а й багатьох інших дотичних галузей, для яких вони, переважно, є усвідомленими й зрозумілими.

У період, коли повномасштабне вторгнення вже розпочалося, у наукових публікаціях оприявлюється дедалі більше аргументованих тверджень про потребу перегляду ролі науки та культури в українському, вимушено мілітаризованому, суспільстві. Зокрема, науковці наголошували на тому, що вони є могутньою зброєю інформаційно-культурної війни як окремого її напрямку в контексті ворожої агресії (Сопілко, Череватюк, 2023, с. 236). Також культуру неодноразово називають «другим фронтом», наголошуючи, що «на ньому перемога не менш важлива», ніж на полі бою у прямому розумінні прийомів та способів сучасного ведення війни (Шлепакова, 2023, с. 1).

Зарубіжні дослідники та громадські діячі в публічному просторі з не меншим запалом продовжують наголошувати на актуальності цієї проблематики як у загальному розумінні наслідків для матеріальної культури, так і спеціальних питаннях впливу активних воєнних дій на забезпечення діяльності з охорони культурної спадщини. Водночас переважна більшість як українських, так і закордонних фахівців акцентує увагу на тому, що нищення матеріальної культури не є чимось випадковим або ж виключно необережним наслідком війни в Україні, воно являє собою тривалу цілеспрямовану діяльність росії, щонайменше ще від лютого 2014 року. Зокрема, Лізелъ Гернтхольц цілком слушно зазначила, що культурне стирання є центральною тактикою російської кампанії агресії та насильства, яка триває вже понад вісім років, адже пугін прагне не лише контролювати територію, але й повністю знищити українську культуру та ідентичність, нав'язати спотворену власну версію культури, історії та світогляду (Gerntholtz, 2022).

В інтерв'ю професорка та дослідниця Глорія Мунілла з Університету Oberta de Catalunya, відповідаючи на запитання, як війна може вплинути на втрату культурної спадщини, зауважила, що систематичне та свідоме знищення

культурної спадщини є частиною стратегії війни, тому Україна страждає і страждатиме від подібного досвіду, як і будь-яка інша країна під час війни (Permyu, 2022).

У колективній науковій публікації Наталя Родіонова, Оксана Федорків та Наталія Макогончук також наголосили на тому, що кампанія проти української культури була розпочата росією ще в лютому 2014 року, і йдеться саме про багатоаспектний напад на українську культуру та культурну інфраструктуру, що передбачає й придушення української мови (Родіонова, Федорків & Макогончук, 2022).

Фактичні втрати на «культурному» фронті справді вражають. Йдеться не лише про жертви серед українських військових та цивільного населення (зокрема, трагічну загибель діячів культурно-мистецького сектору, непоправні каліцтва, отримані ними внаслідок ворожої агресії) й так названий відтік кадрів (вимушений виїзд у воєнний час митців, інших діячів означеної сфери, активних творців та носіїв національної нематеріальної культури за межі держави), маємо й відчутні матеріальні збитки.

Так, за офіційними даними Міністерства культури та інформаційної політики України (далі — Міністерство), станом **на 29 серпня 2023 року** шкоди зазнали **1624 об'єкти культурної інфраструктури**, з них повністю зруйновано **591** (Міністерство культури та інформаційної політики України, 2023). Однак наслідки у вигляді руйнування будівель чи споруд як складників інфраструктури, яка забезпечує матеріально-технічні чи інші організаційні потреби культурно-мистецької сфери, не є такою ж мірою невідворотними, як умисне знищення чи пошкодження ворогом унікальних нерухомих об'єктів культурної спадщини.

Сучасні будови (за відсутності у них відповідного охоронного статусу), здебільшого підлягають відновленню в повоєнний період. І, до слова, ці роботи ведуться на рівні певних регіонів навіть за умов активної фази війни, чого не можна сказати про нерухомі пам'ятки. Вони, виходячи з виняткових індивідуальних ознак, фі-

зичних характеристик, реального матеріально-технічного стану, «поважного» віку, рівня цінності з археологічного, естетичного, етнологічного, історичного, архітектурного, наукового, мистецького чи художнього погляду, можуть бути остаточно втраченими внаслідок ворожого впливу саме у сенсі їх сприйняття як матеріального об'єкта.

Починаючи від березня 2022 року, на офіційному сайті Міністерства періодично оприлюднюється інформація щодо знищених та пошкоджених об'єктів культурної спадщини. Так, за офіційними даними, за період з 24 лютого 2022 року по 25 серпня 2023 року, було підтверджено інформацію про різний ступінь шкоди, завданої агресором, для 823 об'єктів культурної спадщини. З них, об'єктів національного значення — 109, місцевого значення — 650, щойно виявлених — 64.

Варто наголосити на тому, що загалом простежується тенденція до поступового збільшення такого виду воєнних злочинів. На підтвердження цього можемо порівняти вибірку відповідних загальних показників станом на 15 травня, 25 липня та 25 серпня 2023 року.

У першому випадку вони становили 623, другому — 763, і, відповідно до найбільш актуалізованих даних від Міністерства, — 823 об'єкти культурної спадщини (Міністерство культури та інформаційної політики України, 2023). Таким чином, фактично за три місяці їх кількість зросла на 200 зафіксованих випадків. При цьому необхідно усвідомлювати, що дотепер війна триває і об'єктивно відсутні можливості для остаточної фіналізації відповідних показників. Таким чином, вони можуть бути недостовірними, адже означена інформація підлягає обов'язковій верифікації, а стосовно нерухомих пам'яток, які перебувають на територіях, доступ до яких відсутній чи обмежений з різних причин (тривають активні бойові дії, вони тимчасово окуповані ворогом, заміновані тощо), це неможливо зробити без реальної загрози для життя та здоров'я. І це статистика, «голі»

цифри, однак за кожною з них маємо спалюжену часточку української матеріальної культури.

До слова, у контексті забезпечення повної фіксації інформації про об'єкти культурної спадщини, які були знищені чи пошкоджені ворогом, за ініціативи Міністерства у березні 2022 року було створено онлайн-ресурс Зруйнована культурна спадщина України (<https://culturecrimes.mkip.gov.ua/>). На наше переконання, його не варто вважати виключно інтерактивною базою відкритих даних чи інструментом для їх збору, він спрямований також на залучення представників громадськості, як тих, які володіють відповідними відомостями та мають можливість повідомити їх за встановленою формою, так і усіх інших осіб, небайдужих до питань охорони культурної спадщини, а також візуалізації, поширення в інтернет-просторі інформації про воєнні злочини, які посягають на сферу культури.

Водночас відзначимо і той факт, що на аналізованому ресурсі, за нез'ясованих причин, дані востаннє було поновлено наприкінці жовтня 2022 року і зафіксовано на позначці 553 пошкоджених та зруйнованих об'єктів культурної спадщини і культурних установ України. Хоча на сьогодні, і про це вже зазначалося вище, їх кількість суттєво збільшилася. Тож виникла потреба сформувавши чітке розуміння, чи йдеться про фіксацію на вказаному ресурсі виключно інформації, отриманої від осіб, для яких пам'яткоохоронна діяльність не є їхнім професійним обов'язком чи це узагальнені дані, які походять як з офіційних, так і з усіх інших доступних джерел.

Пошук з відкритих ресурсів не надав інших, окрім вже згадуваних двох, мережевих ресурсів для отримання узагальненої інформації про матеріальні наслідки війни для пам'яткоохоронної сфери. Отже, на сьогодні для того, щоб сформувавши актуальний перелік об'єктів культурної спадщини, які були пошкоджені внаслідок війни, варто відстежувати повідомлення лише на офіційному сайті Міністерства, окремих спеціалізованих джерел для цієї мети ще не було створено.

У контексті всебічного дослідження впливу великої війни на національну пам'яткоохоронну сферу варто розглянути формальні та практичні аспекти, які супроводжують її в означений період часу.

Стосовно формальних аспектів, то йдеться про оприявлення організаційного боку діяльності, пов'язаної з охороною національних об'єктів культурної спадщини відносно до того, яким є її регулювання на законодавчому рівні саме в період дії воєнного стану.

Відповідно до Законів України «Про культуру» (ч.1 ст.4) та «Про охорону культурної спадщини», охорона культурної спадщини водночас є «одним із пріоритетних завдань органів державної влади та органів місцевого самоврядування» (Про культуру, 2011) та пріоритетів державної політики у сфері культури (Про охорону культурної спадщини, 2000), однак, незважаючи на це, означену діяльність протягом усього періоду Незалежності нашої держави невіддільно супроводжував ряд проблем та факторів ризику. Від початку воєнного стану ситуація суттєво погіршилася.

У перші дні повномасштабного вторгнення на територію нашої держави, за відсутності чіткого усвідомлення того, як діяти в екстремальних безпекових умовах, яким чином зберегти державність та національну ідентичність, не всі уповноважені державні інституції могли оперативнo реагувати на потреби пам'яткоохоронної сфери. Крім того, чинне національне законодавство не містило чітких рекомендацій, дієвих механізмів для охорони нерухомих об'єктів культурної спадщини під час воєнного стану. Зокрема, детальний аналіз тексту базового Закону України «Про культуру», а також інших профільних законів та нормативно-правових актів — «Про охорону культурної спадщини», «Про музеї та музейну справу», «Про археологічну спадщину» дають можливість дійти висновку, що означені документи не містять чітких вказівок стосовно того, якою є специфіка діяльності, пов'язаної з охороною об'єктів культурної спадщини саме в період воєнного стану чи будь-яких інших виняткових станів, які потенційно несуть за собою підвищений

рівень небезпеки (техногенні, природні, промислові катастрофи тощо).

Для вирішення цього питання, починаючи від часу запровадження воєнного стану, протягом аналізованого періоду було прийнято лише постанову Кабінету Міністрів України №1342 від 15 листопада 2022 року «Про затвердження Порядку проведення окремих видів робіт на об'єктах культурної спадщини в умовах воєнного стану». Вона регулює механізм оперативного реагування уповноважених органів державної влади, спрямований на ліквідацію наслідків збройної агресії росії, пов'язаних із пошкодженням об'єктів культурної спадщини на територіях, на яких відсутні активні фази бойових дій або їх завершено. Цей документ поширюється на чітко визначений перелік робіт — протиаварійні, невідкладні консерваційні та ремонтні роботи на визначених об'єктах відповідно до норм Закону та державних будівельних норм. Таким чином, зазначений нормативно-правовий акт має дещо обмежену дію — вона може поширюватися лише на ті території, де не ведуться активні бойові дії або їх завершено, також він охоплює лише незначну частку із числа можливих проявів діяльності з охорони матеріальної культурної спадщини.

Під час дослідження питань законодавчих новацій національної пам'яткоохоронної сфери в умовах сучасності вже було висловлено тезу про те, що, незважаючи на тривалий період відсутності змін у національному пам'яткоохоронному законодавстві, нині маємо певні зрушення в справі реформування базового Закону України «Про охорону культурної спадщини». Зокрема, важливі доповнення до нього в контексті позбавлення національного культурного простору від «привидів» постколоніального та посткомуністичного минулого вже набули чинності. Також на різних стадіях законодавчого процесу перебувають інші важливі нормативно-правові акти (включно із законопроектом № 9072 «Про внесення змін до Закону України «Про національну безпеку України», де пропонується, з-поміж іншого, розглядати культурну спадщину як складову національної безпеки), які в подальшому також можуть сприяти

вдосконаленню управління культурною спадщиною, веденню обліку означених об'єктів. Водночас варто шукати й більш дієві підходи для глибинних змін чинного пам'яткоохоронного законодавства, увідповіднення його світовим стандартам.

Щодо практичних аспектів охорони об'єктів культурної спадщини, то, якщо досліджувати специфіку означеної діяльності порівняно з довоєнним часом, варто розглядати її щонайменше з урахуванням хронологічних особливостей воєнної інвазії — початок і перші місяці агресивної фази вторгнення, період 6-8 місяців від його початку та етап другого року війни.

Початок активної фази війни можна охарактеризувати як період певних зрушень у питаннях усвідомлення людьми ролі об'єктів культурної спадщини в житті сучасного суспільства і його подальшого розвитку. Свідченнями цього є більш активна участь громадськості в охороні нерухомих об'єктів культурної спадщини, ініціюванні та реалізації односторонніх та спільних починань (зокрема, у контексті реалізації принципів державно-приватного партнерства) для фізичного захисту пам'яток від небезпек збройної агресії росії.

Коли суспільство перейшло до сталого усвідомлення того факту, що війна реальна і вона несе загрозу цілеспрямованого тотального винищення всього українського, водночас суттєво збільшилась роль культурної спадщини у контексті налагодження міжнародної співпраці нашої країни з державами-партнерами з метою захисту, подальшого відновлення та популяризації національної культурної спадщини в світі. Зокрема, у новинному блоці сайту Міністерства, лише за період з березня по травень 2022 року маємо повідомлення про різні прояви співпраці у сфері охорони національної культурної спадщини, як матеріальної, так і нематеріальної, на рівні очільників профільних міністерств Великої Британії, Ірландії, Литви, Німеччини, Польщі, Франції та інших країн Європейського Союзу.

Стосовно практичних аспектів, то варто також наголосити на тому, що в означеній площині, незважаючи на весь трагізм наявних наслідків, війна водночас стала і своєрідним каталізатором для глибшого суспільного усвідомлення того факту, що пам'ятки є невід'ємною частиною культури і відіграють важливу роль у формуванні національної ідентичності, і, відповідно, подальшого сприяння єднанню громадськості довкола ініціатив з охорони об'єктів культурної спадщини. У цьому сенсі, цілком слушним вважаємо зауваження стосовно того, що «проблема втрати культурної спадщини в Україні потребує, зокрема, участі свідомих українців у відбудові втрачених архітектурних споруд та інших культурних цінностей...» (Новосад, Білоус, Терешкун & Борисевич, 2022, с. 73).

Власне, значна частина наявних проявів участі громадян у пам'яткоохоронній діяльності є здебільшого ситуативними, ніж планованими, адже їх обумовлює стан реальної загрози/небезпеки, яка оприявлювалася для об'єктів культурної спадщини в різних регіонах України.

З огляду на зазначене варто пригадати випадок порятунку експонатів Іванківського історико-краєзнавчого музею, який згорів унаслідок ворожої атаки 25 лютого 2022 року. У статті для Укрінформу Павло Смовж не лише детально описав хронологію розгортання події, але й надав докази, що атака не цей об'єкт була умисною (Смовж, 2022). Однак зараз навіть не про це, оскільки факт умислу агресора нині вже не піддається сумнівам... Автор наводить інформацію від очевидців, відповідно до якої в умовах реальної загрози для власного життя, під вибухами снарядів, місцеві мешканці відчайдушно намагалися гасити пожежу, яка розпочалася, і рятували картини всесвітньовідомої української художниці Марії Примаченко з охоплених полум'ям приміщень.

До слова, тут же, під час обговорення подальшої долі означених картин — «вціліли вони чи ні?», — у мережі розгорнулася запекла дискусія про те, що першочергово варто вберігати — людське життя чи твори мистецтва. Більшість із тих, хто публічно висловив власну думку, все ж виявив

вдячність і підтримку рятівникам, а дехто, сподіваємося, все ж почав замислюватися над істинними цінностями в умовах сьогодення.

Пропонуємо виокремити найбільш поширені форми участі громадськості в охороні об'єктів культурної спадщини:

– участь громадських активістів у заходах з евакуації (якщо вона можлива, беручи до уваги конкретні обставини чи вид об'єкта), екстреного «фізичного» забезпечення пам'яток національного чи місцевого значення від можливих наслідків активних бойових дій у місцях їхнього фактичного перебування (способи варіюються залежно від обставин — укріплення пам'ятників мішками з піском, обгортання вогнетривкими матеріалами, фіксація за допомогою риштувань та ін.);

– персональна фінансова/майнова участь або ж ініціалізація зібрання коштів на придбання матеріалів для забезпечення нерухомих об'єктів культурної спадщини або ж інших пов'язаних з ними предметів (зокрема, це музейні колекції, які зберігаються в приміщеннях музейних установ, галерей різних форм власності і їх перевезення в більш безпечні регіони не є можливим тощо);

– діяльність окремих осіб, громадських організацій щодо зібрання, фіксації та подальшої передачі уповноваженим органам державної влади інформації про **злочини, вчинювані російськими військовими проти української культурної спадщини, зокрема на тимчасово окупованих територіях тощо.**

Отже, варто наголосити на тому, що за умов війни в нашій державі діяльність з охорони об'єктів культурної спадщини не припинилася, нині активізовано процеси щодо її трансформації — вона набуває інших форм та проявів у розумінні «символічного» сприйняття пам'яток у ноосфері не лише національної, але й світової культури. Маємо як майбутні перспективи, так і реальні ініціативи щодо залучення міжнародної спільноти та громадськості до справи їх охорони, а також пошуку таких законодавчих рішень, які б сприяли пам'яткоохо-

ронній діяльності, а не перетворювали її на не результативні формально-планові процедури.

Література

1. **Сопілко, І., Череватюк, В.** (2022). Інформаційно-культурна війна в умовах збройної агресії. *Юридичний вісник*. № 2 (63). С. 236–242.
2. **Шлепакова, Т.** (2023). Культурний фронт України — 2022: головні події, тенденції, висновки (оглядова довідка за матер. преси та інтернету за 2022–2023 рр.). Вип. 3/3. ДЗК. 35 с.
3. **Gerntholtz, L.** (2022, 2 грудня). Ukrainian Culture Under Attack: Erasure of Ukrainian Culture in Russia's War Against Ukraine. Відновлено з <https://pen.org/report/ukrainian-culture-under-attack/>
4. **Permu, R.** (2022, 22 червня). Destruction of cultural heritage is part of the strategies of war. Відновлено з <https://www.uoc.edu/portal/en/news/entrevistes/2022/018-gloria-munilla.html>.
5. **Родіонова, Н.Л., Федорків, О.П., & Макогончук, Н.В.** (2022). Сучасне становище та напрями розвитку культури і мистецтва України (Реалії воєнного стану). *Культурологічний альманах*. Вип. 4. С. 226–233.
6. Через російську агресію в Україні постраждали 1624 об'єкти культурної інфраструктури (2023, 31 серпня). Відновлено з <https://mсіp.gov.ua/news/cherez-rosijsku-agresiyu-v-ukrayini-postrazhdaly-1624-obyekty-kulturnoyi-infrastruktury/>.
7. Через російську агресію в Україні постраждали 823 об'єкти культурної спадщини (2023, 12 вересня). Відновлено з <https://mсіp.gov.ua/news/cherez-rosijsku-agresiyu-v-ukrayini-postrazhdaly-823-obyekty-kulturnoyi-spadshhnyu/>.
8. Через російську агресію в Україні постраждали 763 об'єкти культурної спадщини (2023, 7 серпня). Відновлено з <https://mсіp.gov.ua/news/cherez-rosijsku-agresiyu-v-ukrayini-postrazhdaly-763-obyekty-kulturnoyi-spadshhnyu/;??>
9. Через російську агресію в Україні постраждали 623 об'єкти культурної спадщини (2023, 7 червня). Відновлено з <https://mсіp.gov.ua/news/cherez-rosijsku-agresiyu-v-ukrayini-postrazhdaly-623-obyekty-kulturnoyi-spadshhnyu/>.
10. Про культуру: Закон України, зі змінами та доповненнями. (2010, 14 грудня). Відновлено з <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2778-17.??>

11. Про охорону культурної спадщини: із Закону України, зі змінами та доповненнями. (2000, 21 липня). *Офіційний вісник України*. № 27. С. 32.

12. **Новосад, М., Білоус, С., Терешкун, О. & Борисевич, Л.** (2022). Руйнування культурної спадщини України в умовах війни як проблема: філософсько-культурологічний аспект. *Осінній дискурс: збірник наукових праць*. № 39 (1-3). 2022. С. 62–76.

DOI 10.33930/ed.2019.5007.39(1-3)-5.

13. **Смовж, П.** (2022, 29 травня). Як рятували Іванівський музей з картинами Марії Приймаченко. *Укрінформ*. Відновлено з <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3494824-ak-ratuvati-ivankivskij-muzej-z-kartinami-marii-primacenko.html>.

Олександр БУЦЕНКО, Валентина ДЕМ'ЯН

НЕМАТЕРІАЛЬНА КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА ЯК ДЖЕРЕЛО СТІЙКОСТІ В ЧАС ВІЙНИ

Охорона нематеріальної культурної спадщини
в надзвичайних умовах. Український вимір

У допису розглянуто питання охорони нематеріальної культурної спадщини в надзвичайних ситуаціях та основні інструменти подолання кризи, які існують на сьогодні у світі, з проєкцією на ситуацію в Україні. Зокрема, обставин періоду 2014–2023 років. У 2023 році Конвенції ЮНЕСКО з охорони нематеріальної культурної спадщини (далі НКС) виповнилося 20 років, протягом яких до неї приєдналося на сьогодні вже 182 країни світу. Для України ця дата знаменна не тільки тим, що співпала з 15-річчям ратифікації Конвенції 2003 року Верховною Радою України (2008), а й що, незважаючи на надзвичайно важку ситуацію через повномасштабну війну росії, зусилля України в охороні своєї культурної спадщини не ослабли, а посилилися завдяки, зокрема, й міжнародній солідарності. Треба сказати, що з розвитком Конвенції 2003 року на міжнародному рівні йшов пошук інструментів, які б могли пом'якшити надзвичайні ситуації чи уникнути їх. Україна, особливо від 2014 року, гостро зіткнулася з проблемами, пов'язаними з війною, кліматичними змінами, міграцією населення тощо, тобто, з тими викликами, які ми можемо класифікувати як надзвичайні ситуації.

Варто почати з визначення, що таке надзвичайна ситуація, і чому ми говоримо про неї в розрізі теми НКС і війна. На 5-ій сесії Міжурядового комітету ЮНЕСКО з питань НКС, яка відбулася у м. Найробі, Кенія, 15–19 листопада 2010 р., було схвалено формулювання, що «надзвичайна ситуація створюється, коли виникають непереборні обставини (природні чи техногенні катаклізми або катастрофи, епідемії, збройні конфлікти тощо), які мають катастрофічні наслідки для нематеріальної культурної спадщини та відповідної спільноти, групи чи окремих осіб, і які держава-учасниця не може подолати самотійно» (1). Хоч тут слово «війна» не вживається прямо, а узагальнено в терміні «збройні конфлікти», ми розглянемо наслідки, спричинені саме війною, катастрофами, руйнуваннями та бойовими діями, як, наприклад, підри्व Каховської ГЕС, що призвело до затоплення величезних площ, загибелі чи вимушеного переселення людей, знищення традиційної флори та фауни.

Інструменти Конвенції 2003 з охорони НКС у надзвичайних ситуаціях

2019 року у м. Богота, Колумбія, на 14-ій сесії Міжурядового комітету ЮНЕСКО з питань НКС були прийняті «Оперативні принципи та способи охорони нематеріальної культурної спадщини в надзвичайних ситуаціях» (далі — «Оперативні принципи») (2). Тім Кертіс, секретар Конвенції ЮНЕСКО про охорону нематеріальної культурної спадщини (2016–2023), зазначив, що «захист нематеріальної культурної спадщини в надзвичайних ситуаціях не є простим і ставить перед нами дуже особливі й складні проблеми».

«Оперативні принципи», схвалені в Боготі, мали кількарічну історію розвитку та обговорень. Так, у 2016 році на 11-ій сесії Міжурядового комітету ЮНЕСКО з питань НКС було прийнято документ 11.COM 15, п.10 якого — «Нематеріальна культурна спадщина в надзвичайних ситуаціях» — визначає, що нематеріальна культурна спадщина в надзвичайних ситуаціях може зазнати прямого негативного впливу та загрози, але водночас здатна виступати джерелом стійкості й відновлення. Тобто, вона може як потребувати додаткових зусиль в охороні, так і надихати і надавати стійкості, а тому необхідно шукати

відповіді, «що можна зробити для її охорони, а, з іншого боку, як можна популяризувати, охороняти або підтримувати нематеріальну культурну спадщину як найважливіший засіб для відновлення соціальної згуртованості, сприяння примиренню та/або сприяння відновленню спільнот, які опинились у надзвичайних ситуаціях» (3).

Такому твердженню передувало дослідження, проведене серед біженців у Лівані та Йорданії, а також у Єгипті, Франції, Німеччині, Саудівській Аравії, Туреччині та Сирії, яке випрацювало певні методичні рекомендації. У період з 13 по 19 вересня 2017 року в м. Гомі (Демократична Республіка Конго) було проведено низку консультацій з місцевими зацікавленими сторонами в рамках проекту визначення потреб громади щодо збереження нематеріальної культурної спадщини в Північному Ківу (провінція на сході ДР Конго, на кордоні з Руандою та Угандою). Це дослідження здійснювалося за підтримки Фонду ЮНЕСКО допомоги культурно-історичній спадщині в надзвичайних ситуаціях. У проекті взяли участь дослідники, науковці, діячі культури та представники організацій, які працюють із внутрішньо переміщеними особами. Метою консультацій було, по-перше, переглянути та завершити підготовлене ЮНЕСКО попереднє кабінетне дослідження щодо ситуації з нематеріальною культурною спадщиною в Північному Ківу в контексті конфлікту та примусового переміщення, по-друге, контекстуалізувати й завершити методологію (4).

Згадана вище подвійна роль нематеріальної культурної спадщини розкривається повною мірою сьогодні в Україні. Так, наприклад, елемент НКС, включений до Списку елементів нематеріальної культурної спадщини, які потребують термінової охорони, «Культура приготування українського борщу», з одного боку, зазнав згубного впливу війни: загибель чи переїзд частини носіїв з місць постійного проживання, пошкодження водойм з чистою водою, порушення традиції вирощування овочів, примусове вивезення, точніше — викрадення українських дітей, що впливає на передачу знань від покоління до покоління, тощо; а, з другого боку, надзвичайне об'єднання навколо цього прояву, не стільки страва, скільки колективне приготування та споживання, об'єднання навколо спільних цінностей

служували джерелом надзвичайної стійкості як всередині країни, так і серед тимчасово переміщених осіб до інших країн. Два роки повномасштабної війни в Україні показали, що НКС, попри її вразливість і крихкість, як і людське життя, може слугувати драйвером для розвитку громад, а також пом'якшувати вплив надзвичайних ситуацій.

Прийнята в 2015–2017 роках стратегія ЮНЕСКО щодо захисту культури та сприяння культурному плюралізму в надзвичайних ситуаціях та доповнення до неї щодо надзвичайних ситуацій, пов'язаних із катастрофами, спричиненими природними та антропогенними небезпеками, разом забезпечують оперативне визначення надзвичайних ситуацій і дій ЮНЕСКО. Ці та інші документи передбачають спільну роботу та об'єднання всіх секторів, зокрема на рівні ЮНЕСКО, та всіх зацікавлених сторін, які займаються охороною культурної спадщини, як матеріальної, так і нематеріальної, суміжних секторів, а також знання, розуміння та врахування рекомендацій, розроблених для дій у надзвичайних ситуаціях.

Якщо підсумувати, можемо сказати, що на сьогодні у сфері охорони НКС у надзвичайних ситуаціях маємо такі головні інструменти (поряд з іншими), як: 1. Конвенція ЮНЕСКО з охорони нематеріальної культурної спадщини, зокрема, стаття 15, де сказано: «Кожна держава-учасниця в рамках своєї діяльності з охорони нематеріальної культурної спадщини прагне забезпечити якнайширшу участь спільнот, груп та, у відповідних випадках, окремих осіб, які створюють, зберігають і передають таку спадщину, а також активно залучати їх до управління такою спадщиною» (5), в тому числі й у надзвичайних ситуаціях, про що ми поговоримо нижче.

2. Етичні принципи у сфері нематеріальної культурної спадщини, прийняті у 2015 році, які визначають кодекс поведінки з охорони НКС, підсилення її життєздатності, «таким чином, визнаючи її внесок у мир і сталий розвиток.» (6) 3. Оперативні директиви щодо виконання Конвенції про охорону нематеріальної культурної спадщини, зокрема розділ 7. «Оперативні принципи та заходи з охорони нематеріальної культурної спадщини в надзвичайних ситуаціях» (7).

4. Міжнародні договори, які стосуються прав людини та

культурних прав, зокрема, стаття 27 Загальної декларації ООН прав людини 1948 року: «Кожна людина має право вільно брати участь у культурному житті суспільства, втішатися мистецтвом, брати участь у науковому прогресі і користуватися його благами» (8), та стаття 15 Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права 1966 року «1. Держави, які беруть участь у цьому Пакті, визнають право кожної людини на: а) участь у культурному житті» (9).

Нематеріальна культурна спадщина у конфліктах

Питання НКС і конфліктів дуже цікаве й потребує постійного дослідження, ми виходимо з того, що НКС має динамічну складову, є невідривною від соціально-культурно розвитку та людини. На жаль, як сказано в матеріалах зустрічі експертів з питань нематеріальної культурної спадщини в надзвичайних ситуаціях, яка відбулася у штаб-квартирі ЮНЕСКО і Парижі 21–22 травня 2019 р. «Хоч деякі гуманітарні стандарти приділяють обмежену увагу «культури», «місцевій культурі» та/або «звичаям», вони схильні розглядати культуру як статичну сутність, а не як динамічний соціальний процес, і розглядати людей у відриві від свого соціокультурного середовища. Як наслідок, потенційний внесок нематеріальної культурної спадщини у запобігання конфліктам, пом'якшення їх наслідків або підвищення стійкості постраждалих спільнот менше задокументований, ніж у випадку катастроф.» (11) Ми говоримо про НКС, яка страждає від війни, конфліктів, про людей, які вирвані з місць свого проживання, руйнування соціальної та економічної структури, вплив на спільноти. Це стосується й України, яка перебуває у стані війни з 2014 року, але детального дослідження впливу війни на НКС тут ще не проводилося.

Так, нематеріальна культурна спадщина, як наголошують багато експертів, особливо вразлива в надзвичайних ситуаціях, оскільки йдеться про життя людей, їхні знання, навички, почуття, але, з іншого боку, ця спадщина є цінним ресурсом для громад, здатна посилити життєстійкість, зменшити вразливість (12). Щоправда, ми ще неналежно ставимося до тих прикладів, які могли б надихнути громади та продемонструвати, що їхня жива культура є важливою опорою, і, зокрема, наша історія дає нам такі підказки. 2023 року до Національ-

ного переліку НКС України було включено елемент «Традиція приготування обрядової страви на Святу вечерю, яка побутує серед лемків-переселенців на Донеччині». У 1951 році під час поділу територій між СРСР та Польщею було здійснено примусове переселення лемків. Зважаючи на те, що НКС — це завжди прояви людського інтелекту, людської творчості, прояви, які людина розвивала, передаючи від покоління до покоління — мова, знання, навички, — ця спадщина зберігалася і розвивалася під впливом оточення, виступаючи цінним спадком для спільноти, будучи тісно пов'язана з середовищем, пам'яттю, історією, способом життя, емоціями. Кожне покоління робить свій внесок у цю живу культуру, кожне покоління її розвиває, привносить інновації тощо, тобто, це постійна творчість. Саме здатність змінюватися гарантує традиції її адаптацію до нових соціальних умов і, отже, сприяють безперервності вираження, виступаючи свідченням минулої історії та, водночас, творчим інструментом сучасного самовираження.

Оскільки нематеріальна культурна спадщина тісно пов'язана з середовищем, постає питання, чи не згубним виявилось для неї переселення носіїв до іншої території? Справді, міграція населення, виривання людей з місць, тісно пов'язаних з їхньою живою культурою, є однією із загроз для НКС. З іншого боку, НКС неможлива без творчості та інтелекту людини. Спільнота, що була вимушена залишити місце проживання — в нашому випадку спільнота лемків, забрала з собою основне: знання, вміння, практику. І хоч цей прояв розвивався вже в іншому місці — мова, культура, творчі навички об'єднували людей, надавали їм сили, слугували джерелом стійкості та відновлення.

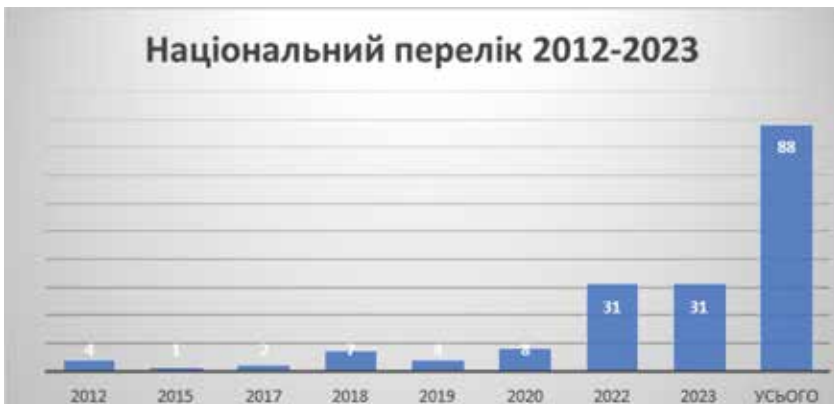
Розглянемо динаміку наповнення Національного переліку НКС України. Нагадаймо, що створювати його почали в 2012 році, а війна в Україні, яка накладає відбиток на культурну спадщину, триває з 2014 року. За період з 2012-го до кінця 2023 року до Національного переліку елементів нематеріальної культурної спадщини України було включено 88 елементів (Табл. 1). Показово, що з початком повномасштабної російської агресії в Україні лютому 2022 року вмотивованість громад зросла, відчутно зросло відчуття приналежності до спільних цінностей, соціальне значення живої культури набуло особли-

вої ваги — за цей період Національний перелік збагатився 62 елементами НКС.

Більш активними стали громади, які опинилися в складному становищі. Так, до Національного переліку були включені елементи, які репрезентують області, що потерпають від бойових дій чи є тимчасово окупованими (Табл. 2): Донецька, Луганська. Громади, які подали прояви своєї живої спадщини до Національного переліку, усвідомлюють загрози: тимчасова окупація території, міграція носіїв, руйнування просторів тощо, однак зазначають, що після звільнення територій та закінчення війни ці прояви потребуватимуть детального дослідження. Громади, подаючи ці елементи, засвідчували силу живої культури, її значення для громади і як невід'ємну частину культури України. Визнання цих елементів важливе для вимушених переселенців, які, перебуваючи далеко, відчувають приналежність до своєї спільноти й пишаються цим.

Позитивним фактором є й те, що громади почали усвідомлювати вагу тих проявів НКС, які об'єднують усю країну. Так само корінні народи, національні спільноти, подаючи свій елемент нематеріальної культурної спадщини до Національного переліку, засвідчують повагу до культури країни, уособлюючи себе з нею. Протягом 2020–2023 Національний перелік поповнився 4 загальноукраїнськими елементами, такими як «Культ-

Таблиця 1.

Джерело: Центр розвитку «Демократія через культуру»

Таблиця 1.

Область		2012	2015	2017	2018	2019	2020	2022	2023
Вінницька	6				1		3	1	1
Волинська	2							1	1
Дніпропетровська	3	1	1						1
Донецька	3				1			1	2
Житомирська	2				1			1	
Закарпатська	4							3	1
Запорізька	1				1				
Івано-Франківська	9	1				1	1	2	4
Київська	4			1				1	2
Кіровоградська	1								1
Луганська	3								3
Львівська	5							4	1
Миколаївська									
Одеська	9							7	2
Полтавська	4	1	1	1					1
Рівненська	4				4				2
Сумська	6	1						2	3
Тернопільська	2						1	1	
Харківська	3						1	2	
Херсонська									
Хмельницька	1					1			
Черкаська	1							1	
Чернівецька	6							2	4
Чернігівська	2					2			
Загальноукраїнську	5						1	2	2
Кримськотатарські	2				1			1	
Усього	88	4	1	2	8	4	7	31	31

Джерело: Центр розвитку «Демократія через культуру»

тура приготування українського борщу» (2020 р.), «Українська писанка: традиція і мистецтво» (2022 р.), «Кобзарство» (2022 р.), «Традиція Щедрого вечора в Україні» (2023 р.). У цьому плані покажемо ще один приклад — це елемент, поданий від Кіровоградської області «Приготування української традиційної страви «голубці». Громада, яка подавала цей елемент, задекларувала свою відкритість, і на сьогодні до неї приєднуються інші області, завдяки чому цей елемент поступово змінює статус на загальноукраїнський. Та й як може бути інакше, бо хто в Україні не знає, не готує і не смакує голубці?

Є в Національному переліку НКС України кілька елементів, що представляють культуру корінних народів України. Це — «Орньок — кримськотатарський орнамент та знання про нього» (2018 р.) і «Практика та культурний контекст приготування «чіберек» та «янтик» — традиційних страв кримських татар» (2022 р.). Згадані прояви нематеріальної культурної спадщини поширені як на території тимчасово окупованого Криму, так і по всій Україні. На сьогодні деякі представники кримськотатарської спільноти переїхали до інших країн, однак саме ця спадщина об'єднує носіїв, хоч би вони не перебували, дарує їм відчуття приналежності.

Значно важче становище у громади, яка практикує елемент «Традиція приготування ет аяклак (караїмський пиріжок з м'ясом). Досвід караїмів Мелітополя» (2018 р.). Якщо на момент включення до Національного переліку НКС України цей елемент об'єднував носіїв, які мешкали в м. Мелітополь, а громада розглядала можливість підготовки нового подання, яке б об'єднувало караїмів України й, можливо, караїмських громад з інших країн, то тимчасова окупація міста внаслідок російської агресії поставила під загрозу життя і здоров'я носіїв, більшість практиків традиції були вимушені залишити Мелітополь, і наразі не мають доступу до місць, які слугували просторами для спілкування та передачі знань. З іншого боку, вимушене переселення призвело до більш активного спілкування з представниками караїмських громад в інших областях чи країнах, скажімо, в Галичі або в Тракаю (Литва), де представники громади караїмів Мелітополя обмінюються знаннями, спільно практикують елемент. У цьому, власне, розкри-

вається подвійна роль нематеріальної культурної спадщини, здатної зробити людину сильнішою в найтяжчих обставинах. Утім, ще раз наголошуємо, що вплив війни на життєздатність нематеріальної культурної спадщини потребує більш детального дослідження та вивчення.

Розв'язана росією війна показала комплексність загроз культурній спадщині, викликаних надзвичайними ситуаціями — руйнуваннями від бойових дій, природними катастрофами, спричиненими війною чи техногенними катастрофами тощо. Саме тому Міністерство культури та інформаційної політики України почало приділяти більше уваги планам з охорони нематеріальної культурної спадщини, які мають подавати громади, пропонуючи елементи своєї НКС для включення до Національного переліку. Відтак громади включають тепер до планів з охорони НКС широкі заходи чи окремі пункти, що вказують на готовність громад до надзвичайних ситуацій. Звичайно, і тут потрібно більше інформації й досліджень, однак цілком очевидний поступ та активне залучення до охорони живої спадщини спільнот і зацікавлених організацій.

Узагальнюючи цю частину, можна відзначити, що Україна протягом останніх двох років рухалась відповідно до «Оперативних принципів та способів охорони нематеріальної культурної спадщини в надзвичайних ситуаціях», про які ми згадували вище. В цьому документі ЮНЕСКО якраз і наголошується, що включення елементів НКС до відповідних списків чи переліків вимагає інформацію про вразливість елементів до загроз від потенційних надзвичайних ситуацій і способів пом'якшити чи уникнути ці загрози. Це має включати також детальну інформацію про відповідні місця чи умови для полегшення ідентифікації й доступу до культурної спадщини у відповідь на надзвичайні ситуації (12). Зрозуміло, що все це стосується тих елементів нематеріальної культурної спадщини, які були включені до Національного переліку впродовж 2022–2023 років. Плани з охорони можуть передбачати превентивні заходи для усунення потенційної вразливості проявів НКС під час надзвичайної ситуації, підготовчі заходи для посилення їхнього потенціалу та залучення живої спадщини для посилення життєстійкості громади (12).

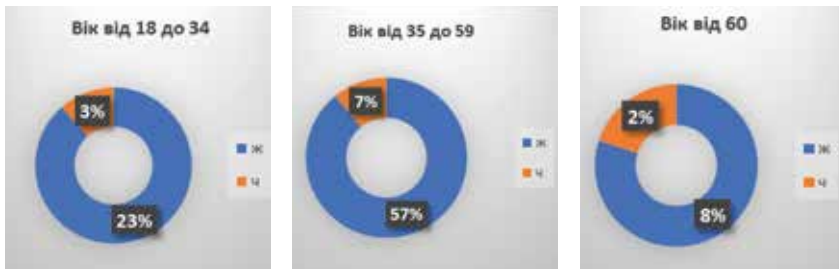
Тимчасове переселення: як НКС стає джерелом стійкості та об'єднання

Іншим важливим питанням і загрозою для НКС є тимчасове вимушене переселення. Як зазначено в документі «Дії ЮНЕСКО через війну в Україні»: «Понад 2 мільйони з 8 мільйонів українців, змушених залишити свою країну, — це діти, багатьох з яких прийняли навчальні заклади сусідніх країн»(13). Якщо врахувати, що основним інструментом забезпечення життєдіяльності НКС є передача знань від одного покоління до іншого, загроза життєздатності нематеріальної культурної спадщини стає очевидною. За даними дослідження Громадянської мережі ОПОРА, опублікованому 5 липня 2023 року, «Понад половина українців перебуває лише в трьох країнах: Польщі — 22%, Німеччині — 14,6% та США — 11%. Також багато громадян України знайшли прихисток у Чехії — 7,9%, Італії — 5%, Канаді — 4,9%, Іспанії — 3,4% та Ізраїлі — 2,75%. Майже 63% українців, які перебувають за кордоном, повнолітні, 22% — діти до 18 років. Вік ще 15% осіб не уточнюється» (14). А ось як виглядає гендерна та вікова складова переміщених осіб з України за даними Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (Мал. 1) (15):

Як бачимо, біженцями є переважно жінки та діти вік яких від 18 до 60 років, 22% — діти до 18 років. Це люди, які могли б або отримувати знання та активно практикувати НКС, або навчатися переймати знання та навички, однак сталося так, що ці люди були вимушені залишити свої домівки.

У 2022–2023 роках в Україні реалізовувався проект «Посилення життєстійкості дітей і молоді в Україні через навчання та викладання за допомогою живої спадщини», профінансований Фондом ЮНЕСКО з допомоги культурно-історичній спадщині в надзвичайних умовах. Жива спадщина складає основу ідентичності, добробуту і життєздатності громад, а отже, має надзвичайне значення в кризові часи. Вказаний проект був покликаний показати, яким чином НКС допоможе освоювати різні навчальні предмети, використовуючи знання та вміння, які є частиною нашої ідентичності. Методика, покладена в основу навчального посібника та 11 пілотних прикладів, якими поділилися українські школи, задіяні в проекті, покликана до-

Малюнок 1. Вік і стать біженців з України в сусідніх країнах

Джерело: Управління Верховного комісара ООН у справах біженців, відкриті дані

помогти дітям, у тому числі й тим, які тимчасово перебувають в інших країнах.

Таким чином, НКС стає джерелом надії та стійкості. Українські громади, які проживають за кордоном, мають такий позитивний досвід. Скажімо, українська громада в Естонії пишається тим, що прояв української нематеріальної спадщини («Українська писанка») включено до Національного реєстру НКС Естонії.

Оперативні принципи реагування на надзвичайні ситуації, про які ми згадували вище, визначають, що основою будь-якого дослідження, пов'язаного з живою культурою, є залучення громад. У 2022 році за підтримки Фонду ЮНЕСКО з допомоги культурно-історичній спадщині в п'яти сусідніх з Україною країнах — Угорщині, Молдові, Польщі, Румунії та Словаччині, приймали українських переселенців, було реалізовано проект, спрямований на виявлення та задоволення культурних потреб у надзвичайних умовах тимчасово переміщених спільнот, груп та осіб з України. На основі проведених досліджень та опитувань у громадах українських переселенців кожна з названих вище країн розробила конкретні наступні проекти. Так, у Румунії за підтримки згаданого Фонду ЮНЕСКО здійснюється проект «Навчання та вивчення української живої спадщини в громадах у Румунії» (Community-based teaching and learning of Ukraine's living heritage in Romania), що є своєрідним продовженням двох названих нами проектів. Румунські дослідники, фахівці у сфері НКС, спільно

з українськими жінками-переселенками, в тому числі й тими, які мають складні особисті обставини, виступили основними дійовими особами проекту, основна мета якого — заохотити передачу нематеріальної культурної спадщини між поколіннями в середовищі переміщених українців, які наразі проживають у Румунії, щоб пом'якшити загрозу втрати ними прямого та органічного зв'язку з культурою, що зберігається в їхніх громадах та родинях.

Охорона НКС, важливість та значення

Війна та конфлікти, руйнуючи нематеріальну культурну спадщину, можуть умисно або ненавмисно позбавити людей культурного маркеру, який є основою ідентичності. Однак нематеріальна культурна спадщина виступає й джерелом стійкості, саме ми до неї звертаємось у час кризи. Наприклад, до Національного переліку включено «Культуру приготування українського борщу» (2020 р.), а вже 2022 року ми побачили, якою мірою наші знання, вміння та навички стали опорою для багатьох громад, спільнот людей у надзвичайних ситуаціях. Борщ — це поживна страва, яка готується з місцевих продуктів, надає сили, зігріває — саме її готували на вулицях під час подій взимку 2024 року. Важливим була не власне рецептура борщу, а відчуття солідарності, гідності та надії. Для підтримки як фізичної, так і моральної сили ми обрали саме ту страву, яка найбільше нам знайома, ми застосували ті знання про властивості страви, які передаються з покоління до покоління, які допомогли громаді подолати кризові події, скоротити час і ресурси, необхідні для відновлення.

Влітку 2022 року «Культуру приготування українського борщу» було внесено до Списку ЮНЕСКО елементів НКС, що потребують термінової охорони, як випадок надзвичайної терміновості, відповідно до статті 17.3 Конвенції ЮНЕСКО про охорону нематеріальної культурної спадщини: «У випадках надзвичайної терміновості, об'єктивні критерії яких затверджуються Генеральною асамблеєю ЮНЕСКО на основі пропозиції Комітету, він може, проконсультувавшись із заінтересованою державною-учасницею, внести елемент відповідної спадщини до Списку» (16). Чому внесено цю культуру, адже з першого погляду їй нічого не загрожує, як сказано у рішен-

ні Міжурядового комітету ЮНЕСКО з питань нематеріальної культурної спадщини, «елемент «Культура приготування українського борщу» включає навички приготування, споживання, традиційне землеробство та пов'язані з ним обряди, а також усні висловлювання. Він об'єднує людей різного віку, статі, походження та статусу, зміцнюючи між ними соціальні зв'язки» (17). Загрози, що постали перед цим елементом — тимчасове переселення людей з місць їхнього проживання, а отже, виривання з контексту, викрадання дітей, переселення їх до іншого культурного контексту, роз'єднання сімей, що впливає на передачу знань від покоління до покоління, потрапляння в ґрунти та воду шкідливих речовин внаслідок обстрілів, знищення місцевих традиційних рослин тощо — змусило Україну віднести «Культуру приготування українського борщу» до елементів, які потребують термінової охорони. Вже після внесення до Списку ЮНЕСКО на основі спеціального рішення ЮНЕСКО стався підриб Каховської ГЕС у червні 2023 року, що поглибило негативний вплив на живу культуру, коли були затоплені поля та присадибні ділянки, де вирощували овочі для страви. Цей та інші приклади демонструють крихкість нематеріальної культурної спадщини, з одного боку, та її важливість для громади, з іншого. А отже, заходи з охорони НКС невід'ємно пов'язані із життям і добробутом людини, яка є основою будь-якої громади.

Що ж рекомендує Конвенція ЮНЕСКО з охорони нематеріальної культурної спадщини? Пунктирно означимо основні напрями:

1. *Підвищення обізнаності щодо подвійної ролі нематеріальної культурної спадщини.* В цьому дописі ми навели два приклади — це «Традиція приготування й споживання пісних голубців з картоплею» та «Культура приготування українського борщу»; з одного боку, ця спадщина потерпає від війни, з іншого, є інструментом для стійкості та відновлення.

2. *Включення елементів НКС та інформації про загрози, ризики внаслідок надзвичайної ситуації, збройного конфлікту до списків різного рівня.*

3. *Підсилення роботи з громадами щодо їх НКС, проведення ідентифікації, опису, виявлення тих загроз та ризиків, які визначають громади.*

4. *Інтегрування живої спадщини до виховних, навчальних програм, сприяння діалогу, взаєморозуміння і примирення між громадами, в тому числі громадами переміщених українців та приймаючих країн.*

На сьогодні в Україні є досвід діяльності громад у надзвичайних ситуаціях, проте, не формалізований. Починаючи з 2014 року, на території України точиться війна, частина території тимчасово окупована. Ми маємо досвід діяльності громад у надзвичайних ситуаціях, на тимчасово окупованій території Криму. Громада, яка практикує елемент НКС «Орньек — кримськотатарський орнамент та знання про нього» (2018 року включений до Національного переліку, а в 2021 році — до Репрезентативного списку ЮНЕСКО), і сьогодні розкидана по всій території України, а частково перебуває за кордоном, об'єднана навколо спільних цінностей, і зусилля в охороні, що спрямовані на поширення знань про елемент та культурні простори, пов'язані з ним, інвентаризацію. Іншим прикладом є робота Луганського обласного центру народної творчості та Донецького обласного навчально-методичного центру культури, спрямована на інвентаризацію НКС на рівні громад, що триває в найскладніших умовах і має відчутні результати, дуже важливі для підтримки життєвої сили громад, яку вони черпають зі своєї культурної спадщини.

Тема нематеріальної культурної спадщини під час війни дуже актуальна і потребує постійного моніторингу та вивчення. На завершення статті хочеться навести слова заступника генерального директора ЮНЕСКО з питань культури пана Ернесто Оттоне Раміреса: «Охорона нематеріальної культурної спадщини стосується людського виміру в кризових ситуаціях, забезпечує можливість окремим особам і громадам підтримувати почуття ідентичності та гідності, витримувати кризи та оговтуватися від них».

Література

1. Reflection on the criteria for inscription and definition of 'emergency' for requests for international assistance ITH/10/5.COM/CONF.202/10. Доступно на 30.12.2023: <https://ich.unesco.org/en/5com>
2. Оперативні принципи та способи охорони нематеріаль-

ної культурної спадщини в надзвичайних ситуаціях. Доступно на 30.12.2023: <https://ich.unesco.org/en/operational-principles-and-modalities-in-emergencies-01143>

3. 11.COM 15. Доступно на 30.12.2023: <https://ich.unesco.org/en/11com>

4. Local stakeholders in Goma approve the community-based needs identification exercise for the safeguarding of intangible cultural. Доступно на 30.12.2023: <https://ich.unesco.org/es/noticias/00265>

5. Конвенція про охорону нематеріальної культурної спадщини. Доступно на 30.12.2023: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_d69#Text

6. Ethics and Intangible Cultural Heritage. Доступно на 30.12.2023: <https://ich.unesco.org/en/ethics-and-ich-00866>

7. Оперативні директиви щодо виконання Конвенції про охорону нематеріальної спадщини. Доступно на 30.12.2023: <https://ich.unesco.org/en/directives>

8. Загальна декларація прав людини. Доступно на 30.12.2023: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text

9. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права. Доступно на 30.12.2023: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042#Text

10. Декларація ЮНЕСКО щодо навмисного руйнування культурної спадщини. Доступно на 30.12.2023: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/heritage_destruction.shtml

11. LHE/19/EXP/5 Paris, 16 October 2019. Доступно на 30.12.2023: <https://ich.unesco.org/doc/src/46083-EN.pdf>

12. Living heritage in emergencies. Доступно на 30.12.2023: <https://ich.unesco.org/en/emergency-situations-01117>

13. In the Face of War, UNESCO's action in Ukraine. Доступно на 30.12.2023: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000384454>

14. Кількість українців та їх міграція за кордон через війну — дослідження Громадянської мережі ОПОРА. Доступно на 30.12.2023: <https://www.oporaua.org/viyna/kilkist-ukrayintsiv-ta-yikh-migratsiia-za-kordon-cherez-viinu-doslidzhennia-gromadianskoyi-merezhi-opora-24791>

15. Доступно на 30.12.2023: <https://data.unhcr.org/en/dataviz/304?sv=54&geo=0>

16. Конвенція про охорону нематеріальної культурної спадщини. Відновлено з https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_d69#Text

17. Decision of the Intergovernmental Committee: 5.EXT.COM 5. Відновлено з <https://ich.unesco.org/en/Decisions/5.EXT.COM/5>

Chris BALDWIN

AND THE STATUES COME ALIVE AGAIN

(Кріс БОЛДВІН
КОЛИ ПАМ'ЯТНИКИ ЗНОВУ ОЖИВАЮТЬ)

The 24th February 2022 Russian full-frontal attack on Kyiv marked an attempted invasion of Ukraine. It's now heading towards its second dark winter. Ukraine insisted that the war had started in 2014 with the invasion of Crimea by Russian proxy forces. Since February 2022 tens of thousands of people have died. Russian war crimes and others defined as genocide are consistently reported and international recognition of such have been mounting. More than 8 million people have fled Ukraine towards western Europe. Ecocide, in the form of attacks on dams and other installations, the mining of huge tracts of land, the hostage taking of Ukrainian nuclear power staff and a world food crisis are other physical and political manifestations of the invasion being felt around the globe. It has been Ukraine's resistance and response which leads us to now call this conflict the Russo-Ukrainian War.

On the 6th of September 2023, while war continues to rage in Ukraine, a group of people, equipped with tents and a marquee, pitched their equipment in front of the Soviet Army Monument in Sofia, capital of the EU state of Bulgaria:

We are here to resist, yet again, the brazen powerholders' attempts to demolish the Soviet Army Monument, to try to demolish any monument in Bulgaria symbolizing

various periods in Bulgarian history,' Georgi Svilenski MP of Bulgarian Socialist Party commented to journalists. 'We are here to try to tell those people to read history, to realize what these monuments stand for and what they want to demolish because demolishing the Soviet Army Monument at this point is worse than being ignorant,' he added.¹¹

So what does this monument stand for? In September 1946, when the local authority in Sofia adopted a decision on the erection of the monument, it argued that 'by its fervent offensive' the Red Army 'created conditions for the liberation of the Bulgarian people from the German fascist yoke'. A government decision of October 1949 on the same subject referred to the Soviet Red Army as 'Bulgaria's liberator from the fascist occupiers'. The statue was built in 1954 on the tenth anniversary of the Soviet 'liberation' of the country. Communist Bulgaria's manifestation of gratitude and loyalty to the USSR is a typical example of monumental art in the 'classic' Stalinist style. It was unveiled on September 8th, 1954 and marked the tenth anniversary of the Bulgarian 'socialist revolution'.

The 37 metre high granite-faced pyramid is topped by a Soviet soldier brandishing a PPSH-41 submachine gun. Measuring 12 metres high, the soldier is 3.5 metres taller than a Bulgarian mineworker and a peasant woman carrying a child that flank him. At the base of the pyramid, there are three bronze compositions depicting the October 1917 Revolution (east), the 1941-1945 Great Patriotic War (west), and the Home Front (south). Two stand-alone sculpture groups showing the enthusiastic welcoming of the Soviet Army in Bulgaria are placed symmetrically at the opposite end of an 80 by 22 metre mall leading from Tsar Osvoboditel Blvd. to the central column, followed by bronze wreaths on stone pedestals that glorify the Red Army's ten offensives from Stalingrad to Berlin. The monument, which stands in the very centre of Sofia, is unique in that it has emerged as a focal point of a decades-long clash between a nostalgic pro-Russia majority and a vocal liberal pro-Western minority in Bulgarian society. 35 years after the fall

¹¹ <https://www.bta.bg/en/news/bulgaria/503761-the-left-erect-tent-camp-to-protect-sofia-s-soviet-army-monument>

of communism, press reports suggest that Bulgaria remains the only East European country where a significant number of people still regard the Red Army as a liberator rather than oppressor.¹²

In Plovdiv, Bulgaria's second city, another equally dominant mnemonic totem, the Monument of the Soviet Army (Alyosha), captures the skyline from the second highest hill Bunardzhika, today called "Hill of Liberators" (234 m). Again, weapons are a dominant symbol. As historian Professor Evelina Kelbecheva writes:

The new name "Hill of Liberators" replaced the traditional Turkish name of the hill in 1934, following the advice of King Boris III of Bulgaria. At the foot of the same hill, a modest monument of Vasil Levski, (the most notorious figure of the Bulgarian National Revolutionary Movement against the Ottomans in the 19th century) was erected in the 1930s and is now half-hidden in the park... The Soviet Army monument in Plovdiv is known by the name Alyosha. (It's not just because of the prototype's name — Aleksey Skurlatov. In many places in Bulgaria, Soviet officers were part of the groups that started the Red Terror after the occupation of Bulgaria by the Red Army in September 1944. They became known by the common name 'The Alyoshki'). In 1947, the decision to erect a monument of the Red Army in Plovdiv was made by a city committee headed by General Assen Grekov, the head of the Plovdiv garrison. In 1948, the idea became publicly known. A capsule with a message to future generations was placed at the foot of the hill. 10 million BGN were allocated for the project and numerous civic associations donated to the monument.¹³

Work began in 1954 and the monument was unveiled three years later. Its height is 17.30 metres, and the figure, made of granite and at a height of 10.80 metres, depicts a Soviet soldier holding a Shpagin assault rifle pointed towards the ground. The fact that this weapon is depicted pointing down has been trans-

¹² <https://www.bta.bg/en/news/bulgaria/235058-sofia-s-soviet-army-monument-on-danse-d-j-ici>

¹³ <https://ghost.bg/nft/ghost/>

lated as a more protective gesture than other statues depicting raised positions. The statue faces East, representing the direction of the Soviet Union. A pentagram was placed on the pedestal, and the inscription underneath reads: ‘Glory to the invincible Soviet army liberator.’

Repeated attempts have been made to remove the Alyosha monument in Plovdiv, but all remain unsuccessful. In 1993 the local authorities decided to remove the monument. Activists fiercely resisted this decision. Following a follow-up decision taken by the Plovdiv City Council in 1996 the Bulgarian Supreme Court declared that the monument could not be demolished because it had ‘specifically high cultural value’. During the ‘Night of Museums’ in 2013 the statue was wrapped in a red cloak. In February 2017, the monument was covered with controversial inscriptions, including a swastika, triggering a diplomatic protest note on the part of the Ministry of Foreign Affairs of the Russian Federation against ‘vandalism on Soviet monuments in Bulgaria.’ In 2019, when Plovdiv was the European Capital of Culture, a project called “Becoming Alyosha”, which explores the monument from different perspectives, was launched.¹⁴ In January 2020, the words *We will not forget! Bulgaria above all!* appeared overnight. The inscriptions were washed away immediately, and video surveillance was installed around the monument. On May 9, 2022 the Russian Ambassador to Bulgaria, Eleonora Mitrofanova, noted that the Russian Consul in Plovdiv Georgi Gergov and Plovdiv Municipality were taking good care of Alyosha by adding video surveillance around the monument.¹⁵

The dominating narrative in both monuments in Sofia and Plovdiv seems a straightforward and simple one; firstly that Russia, but more precisely the Soviet Union, was a fundamental force in the liberation of Bulgaria on two occasions. On the first occasion Russians, in their war with the Ottoman empire, facilitated the re-establishment of the Bulgarian state under the Treaty of San

¹⁴ <https://ghost.bg/news/>

¹⁵ <https://ghost.bg/nft/ghost/> I am highly indebted to Professor Evelina Kelbecheva for her notes on the history of this statue.

Stefano on 3rd March 1878. Four battles for the Bulgarian Balkan mountain's Shipka Pass have become central iconic moments in the shared Russian/Bulgarian struggle against the Ottomans.

The second 'liberation' of Bulgaria it is suggested, and reinforced by the dozens of monuments such as the two described above, involved the Soviet Army's 'liberation' of the country in 1944. Yet recent research undertaken by historian Professor Evelina Kelbecheva suggests a much more complex picture where the words 'liberation' should more precisely be replaced with the word 'occupation'.

In 1944, the Soviet Union declared war on Bulgaria and occupied the country. A 250,000-strong army with over 5,000 tanks, over 1,000 aircraft and the entire Black Sea Fleet entered Bulgarian territory which led to an occupation which lasted three years and cost Bulgaria 135 million dollars — almost twice as much as the officially determined reparations that the country would pay. According to historians' calculations, this 'maintenance' amounted to between 50 and 75% of the gross domestic product (GDP) of the Kingdom of Bulgaria¹⁶. Kelbecheva states:

Our recent history, and the entire 20th century in general, is full of still continuing post-communist clichés and many falsifications — both about the beginning of the century and about the history of Bulgaria during the communist regime...But the very specific reason for starting this project with Prof. Svetoslav Ovcharov is that two things were not accepted by the Ministry of Education when we were trying for more than five years to change the history programs for the upper class of high school and the textbooks themselves. The first was the term 'occupation'.¹⁷

According to Kelbecheva no Bulgarian history textbook mentions the term 'Soviet occupation of Bulgaria' or 'occupation of

¹⁶ <https://www.youtube.com/watch?v=AE6lGVqZkmo&list=PLw1uszWzYY1fzZbR-c4k4FA4yWgFXXYBP&index=11>

¹⁷ <https://www.svobodnaevropa.bg/a/31834332.html?fbclid=IwAR3z3l6to0SsLCCFXBDp875nr5YogTkjooupq5kq6uQp10-NXYhFxtl2D18>

Bulgaria by the Red Army'. Both the words and the explanation of the event are completely missing. The second key fact of this period, which is not mentioned in the textbooks, is the proposal of the communist leader Todor Zhivkov that Bulgaria become part of the USSR. He made such proposals twice, first in 1963 to Nikita Khrushchev and then to Leonid Brezhnev in 1973.¹⁸

The original commissioning and placement of these monuments, or even the struggles associated with attempts to re-define or sustain their meanings and symbolism, may seem mundane or even trivial in a world soaked with competing public symbols and the endless, fleeting digital content permeating every waking moment of our lives. But then the world we thought we recognised shifted, convulsed, and darkened when Putin's Russia invaded Ukraine. Statues *came alive* again.

In April 2022, two months after the invasion began, the ESTAT agency (Bulgaria) conducted a study of the attitudes of Bulgarian citizen towards the conflict on behalf of the 'Workshop for Civic Initiatives'¹⁹. 10% of those asked were categorical that their knowledge of the history of Bulgarian-Russian relations was good. The remaining over 80% did not feel so confident — perhaps strange for a country so soaked in symbolic moments, literature, school history books, popular songs and public monuments dedicated to celebrating Russian-Bulgarian ties.

To the central question in the ESTAT study, '*Are you siding with Russia or Ukraine in this conflict?*' answers demonstrated that by October 2022 sympathies towards both Ukraine and Russia were decreasing, to a greater extent in sympathy towards Ukraine. While 48% of respondents declared they were not siding with either Russia or Ukraine, 20.7% acknowledged their support for Russia while 23.1% for Ukraine — a drop from 32.4% since the question was first asked in April 2022.

During the first year of the Russian war against Ukraine the appearance of various symbols and flags in and around Plov-

¹⁷ <https://www.rferl.org/a/socialist-paradise-bulgarian-textbooks-accused-of-whitewashing-communist-era/30024227.html>

¹⁸ <https://frgi.bg/en/>

div associated with solidarity for Russian aggression in Ukraine started to appear. The letter Z (a symbol used by Russian troops on their military vehicles in Ukraine) was seen painted onto the side of a public taxi parked on a centrally placed taxi rank over a period of many months. The Z was also seen painted onto the backs of men's jackets — seen as they walked through Kapana, the central bar and recreation area of the city. The letter Z was seen painted onto the surface of major roads and junctions around the city. And Russian flags were seen on motorbikes, balconies, and houses across the region.²⁰

In conclusion, the ESTAT report stated that more than a third of respondents agreed with leading Russian propaganda claims that Ukraine massacred their own civilians and went on to attribute it to Russia, that Ukraine was developing weapons of mass destruction and that Ukrainian elites and the government were nationalist and fascist. According to all these indicators the study recorded a growth of between 5 and 10 points in these opinions between April to October 2022. It seems that public opinion in Bulgaria was beginning to reproduce the Kremlin's arguments.

There is a clear division in Bulgarian society regarding the war in Ukraine. The middle-class, university-educated, urbanites in the majority support the aggrieved party, while rural, small-town residents, and non-university-educated citizens support the aggressor. Furthermore, if at the political level Bulgaria has a pronounced Euro-Atlantic majority, this is not the case at the electoral level. The voters of PP, DB and most of GERB sympathise with NATO and Ukraine, while those of BSP, Vazrazhdane, DPS and BV, for the most part either stand behind Russia or behind the thesis of neutrality.^{21 22}

²⁰ Autorial direct observations.

²¹ Roughly speaking centre right parties are PP, DB and GERB while centre left is BSP (ex-Communist Party), Nationalist pro-Russia are Vazrazhdane and BV, Turkish minority party is DPS .

²² <https://www.estat.bg/files/richeditor/ukraine-2022-11-10-fin.pdf>

The not-so-new European Mnemonic Wars (Brexit Britain)

On May 25th 2020 an African-American man, George Floyd, was murdered by a police officer in Minnesota USA. His convulsed dying words, ‘I can’t breathe’, were horrifically caught on phone-video and distributed across the globe led to major protests around the world against police racism and violence. Soon after public remembrance symbols of figures associated with historic racism and the African slave trade were also attacked.

Three weeks later in Bristol (UK), a statue of Edward Colston was pulled down by a large group of demonstrators and dumped into the nearby harbour. Who was Edward Colston and why had his statue become part of this global response to the murder of George Floyd? Parallels were immediately drawn between the statue’s fate and the fate of the slaves on the Royal Africa Company trading ships — as between 1662 and 1731, the Company had transported approximately 212,000 men women and children, of whom 44,000 died and were thrown overboard *en-route* to Britain and America.

From 1680, Edward Colston, a significant benefactor to the city of Bristol, had been heavily involved in the slave trade. He was an active member of the Royal African Company, becoming deputy-governor briefly during 1689–90. According to one account, he was said to have owned over 40 ships.^{23 24} By 1745 Bristol had become the leading slave port — with as many as 500,000 slaves having been shipped by merchants based in the city.²⁵ In 1895, at the height of the British empire, a statue commemorating Colston’s philanthropic achievements was erected in the centre of Bristol²⁶.

²³ <https://www.historyofparliamentonline.org/volume/1690-1715/member/colston-edward-ii-1636-1721>

²⁴ <https://www.nytimes.com/article/george-floyd-who-is.html>

²⁵ <https://collections.bristolmuseums.org.uk/stories/transatlantic-traffic-enslaved-africans/blood-on-the-bricks-more-than-colston/>

²⁶ <https://web.archive.org/web/20100109153705/http://pmsa.cch.kcl.ac.uk/BL/BR09.htm>

After the ‘drowning’ of the statue arrests of suspected perpetrators took place. On the 5 January 2022 four people accused of illegally removing the statue were cleared of criminal damage by Bristol Crown Court in the UK — but the verdict was subsequently referred to the Court of Appeal by the UK government. The Court of Appeal was asked to clarify the law around whether someone could use a defence related to their human rights when accused of criminal damage.^{27 28}

In the summer of 2021, the ‘We Are Bristol’ History Commission opened a public engagement process about the future of the Colston statue and the plinth. Nearly 14,000 people joined in and shared their ideas and views:

- 80% thought the statue should be displayed in a Bristol museum
- 75% were found to be in favour of adding a plaque to the plinth to reflect the events of 7th June 2020 (the toppling of the statue)
- 58% supported using the plinth for temporary artworks or sculptures, and another 15% neither agreed nor disagreed, suggesting a total of 72% were open to this option
- 65% said they felt very positive (50%) or positive (15%) about the statue being pulled down²⁹

It should come as little surprise that this article is weighed down by the number of historical timelines included. Any attempt

²⁷ <https://www.bbc.com/news/uk-england-bristol-63059300>

²⁸ Following the protest in Bristol, there have been numerous calls for other statues representing individuals with similarly racist ideologies and behaviours to be removed. In London the statue of Robert Milligan, an 18th Century slave trader, has been removed from West India Quay. In Antwerp, Belgium, a statue of King Leopold II has been removed from a public square, allegedly because it posed a ‘public safety issue’ after being set on fire, and others around the country had paint thrown at them. In Oxford, the ‘Rhodes must fall’ campaign for the statue of Cecil Rhodes to be removed from the Oriel College facade, has regained momentum, now with the support of the local city council. <https://oxfordandcolonialism.web.ox.ac.uk/article/rhodes-must-fall> and <https://www.nytimes.com/2020/06/09/world/europe/king-leopold-statue-antwerp.html>

²⁹ <https://www.bristol.gov.uk/files/documents/1825-history-commission-full-report-final/file> and <https://www.bristol.gov.uk/files/documents/1824-history-commission-short-report-final/file>

to identify synergies between contemporary political decisions and trends with popular expressions of loyalty to certain historical narratives is bound to require such an approach. When considering the Colston statue incident it is incumbent to place this moment into a yet another socio-political series of events.

In January 2020, only a few months before the violent (or not) toppling of Edward Colston's statue from its plinth in Bristol, the UK had formally and finally left the EU. This had been the result of a vote to leave the EU (Brexit) in 2016 won on a tight 51.9/48.1% majority on a 72.2% turnout in eligible voters³⁰. Analysis of the voting trends associated with the referendum is noteworthy:

- The older the voters, the more likely they were to have voted to leave the EU, nearly 73%. A majority of those aged over 45 voted to leave, rising to 60% of those aged 65 or over. Most people with children aged ten or under voted to remain; most of those with children aged 11 or older voted to leave.
- A majority of those working full-time or part-time voted to remain in the EU; most of those not working voted to leave. More than half of those retired voted to leave.
- 57% of those with a university degree voted to remain, as did 64% of those with a higher degree and more than 81% of those still in full-time education.
- Among those whose formal education ended at secondary school or earlier, a large majority voted to leave.
- White voters voted to leave the EU by 53% to 47%.
- 67% of those describing themselves as Asian voted to remain, as did 73% of black voters.
- Nearly 58% of those describing themselves as Christian voted to leave; 70% of Muslims voted to remain.
- The AB social group (broadly speaking, professionals and managers) were the only social group among whom a majority voted to remain (57%). C1s divided fairly evenly; nearly two thirds of C2DEs (64%) voted to leave the EU.³¹

³⁰ https://www.bbc.co.uk/news/politics/eu_referendum/results

³¹ <https://lordashcroftpolls.com/2019/03/a-reminder-of-how-britain-voted-in-the-eu-referendum-and-why/#:~:text=White%20voters%20voted%20to%20leave,ten%20Muslims%20voted%20to%20remain>

In the constituency in which Bristol is situated, and where the Edward Colston statue sat, 61% of voters declared a preference to stay in the EU. It could be predicted that a constituency voting to stay in the EU might well also vote 65% in favour of pulling down the statue of the slave trader Edward Colston. Does this predictability indicate that such voters were less likely to be persuaded by nostalgic interpretations of history?

The political slogan ‘take back control’ is closely associated with the Brexit referendum, popularised by Vote Leave and implied that Britain’s sovereignty, its ability to make its own laws, had been lost by its membership of the EU and would return after withdrawal. Crucially the slogan was also associated with anti-immigration sentiment. The leader of the Vote Leave camp, Boris Johnson, later became Prime Minister of the UK on the back of a stalemate in parliament generated as a direct result of the referendum vote to leave the EU. When he became Prime Minister and had facilitated Brexit his reaction to the toppling of the Colston statue was as adamant as it was audacious. Removing statues of controversial figures is “to lie about our history” he stated.³²

While much of the history of Brexit is well known and documented, the public debates in 2016 stirred powerful emotions of fear, loss and betrayal, with deep roots in a supposed knowledge of British history. Its signature issues — immigration, ‘sovereignty’, citizenship and trade — spoke to ideas about identity, nationhood and Britain’s place in the world. Campaigners on both sides invoked contested memories of the past or nostalgia.³³ Yet the emphasis on ‘imperial nostalgia’, as one of the principal messages of the ‘Leave’ vote, both obscured and revealed. As Saunders notes:

historians must be careful not to confuse nostalgia with amnesia — the forgetting of empire with the longing for it.

³² <https://www.theguardian.com/politics/2020/jun/12/boris-johnson-says-removing-statues-is-to-lie-about-our-history-george-floyd>

³³ Grey, C (2021) *Brexit Unfolded* and O’Toole, F (2018) *Heroic Failure — Brexit and the Politics of Pain*; <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/13501763.2018.1467952?journalCode=rjpp20>
<https://blogs.lse.ac.uk/brexit/2020/04/29/europes-colonial-embrace-and-brexit-as-nostalgia-for-empire-are-part-of-the-same-story/>

The two are not, of course, mutually exclusive: indeed, it is probably only possible to be ‘nostalgic’ for empire if one ‘forgets’ much of its history. Nostalgia and amnesia are both pathological forms of memory, based on curated versions of the past, but they work to different ends. What Stuart Hall called ‘the gaps and lacunae — the plug-holes — down which so many troubling things about... colonialism have disappeared’ could encourage complacency, as well as regret, about the passing of empire: facilitating a conviction that a swashbuckling, global role remained possible for Britain, without the sinews of imperial power.³⁴

That nostalgia requires forgetfulness is relevant not just to Brexit Britain but to Bulgaria’s own monument and mnemonic wars. Popular expressions of loyalty to certain historical narratives, combined with the annihilating forces of nostalgia and amnesia, lay the ground for political decisions which influence the lives of citizens today and those yet to be born. Citizenship education, the attempt to bind citizens to their state, is nothing new. State armies needed recruits, public education services required teachers, emerging nations required factory workers and border guards and tax collectors; Peasants needed to become Frenchmen as Eugene Weber reminds us³⁵ — and this was a role the state would increasingly undertake during the twentieth century. Ever since the advent of nationalism in the nineteenth century nations have paid particular attention to their school history books, their public monuments, street names and narrative trends in their museums. State-encouraged “patriotic” history has been with us

³⁴ <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/03086534.2020.1848403>

³⁵ Weber, E (1976) *Peasants into Frenchmen: The Modernisation of Rural France, 1870-1914*

³⁶ For further perspectives on European memory studies see: Aguilar, P. (2002) *Memory and Amnesia — The Role of the Spanish Civil War in the Transition to Democracy*. Blaive, M.; Gerbel, C.; Lindenberger, T. (2013) *Clashes in European Memory: The Case of Communist Repression and the Holocaust*. Ektind, A. (2013) *Warped Mourning — Stories of the Undead in the Land of the Unburied*. Koposov, N. (2018) *Memory Laws, Memory Wars — The Politics of the Past in Europe and Russia*. Olick, J. L. (2007) *The Politics of Regret — On Collective Memory and Historical Responsibility*.

since the founding of our nation-states and the process remains dynamic and instrumentalised.³⁶

Bulgaria's state-encouraged 'patriotic' history, and its interweaving with Russia during the nineteenth and twentieth centuries, could be said to curiously mimic an equally invisible network; that of natural gas connectors and petrochemical industries which stretch between the two countries. The Russo-Ukrainian War led to hugely disruptive shocks in these supply lines and to major inflation in the price of energy — felt across the whole of the EU and beyond. Very few issues other than the price of energy and food can have such an immediate and politically significant impact upon a nation or political zone such as the EU. In recent months the building, stalling and then completion of new gas lines transiting Greece to Bulgaria, reducing if not replacing dependence on a Russian supply (via Turkey), has led to significant political instability. Is Bulgaria's state-mandated 'patriotic' history underpinning and reinforcing the economic ties and interests underlying the most essential of raw materials, its energy supply? Bulgaria, like all nations, has active and present ideological interplay between memory, economics and their petrochemical politics³⁷.

A social tremor played out in front of TV cameras at the base of Sofia's Soviet Army Monument reflects an economic tremor and recalibration of key economic interests of equal significance.³⁸

The UK's narcissistic struggles with memory, manifested most clearly by Brexit, also have political and economic applications rooted in the present. As Timothy Snyder points out, 'It wasn't nation-states that kicked off the process of European integration. It was fading empires, exhausted by their colonial efforts'³⁹. The UK's departure from the EU signalled the rejection in the

³⁷ See Hanieh, H (2021) *Petrochemical Empire; The Geo-Politics of Fossil-Fuelled Production at NLR* <https://newleftreview.org/issues/i1130/articles/petrochemical-empire>

³⁸ <https://www.politico.eu/article/bulgaria-turkey-gas-deal-russia-imports-competition-ukraine-war/>

³⁹ <https://www.politico.eu/article/europe-creation-project-myth-history-nation-state/>

organising principle that economic well-being was best guarded within a closely aligned membership organisation of similar states. Rather, an attempt was made, and seen already to be unravelling, to revert to a more opportunistic, deregulated, opaque economic model. In these circumstances it is fair to ask why a state-encouraged ‘patriotic’ history would care to re-examine a historical legacy itself based upon the very definition of ‘an opportunistic, de-regulated, opaque economic model’ — the international slave trade and its public and private legacies and institutions in Bristol, Liverpool, London and elsewhere.

Britain’s attempt to revert to a 16th to 19th-century economic model of international, regulation-light buccaneering has already started to wane in the cold reality of the interconnectedness and complexity of modern-day international commercial regulatory agreements, and partly the result of the international community being requiring to respond to the re-organisation of the energy market in the light of the Russo-Ukrainian war. The most likely outcome of Brexit for the UK will not be the realisation of ‘taking back control’, for statues to be returned to their plinths, and a return to empire. Instead, now severed from the EU, the most likely outcome for the UK will be to be shackled to whichever other empire’s buccaneering sailing boat appears from across its endless sea-bound horizon.

November 15, 2023

© Chris Baldwin

Ілюстрації:

1. Пам’ятник Радянській армії в Софії. Фото Антоанети Бойчевої (з дозволу).

2. Суспільне потрясіння, розігране перед телекамерами біля підніжжя Пам’ятника Радянській армії в Софії. Фото Антоанетти Бойчєвої (з дозволу).

3. Пам’ятник «Альоші» у Пловдиві. Фото Мітча Брезунека (з дозволу).

4. Біля пам’ятника «Альоші» у Пловдиві. Фото Бориса Ангелова (з дозволу).

5. П’єдестал пам’ятника Едварду Колстону в Бристолі після повалення статуї. Фото Іветти Делі (з дозволу).

Ил. 1

Ил. 2

Іл. 3

Іл. 4

Іл. 5

Олександра ОЛІЙНИК

КУЛЬТУРА БЕЗПЕКИ: ТРАНСФОРМАЦІЯ ТА ВІДНОВЛЕННЯ

Менше ніж за рік до початку російського окупаційного наступу на південні й східні території України, у березні 2014 року, учасники Міжнародного конгресу «Культура: ключ сталого розвитку» місією культури визначили забезпечення сталого розвитку, подолання бідності і зміцнення миру, а в умовах війни, як це сформульовано в Декларації Ханчжоу (травень, 2013) — «у зонах, що пережили конфлікти, які супроводжувалися насильством», культурі належало «заохочувати відновлення культурної спадщини і проведення культурних заходів, які нададуть змогу громадам, які постраждали, відновити свою самобутність, повернути почуття гідності й відчуття нормального життя, використати універсальну мову культури і розпочати заліковувати шрами, завдані війною» (Hangzhou Declaration, 2013). Невдовзі українському суспільству, на жаль, довелося перевірити релевантність декларацій, а культурі і населенню — протистояти агресії, долати руйнівні наслідки війни і мінімізувати корозивні внутрішні напруженості.

Хоч би як розуміти культуру, за якими критеріями вивчати та до яких типів визначень звертатися, сутність її пов'язана зі створенням і збереженням цінностей і досвіду спільноти. Так чи так духовне йде поруч з матеріальним — чи на рівні індивідуальному, родинному, чи в масштабі держави, міста, суспільства. Культура — це те, що ми знаємо, робимо та чого навчаємо(ся) як соціальна група, спільнота. Спільнота демо-

кратична не підкреслює власну ексклюзивність для відмежування від інших, натомість докладається, щоб стати об'єднаними і зміцнити знання, навички, традиції, історію, спадщину і переконання — спільні цінності. В умовах війни українське суспільство переосмислює цінності, насамперед базові, шукає шляхи гарантування безпеки, способи її відновлення.

Безпека і пам'ять у художніх рефлексіях: соціальна відповідальність як соціальна функція мистецтва

Місією культури небезпідставно називають створення умов для сталого розвитку, оскільки культура (у розумінні її як сфери господарювання) має потенціал для підтримки та відновлення суспільно-економічного життя, ефективність розкриття якого є результатом системної злагодженої роботи інституцій культури, дотичних систем та державного адміністрування. Цінність безпеки міст набула нового значення, і, звісно, чи не кожний соціокультурний феномен отримав моментальну реакцію від культурно-мистецького середовища. Так, потреба в збереженні пам'яті й документуванні перебігу подій втілилася в появі численних і різноманітних за цільовими й інструментальними напрямками ініціатив: Ukrainian WARHIVE (2022); благодійний фонд підтримки кінематографістів Docu / Help (створений командою ГО Докудейз і фестивалю Docu Days UA), зокрема програма фонду FilmBoost; онлайн мапа "Цікавий / інтересний Маріуполь" про історико-культурну спадщину міста (мистецтво, архітектура, історія, демократичні традиції, археологія тощо), історія наповнення якої розпочалася з монументальних мозаїк, археологічної та історико-архітектурної спадщини Маріуполя командою ГО «Архі-Місто» за підтримки Міністерства закордонних справ Німеччини у співпраці з Центром громадянського суспільства «Друкарня». Тему безпеки порушено в міжнародному проекті «Митець і місто: Резиденція» (Манукян, 2022), у проектах херсонського культурного центру ТОТЕМ (Live, Херсон inside / outside).

Однак у більш широкому контексті гарантування безпеки, культурної підтримки деокупованих територій, їх своєчасність, формат, інтенсивність і соціокультурні реінтеграційні заходи локального і державного рівня, а також культурна політика, як і від 2014 року, залишаються менш дієвими, ніж громадські

чи приватні ініціативи, світоглядні розбіжності й репутаційні збитки. Те саме стосується питань соціальної відповідальності культури і мистецтва (феномен «поза політикою», поверхнева номінальна репрезентація української культури і стереотипізація культури як шароварно-гопашної (Горбачов, 2020), а також можливої конструктивної ролі мистецтва в розв'язанні конфліктів, відповідальності мистецтва і митців за відновлення суспільної рівноваги, за медіацію і діалог, примирення.

Художню рефлексію щодо відповідальності й соціальної ролі мистецтва докладно зафіксовано (і переосмислено) у збірнику інтерв'ю Олесі Геращенко (Шамбур) з художницями і художниками, куратор(к)ами і мистецькознав(и)цями «(Не)свідоме мистецтво. Художні рефлексії. Україна після 2013-го» (Геращенко, 2022). У післямові авторка резюмує, що мистецтво «поеднує в собі колективний наратив, який передбачає свідчення про страждання, втрату, конфлікт і дискримінацію, а також так його трансформує, аби найслабші бути почутими. Мистецтво здатне створити відчуття безпеки, у межах якого з'являється місце для порозуміння, возз'єднання та прощення» (Геращенко, 2022, с. 242). Авторка разом із митцями, кураторами, мистецтвознавцями шукає відповідь на питання, яку соціальну функцію несе мистецтво в переломних моментах і який ступінь відповідальності митця.

Цінним є збірник, в якому досліджуються питання інструменталізації культури в стабілізації деокупованих територій та пропрацюванні травм — у відображенні настроїв і міркувань, які, на нашу думку, більш чітко і реалістично відтворюють соціальну розрізненість і неоднозначність наративу “відповідальності” мистецтва — як ґрунту і продукту культури — за відновлення миру і протидії конфліктам. Власне, ця розшарованість і часом невизначеність соціальної відповідальності митця почасти пояснюється самою сутнісною диференціацією мистецтва на конформістське, кон'юнктурне і бунтівне, де “феномен недовіри”, закладений в основі творчої діяльності, акумулює “мобілізаційну здатність” митця до пошуку, дає можливість знаходити вихід фрустрації, недовірі собі, правилам батьківського дому чи соціуму, як зазначає докторка філософських наук і художниця Ольга Петрова, Україна 1990-х

спільноті свободу відчутти спорідненість або протест, забезпечує ключовими знаннями про цінності, можливості чи досягнення та допомагає разом відзначати та пам'ятати (Карті, 2021), але ні мистецтво не охоплює весь комплекс феноменів культури, ні митці не мають відповідати критеріям об'єктивності (хіба що йдеться про науково-творчі дослідження). Тільки-но йдеться про культуру, міжнародну репрезентацію її покладають на мистецтво, а відтак і відповідність тим чи тим очікуванням суспільства та уявленням про “правильну” політичну і соціальну самоідентифікацію митців. Олесь Санін у виступі на конференції “Національне мистецтво в сучасних глобальних медіях” (29 червня 2023 р., НАМ України) називає три нові виклики соціальної і громадянської відповідальності, з якими сьогодні зіткнулися митці. Перша і основна — рішення митця змінити професійний інструмент (камеру, пензель, скрипку) на зброю, ризикуючи і життям, і втратою професії після повернення. Другий виклик межує з екзистенційною й соціальною трансформацією — «тепер перед митцями стоїть величезна відповідальність: і самим вижити, самим не збожеволіти, самим знайти якусь опору для себе, але це властиво для людей, які працюють в творчих професіях: продуценти культурного духовного мистецького продукту мають одну особливість — перерефлексувати всі переживання і стреси у твори мистецтва, у тексти, ідеї, думки. Для більшості людей це неможлива розкіш, вони не знають, що з цим робити, ними дуже легко маніпулювати» (Санін, НАМ України, 2023). Третій виклик, на нашу думку, ціннісна дилема, породжувана чорно-білим поділом в умовах війни (війни не за територію, а за простір, за цінності та ідентичність) проявляється в “конфлікті свобод”. «Ще один виклик для митців, принаймні для мене точно: ми потрапили в простір повністю чорно/білий, в якому ти мусиш обрати лише одну сторону. Ми все життя звикли говорити “а подивімося з іншого боку”, разом з тим як “почуймо сторону інакшу”, але ця інакшість у цьому разі, сьогодні зіткнулася з тим, що кожен означає, з якого він боку: де брат, сестра, де ворог, і це у митців насправді забирає велику частину інструментарію. І на фоні цього чорно-білого поділу залишається величезна маса сірого, з чим ми вже й звикли боротися чи протестувати, що ми називаємо

ваємо пропагандою, навіть не митецькою територією, експансією, яка вправляється у маніпулюванні свідомістю людей, бо ж ми з вами розуміємо, що у нас в руках професія, яка може як будувати, так і руйнувати» (Санін, НАМ України, 2023).

Політичну самоусвідомленість митців у мирні часи слушно підкреслив Дмитро Горбачов: «політика для митця — це матеріал, або запальничка» (Геращенко, 2022, с. 187), утім матеріал використовується геть не за принципами історичної справедливості чи об'єктивності. Суспільство як гарант і зберігач поведінкового коду звичаєвих рутин і їх артефактів, тобто як носій культури, у мистецтві може вбачати підтримку, критику чи соціальну рефлексію — власне самим існуванням мистецтва залагоджує чи рефлексує конфлікти, гармонізує або віддзеркалює суспільство, або критикує та провокує до змін.

Запит покласти соціальну відповідальність на представників культури закладено в загальному дискурсі етики культурного виробництва, що розкриває лише один з аспектів соціальної взаємодії між суспільством і митцем. Соціальна взаємодія може ґрунтуватися на переконанні, що художній твір — це засіб, яким митець пропонує власне бачення світу, запрошує до дискусії чи підтримки, або ж, навпаки, дає розуміння художнього твору як результату колективної праці, взаємодії митця, художніх асистентів і операційних фахівців, що, зрештою, так само ґрунтується на уявленнях і світогляді, очевидно, вже більшої групи. Залежно від суспільних уявлень про мистецтво (і розуміння процесів художнього й культурного виробництва), на нашу думку, значно змінюються очікування від митців, як і їхнього соціального впливу, так і відповідальності. Практика демократичних суспільств розглядає мистецькі й культурні інституції як відкриті публічні простори, функціональність яких виходить за межі виключної репрезентації культурного продукту, творів мистецтва, й зосереджується на соціальній взаємодії — бунтарській чи конформістській, просвітницькій, дослідницькій чи критичній — із спільнотою, з аудиторією, із носіями культури, яких ця культурна інституція прагне дослідити, відкрити, розвинути та/або захистити і зберегти. В оптиці нової “культури безпеки” суспільство “звертається” до мистецтва для подолання культурної амнезії (за В. Агеевою)

або протидії фрустрації. Проте культурна підтримка як безпечний інструмент — процес, значущий за культурну репрезентацію чи художню рефлексію.

Культурна підтримка як безпечний інструмент: інтракультурний підхід

Пропонуємо для пошуку інструментів культурної підтримки, адресованої спільнотам, які постраждали від російської агресії та деокупованих “територій”, запозичити в концепції креативного містобудування критерій культурної грамотності, за визначенням Чарльза Лендрі, а саме: «вміти читати, розуміти, виділяти найважливіше в культурі і цінностях». Культурна підтримка має спиратися і на культуру спільноти, визначати потреби мешканців, чути і розшифровувати те, що складало ціннісне тло до окупації, і які світоглядні травми і ціннісні зміни принесла окупація: відчуття безпеки та/або культурна ідентичність (через вплив російських пропагандистських наративів на соціокультурне життя території в доокупаційний період). «Культурна грамотність допомагає краще зрозуміти місцеву ідентичність, потенціал, проблеми (старі і нові) і яким чином підступитися до їхнього вирішення» (Лендрі, 2020, с. 143) І хоча цитоване тлумачення подано в контексті ревіталізації міст та креативного містобудування мирного часу, проте сутнісно це зауваження не позбавлене сенсу і стосовно підтримки спільнот, що і фізично, і морально зазнали руйнацій під тиском «руського міру». Продовжуючи паралель із креативним містобудуванням, культурна підтримка деокупованих територій може запозичати інтеркультурний підхід на противагу мультикультуралізму і інструменталізації культури в межах універсального культурного значення, де інтеркультуралізм відповідає запиту ідентифікувати спільне в побуті, традиціях, культурних практиках, визнаючи і поважаючи й відмінності. Подібний підхід передбачає, насамперед, обов'язкову ревізію (і суспільну, і наукову) наслідків культурної експансії на території України, втіленої як в економічній площині («собівартість» культурного продукту, попит, сформованість ринку культурних продуктів і обсяги культурного споживання, державна, регіональна чи місцева підтримка культурного виробництва), так і в ціннісних уявленнях суспільства

й представників того-таки «світу мистецтва» та культурного виробництва.

Недавній кейс із критикою пані Оксани Забужко щодо договору на переклад російською її творів задля “протидії російському нарративу” в західних кафедрах русистики, демонструє наскільки вкорінено в україноцентричному культурному просторі фрустраційне ставлення до міжнародної репрезентації українського культурного продукту. Поза дискусією можна залишити питання, чи доцільно сучукрліт і сучасну українську культуру взагалі доєднувати до так званої русистики.

Євген Лір (Культурна експансія, 2022, с. 14) слушно ілюструє ту притаманну останньому десятиліттю неоднозначність і невизначеність «культурної взаємодії» українського культурного простору з російським кейсом 2019 року, учасником якого стало «Видавництво Старого Лева», продавши права на свою книжку (студії Аграфка) росіянам і у відповідь на критику, називаючи пряму угоду на видання російського перекладу російським (і ресурснопотужнішим) книговидавничим бізнесом українського культурного продукту — «культурною експансією» України на сусідні північно-східні країни, і загалом спираючись на тези, що співробітництво «сприятиме створенню позитивного образу українців у свідомості росіян, розширюватиме впізнаваність українських авторів серед російської аудиторії, ... деконструюватиме міфи російської пропаганди і, зрештою, приносить гроші українському видавцеві» (Культурна експансія, 2022, с. 14). Тези не були підтвержені — українське походження книги в російському виданні дитячої книжки не фігурують ані в описі, ані зі змістовому наповненні. Натомість економічні наслідки співробітництва у разі успішності книжки на російському ринку сприяють більшій фінансовій вигоді російському видавцеві, ніж українському правовласнику оригіналу, а відтак і сплаті більшої суми податків до бюджету, що вже на той час означає фінансувати «оборонну промисловість», використовувану як для анексії Криму і окупації частин Луганської і Донецької областей від 2014 року, так і у підготовку повномасштабного наступу 2022 року. Позиція «мистецтво поза політикою», «культурна війна ведеться іншими засобами, ніж війна реальна» для виправдання чи обґрунтування культурної

взаємодії з росією після 2014 року цілком достовірно віддзеркалює суспільне сприйняття (точніше несприйняття) концепту культури як спільного ціннісного, історичного та повсякденного простору, політика і мистецтво якого є невіддільними складниками суспільства (спільноти). Так, тезою «мистецтво поза політикою» часто аргументують «автономію мистецтва», використовують у дискурсі естетичної самоцінності, незалежності, збереження критичної функції мистецтва як інструмент зменшення соціоекономічного тиску масової культури і “масових смаків” на мистецтво, геть не ігнорування геополітичних чи суспільних конфліктів, тим більше — воєнної інтервенції щодо країни, репрезентацією якої очікувано є і сучасне мистецтво, і культурна спадщина, і традиційна, і популярна культура. Натомість саме через невіддільність мистецтва і політики від суспільного життя, їхня взаємодія є неминучою, і взаємодія передбачає протилежні за співвідношенням впливу соціальну критику та інструменталізацію мистецтва політичними елітами або політичною владою, а також право митців на політичні погляди і громадянську відповідальність. Принагідно варто згадати слушне зауваження Дмитра Горбачова, що загалом «політика для митця — матеріал або запальничка». Мистецтвознавець нагадує, а, можливо, застерігає, що «інколи виникає політична концепція, яка, по суті, є згубною, але художника вона запалює. Яскравий приклад — більшовицькі ідеї. Усім світом прокотилася хвиля більшовизації, і Пікассо, Леже захопилися ідеєю світового щастя. А те, що це щастя виявилось різаниною і кривавим кишлом, тоді не знали, або ж заплющували на це очі» (Геращенко, 2022, с. 187).

І «заплющували очі», звісно, не тільки новатори й бунтарі від мистецтва західної Європи, доволі ілюстративну романтизацію радянського устрою можна прочитати в таких рядках: «Чи можемо ми, митці, байдужливо відчувати безмежну блакить блакитного неба над нашою землею, весняну повінь яблуневого цвіту, золото колгоспних ланів?! Нарешті, чи може митець-громадянин, який назавжди пов'язав усе своє життя з долею рідного народу, не бачити, як духовно збагачуються радянські люди, торжествують норми комуністичної моралі, зростаються естетичні смаки та потреби сучасників?!» (Лебедева,

2022, с. 131), авторства Миколи Глуценка, яскрава художня манера живопису якого все ж поступається строкатості його життєвого і суспільного шляху.

Зрештою, складно давати оцінку ціннісному вибору тих чи тих українських митців радянської доби, доби придушення індивідуальних свобод, автентичності, фізичного знищення митців й інтелектуалів, психологічного тиску, бо в питаннях безпеки дилема складного переплетення потреб “вижити самому і не збожеволіти”, національної та/або соціальної та/або громадянської усвідомленості, творчої свободи та збереження функції критики свого мистецтва, права на помилку, важливим залишається скрупульозне документування і аналіз контексту — культурного і соціального простору. Ольга Петрова так пише про радянський період: «На шляху митців-шукачів нового залізобетонним муром стояла держава. Соцреалізм був одіозним явищем тоталітаризму: в ідеології немає місця сумніву, неслухняності, недовіри до єдиного художнього методу. Тим не менш мистецька потреба у висловленні недовіри до системи містила позитивний зміст, рух до очищення від прогнилого соціалізму» (Петрова, 2021, с. 115). Прогнилий соціалізм, проте залишив міцне “коріння” культурної експансії, свіжі паростки якої, на жаль, розчиняються в багатьох сферах культурного виробництва України, і, звісно, позначаються на уявленнях значної групи українців, що оприявнюється в культурних практиках, освіті й культурному споживанні.

У запропонованому підході виділимо ширшу наукову рефлексію сучасних суспільно-культурних й історичних процесів, особливо подій від повернення Незалежності в 1991 році, які українське суспільство сформувало в культурному просторі — причинно-наслідкових зв'язків, що утворили наявне культурне тло. Йдеться про контекст формування культурного простору, національної чи політичної самоусвідомленості та/або відповідальності культурно-мистецького середовища. Суспільні причини культурної експансії, зокрема, прогалини захисту національних культурних пріоритетів, розрізненість соціокультурних, економіко-політичних моделей культурного виробництва і брак централізованого документального засвідчення, яке стало в нагоді для макроаналізу можливостей

культурного простору і потенціалу відновлення суспільної безпеки.

Культурна амнезія, як афористично означила Віра Агеєва (Агеєва, 2022, с. 280), обмежений доступ до культурного досвіду і художньої традиції українського суспільства, неусталеність традиції спиратися на історію українського мистецтва, відоме кожному поколінню українських митців, літераторів, інтелектуалів прагнення відновити культурні містки з українською тожсамістю всупротив загрози фізичного винищення чи переслідування, цензурування, обмеження права на самореалізацію, витіснення будь-яких небажаних культурних практик із суспільного життя і їх штучна маргіналізація, на жаль, збереглися і в 1990-х: суспільство попри всі спроби не розгорнуло належної рефлексії трагедій українського суспільства в ХХ ст., не реформувало адміністративні підходи важливих для рефлексії галузей, виборюючи й обстоюючи елементарні права україномовних громадян протягом, по суті, усього періоду до повномасштабної війни проти України.

Культурні виробництва України в цьому контексті можна класифікувати за ознаками *інституалізації*: інституції, усталене функціонування яких сформувалося в радянській Україні й реформувалося після проголошення Незалежності (**1 тип**), приватні інституції комерційного спрямування (**2 тип**) та приватні інституції, сформовані під впливом міжнародної інституційної участі й завдяки індивідуальному активізму (**3 тип**). Кожна з умовних груп має свій специфічний контекст організаційного функціонування і, власне, змістового наповнення, водночас інституційна (або індустріальна) система кожної з груп сформувалася в умовах фінансової, регуляторної та суспільної невизначеності, кожна вибудовувала свій інструментарій ринкової конкурентноспроможності на внутрішньому ринку і з українським, і з іноземним культурним продуктом.

Розлого проблеми порадянського (у часовому означенні і ментальному стані суспільства) культурного реформування інституцій першого типу виклав О.Гриценко в монографії «Культурний простір і національна культура» (Інститут культурології, 2019). Першочерговою проблемою, яку належало ви-

рішити в оновленій культурній політиці після 1991 року, автор називає «конкурентне співіснування в культурному просторі пострадянської України двох національних культурних просторів — українського й російсько-радянського», до чого додалося усвідомлення й інших, не менш ризикованих викликів «нового ринку»: проблема практичного забезпечення свобод і культурних прав, функціонування мережі культурно-мистецьких інституцій, що втрачало й ідеологічне (ціннісне) і економічне підґрунтя, і непорівнювані конкурентні позиції українського культурного продукту в нових умовах відкритого ринку, доступ до яких отримали продукти глобалізованого світового простору, потужності якого витісняли український національний культурний продукт на периферію, й замінювали собою фінансово слабші і економічно менш рентабельні сфери (Гриценко, 2019, с. 146–147).

Паралельно з культурними інституціями переформатованого радянського зразка, який переживав ціннісно-змістові, соціально-економічні стагнації і кризи, спроби реформування, децентралізації та переходу до змішаної форми фінансування, з'явилися культурні інституції «нового» ринку в комерційному (2, 3 тип) та некомерційному приватних секторах (3 тип), економічно більш залежних від суспільства, від попиту і купівельної спроможності, а також від аудиторії, її смаків і обізнаності, готовності до нового культурного продукту. Окреслення і формування аудиторії (споживача) в умовах фінансових обмежень і соціальної невизначеності не здобуло достатньої підтримки з боку держави ані дієвою фінансово-податковою системою, ані соціальним захистом культурної праці, ані розробкою культурної політики державного і регіонального рівнів, покликаної посилити конкурентноздатність українського культурного виробництва.

Тим часом культурний простір наповнювався — і ці інституції відіграли значну роль у формуванні тієї частини культурного простору, яка найвиразніше асоціюється з проєвропейською спільнотою і демократичним підґрунтям українського громадянського суспільства і соціально-економічним потенціалом зокрема і культурою, що вивів креативність, інноваційну незалежність українського продукту (особливо ін-

телектуального) на конкурентноздатний рівень представництвами іноземних культурних інститутів і фондів. Саме поява в соціокультурному просторі агенцій культурного сприяння, розвиток культурних представництв (на кшталт Французького інституту, Польського інституту) стало запорукою, принаймні, трьох важливих для українського культурного ринку векторів розвитку, а саме: формування аудиторії і відтак попиту на культурне споживання, виховання покоління менеджерів культури, не пов'язаних з державним апаратом культуротворення та суто бізнесовими моделями культурного виробництва, і відновлення процесів безпосередньої культурної репрезентації, що в синергійному поєднанні вже фактично після початку російського наступу в 2014 році дало поштовх до змін державної культурної політики й посилення апарату культурної дипломатії.

Наукових досліджень про вплив культурних представництв на культурний простір України знайти, на жаль, не вдалося, проте подібні студії є затребуваними в питанні вивчення потенціалу культурного простору України. Ретельної і, можливо, прискіпливішої уваги потребують суперечливість і неоднозначність цілей і наслідків культурної допомоги західних інституцій, особливо наслідків віддалених і неочевидних. К. Ботанова, зокрема, зазначає, що патронат західної культури через систему культурних агенцій, фондів, представництв на економічно слабші регіони, що провадився щоб «усувати нерівність», «запобігати бідності» і «просувати соціальне порозуміння та мирно розв'язувати конфлікти» (Ботанова, 2022) врешті послаблював підтримувані культури: «культура втрачала власний сенс і автономію, здатність бути системою відносин, у яких виростає звільнення, усвідомлення, суб'єктність суспільства, власне, свій утопічний, візіонерський потенціал, а відповідно — втрачала і зв'язок зі своїм конкретним суспільством, його потребами, його традиціями, його викликами» (Ботанова, 2022). І попри те, що подібна інструменталізація культури спрямовувалася в 1970-х роках на постколоніальні практики культурної взаємодії колишнього колонізатора з корінним деколонізованим суспільством, а точніше примирлива поступливість корінного народу перед колишнім колонізатором, піс-

ля розпаду СРСР поширилася і в Східній Європі, зокрема в Україні, де наративи примирення і суспільного з'єднання закріпилися і в залагодженні культурних відмінностей спільнот однієї держави, і в потуранні дружніх наративів на рівні регіону, від початку російської агресії в 2014 році стали тільки лунати частіше (Ботанова, 2022). За відчутного тиску російського ринку культурного виробництва, ринку культурної праці (що відкривало для українців вищий рівень оплати праці), ринку культурного споживання (особливо для комерційних культурних продуктів українського виробництва) і догматизації діалогу культур, протиставлення слов'янства західній культурі, православ'я — католицизму, все ж предстваництва міжнародних культурних агенцій стали щонайменше адміністративною опорою «реформування уявлень» українського культурного простору.

У той же час глобалізований культурний продукт «масової культури Заходу» в українському інформаційному полі стрімко покривався нашаруванням російського посередництва, адже доступ до неадаптованого культурного продукту залишався обмеженим, а російські культурні індустрії, звісно, і на той час більш економічно потужні за індустрії інших країн — колишніх союзниць посилили російський культурний і економічний вплив на території України завдяки перекладам, поширенню, дублюванню творів масової культури Заходу, що, окрім постійного потоку фінансових прибутків принесло їм і капітал соціальний — українське культурне споживання залишалося в тому самому культурному, мовному і інформаційному полі, що й росія. Паралельно популяризація культурних продуктів іноземними представництвами здійснювалася через україномовні переклади (найчастіше як субтитрування) і, звісно, політичну боротьбу за мовні права українців в Україні. Нагадаємо, що дублювання фільмів українською мовою законодавчо й адміністративно зміцнювалося: Постанова КМУ № 20 про «Деякі питання порядку розповсюдження і демонстрування фільмів» від 16 січня 2006 року, «Меморандуму про співпрацю між Міністерством культури і туризму України, дистриб'юторськими компаніями України та демонстраторами фільмів» від 22 січня 2007 року, наказ Міністерства культури України (МКУ) № 1

«Про дублювання або озвучення чи субтитрування державною мовою іноземних фільмів» від 18 січня 2008 року, а також більш перехідні положення Податкового кодексу України від 2010 року про тимчасове звільнення від ПДВ до 1 січня 2016 року кінопрокату національних фільмів, тиражування іноземних фільмів, дубльованих українською, та дублювання фільмів українською та тимчасове звільнення від ПДВ до 1 січня 2016 року кінопрокату іноземних фільмів, дубльованих українською). Після Революції Гідності запроваджено мовні квоти телерадіоєфіру (75%), законодавчо врегульовані в перехідних положеннях закону № 1421-VIII «Про внесення змін до деяких законів України щодо частки музичних творів державною мовою у програмах телерадіоорганізацій» та п'ятою частиною статті 9 Закону України «Про телебачення і радіомовлення» в 2016 році, а фактично квотування ефірного мовлення українською мовою реалізовано з 2018 року. І зрештою “мовний закон” — Закон України «Про забезпечення функціонування української мови як державної», ухвалений ВРУ 25 квітня 2019 року, поступово чинний від дня його публікації 16 липня 2019 року. На момент підготовки цього матеріалу триває процес законодавчого урегулювання прав української книговидавничої індустрії.

У той період, особливо в середині 1990-х, фактичного адміністративного поступу в підтримці українського за походженням і за змістом культурного продукту було недостатньо. Переконаливою є цитата — звернення групи письменників, журналістів, науковців у відкритому листі до Прем'єр-міністра України, яку навів О. Гриценко у згаданій вище монографії: «Ви, Валерію Павловичу, не можете не бачити і не розуміти, що деякі впливові політичні сили намагаються збудувати Україну не як українську, а як ще одну російську державу <...> вони, використовуючи факт зросійщеності значної частини населення, що сталася внаслідок багатовікової мовної дискримінації українців, стали на перешкоді українському національному відродженню <...> Державну мову з української преси витіснила державна мова іншої держави <...> Знайдіть спосіб і можливість подати руку українськомовній пресі у важкий для неї час, надавши їй податкові пільги бодай на деякий період. Застосуйте ліцензійні і податкові важелі,

аби кількість та тиражність періодичних видань стали відповідати національному складу населення в Україні <...> з метою зменшення згубного впливу різного роду стовідсотково російськомовної, сатанинської друкованої продукції, що заповонила наш інформаційний простір» (Гриценко, 2019, с. 149–150).

Утім, поєднання економічної неспроможності, ціннісної незрілості українського культурного виробництва, суспільної невизначенності, законодавчо-адміністративного протистояння полегшило культурну експансію.

Так, проекти копродукції (тобто і в українському культурному виробництві) авторка статті «Російсько-українська динаміка в кіно» Л. Чиченіна (Культурна експансія, 2022, с. 190) означила як «зійдемося десь посередині, але ближче до росії» і наводить приклади кінострічок, які в сприйнятті глядачів викарбувалися як суто російські, хоча відзняті на потужностях кіностудії імені Довженка (за участі Ялтинської кіностудії) українською командою кінематографістів (режисер, співсценарист, оператор, композитор) із російськими акторами і російською ж мовою. Чи, наприклад, іншої стрічки, знятої в м. Херсон українськими студіями разом з «Укртелефільмом», режисер і сценарист були українцями, а мова фільму є рідною російському актору головної ролі. Подібних прикладів українських культурних виробництв, що займалися виготовленням ціннісно російського культурного продукту насамперед для російського споживача, є багато і в книговидавництві, теле-, музичній, рекламній індустріях.

Не менш складним є дискурс повернення мистецької й культурної спадщини до українського культурного простору, відновлення колективної пам'яті й верифікація історії української культури, що є додатковим інструментом відновлення суспільної безпеки українських територій. Цей процес супроводжувався і відтінявся тезами «штучності» (притягнутості, гіперболізації) зв'язків з «українською культурою» походження митця чи його спадку, наративами занепокоєння через уявний потенційний вплив на розвиток українського націоналізму переатрибуції чи відновлення колективної пам'яті. «Деокупація історичної пам'яті» — тривалий процес, що передбачає, зокрема, проведення археологічних розкопок (знахідки яких

руйнують історичні викривлення російської пропаганди «руського міра» (Біляева, 2018), реалізація фундаментальних наукових досліджень українського виміру в мистецькій, культурній спадщині, що ґрунтуватимуться на принципах науковості, об'єктивності (на кшталт мотивів української селянської культури в творчості авангардистів Ганни Собачко, Олександрі Екстер, Давида Бурлюка та, звісно, Казимира Малевича (Горбачов, 2020, с. 13).

Розкриття української ідентичності в творчості переважної більшості українських митців і переатрибуція їхньої спадщини зараз, під час повномасштабної війни, сприяє подоланню наслідків експансії російської культури в Україні, а також посиленню суб'єктності України на міжнародній культурно-мистецькій арені. Для українського суспільства теперішній етап соціально-ціннісного зламу є своєрідною культурною фрустрацією (пов'язаною із підваженням культури безпеки і розривом із дискурсом єдиних народів). Подолання цієї фрустрації лежить в двох ключових дискурсах: відновлення колективної пам'яті і репутаційна переатрибуція культурної спадщини.

Інертність суспільства у відмові від дискурсів радянської і російської ідентичності поступово знижувалася з початком російської агресії в 2014 році. Про це свідчать наведені дані в дослідженні Євгена Синчука (Синчук, 2022), згідно з якими відсоток російськомовних громадян України, які не підтримали б на референдумі незалежність України і воліли б бачити російську мову в статусі другої державної — скорочується, динамічніше — після 2014 року. Дослідження ґрунтується на відкритих даних КМІС і бере до уваги чинники “ставлення до незалежності”, “національна ідентичність” і “мовний індикатор”. Так чи так, а тема української ідентичності і її співіснування з російськими дискурсами в Україні повертає до невичерпної дискусії щодо мовної ідентифікації. У дослідженні ще 2010 року В. Кулик слушно наголошував, що політизація мовного питання спричинювала захист прав однієї соціальної групи нібито рахунком іншої, і загроза захисту прав російськомовних полягала в їхній перевазі (Кулик, 2010, с. 425–426). Натомість, іншою очевидною загрозою з боку легітимізації російської мови була

фактична експансія російської культури, зокрема, “масової”, що підважувало позиції української ідентичності як ціннісно, так і економічно. Створення ресурсовитратного культурного продукту в Україні, збут російського культурного продукту на території України, неконкурентні виробничі потужності й відсутність системності іміджевої зовнішньої культурної політики не могли не посилювати культурну фрустрацію. Дослідження культурних практик, засвідчують неефективність і функціональну невідповідність культурної інфраструктури регіонів культурним запитам і потребам населення. Дозвілля, культурні практики, побутові практики, добробут і колективний досвід утворюють взаємопов’язану систему — динамічну, історичну, висхідну вісь культурного розвитку спільноти або народу, і цей контекст дає змогу пояснити відмінності культурного споживання як доступу до культурних благ, так і відмінності цінностей, якими оперують культурні блага. Подібну гіпотезу побудовано на культурному просторі як сукупності культурних явищ, контексту, що їх оточує, і історичних передумов. Появи “донецької ідентичності”, посилення “радянської ідентичності” можна уникати верифікацією історичних подій, відсилання до яких ґрунтувалися б на колективній рефлексії і діалозі культур та освітній політиці, вади якої, на жаль, у перші десятиріччя виходу з радянської системи контекстно не реформувалися. Володимир Половський зазначає, що освітньому процесу 1990-х років притаманна інтерпретація історичного процесу виключно за російськими наративами: на кшталт трактування “Національно-визвольної війни українського народу 1648–1654 рр.” маніпулятивними тезами про “бажання українського народу визволитися від польсько-шляхетського панування” і об’єднатися із братнім російським народом”, яке автор називає “маркером декомунізованої свідомості авторів” ... попри зростання ваги “державотворчих процесів” (Культурна експансія, 2022, с. 212). Не менш одіозною була ситуація і політичного спротиву наративів у освітніх реформах 2000-х років: зокрема низка злочинних діянь (за визначенням Половського), що фактично викреслили з історії України період 1928–1939 р., зокрема, рішенням міністра освіти Табачника викинуто з курсу історії теми індустріалізації, колективізації, Голодомору 1932–1933 рр. (уже визнаного на той

момент в Україні геноцидом), репресій 1930-х років (Культурна експансія, 2022, с. 216).

Не зупиняючись на скрупульозному аналізі ролі (ролей) українців у Другій світовій війні, рефлексію на події війни в Києві можна почути з вуст Олександра Довженка і сказані (пошепки) Миколі Глушенку в грудні 1943 року: «Жах у тому, що собор підірваний нами, і я збираю про це різноманітні відомості. <... > Ніколи німці не знищували собор, бо для них робити це немає сенсу й користі. Хрещатик також підірваний нами. Зверніть увагу, що всі будинки радянського періоду стоять на місці — і на Хрещатику, і в інших місцях. Були також підкладені бомби під Оперний театр та інші будинки. Жахливо діє мертвий зруйнований Київ і ще важче, коли знаєш, що це скоїли не німці, а росіяни» (Лебедева, 2022, с. 72).

Доля України наприкінці Другої світової війни О. Довженку здавалася невизначеною, але геть неоптимістичною: «Україна зараз — у центрі міжнародної уваги, її географічне розташування, тяжкість боротьби, яку вона виносить, інтриги і домагання висувають Україну у фонді міжнародного становища “нових Балкан”. Можливість сепаратного миру цілком імовірна, за рахунок експансії на схід (німців — прим. О. О.): тобто за рахунок України, чим можна пояснити заходи радянського уряду щодо створення видимості самостійної України» (Лебедева, 2022, с. 82). Отже, культуру безпеки формує спільнота, суспільство, кожна людина, що ідентифікує себе з цією культурою. Найстрашніша частина підсумку трансформації культури безпеки, страхів, жаху усвідомлення настрою О. Довженка в розпалі Другої світової війни співзвучне страхам і відчуттям подій 2022–2023 років: митець підсумовує прикру “відсутність” в українському суспільстві лідера, “за яким міг би піти народ”: “Можна заново створити Дніпрогес, але для людей потрібні покоління”. Відновлення цих і наступних поколінь українців, і наші в цьому зусилля затребувані у пошуку повноцінного суспільного порозуміння щодо ідентичності, мовної і культурної ідентифікації, а також у сприйнятті нашої колективної пам’яті — цілісної болісної картини історії української культури і її виживання, у розробленні інтракультурного підходу до відновлення культури безпеки.

Література:

1. **Агеева, В.** (2022). За лаштунками імперії. Есеї про україно-російські культурні відносини. Київ: Віхола, 2022. 360 с.
2. **Біляєва, С. О., Гуленко, К. С., Фіалко, О. Є., Ієвлев, М. М., Грабовська, О. В., Манігда, О. В., Чубенко, О. В., Симоненко, О. В., Дзєнєладзе, О. С., Сікоза, Д. М.** (2018). На розі двох світів. Історична спадщина України та Литви на території Херсонської області. Київ — Херсон: Гілея. 2018. 72 с.
3. **Ботанова, К.** (2022). Мистецтво непорозуміння. Dwutygodnik: strona kultury / wydanie 345/22.
4. **Горбачов, Д.** (2020). Лицарі голодного Ренесансу. Упор. О. Сінченко. Київ: Дух і Літера, 2020. 376 с з іл.
5. **Гриценко, О.** (2019). Культурний простір і національна культура: теоретичне осмислення та практичне формування: Монографія. Київ: Інститут культурології НАМ України, 2019. 256 с.
6. **Карті, Г.** (2021). Культура і громади. Бібліотека знань House of Europe. Доступ до відео — <https://houseofeurope.org.ua/library/culture-and-communities>
7. **Кулик, В.** (2022). Дискурс українських медій. Монографія. Київ. Критика. 2010. 656 с.
8. Культурна експансія. (2022). Глибока: Твоя Підпільна Гуманітарка, 240 с. ISBN 978-617-95186-1-4
9. **Лебедева, К.** (2022). Микола Глуценко — художник і шпигун. Київ-Харків: Бібліотека українського мистецтва; видавець Олександр Савчук, 2022. 160 с., 80 іл.
10. **Лендрі, Ч.** (2020). Креативне містотворення: його сила і можливості. Пер. з англ. А. Діамант; Харків, Фоліо. 252 с.
11. **Манукян, Ю.** (2022). Митець і місто: чи можливі безпечні простори майбутнього. Журнал про сучасну культуру KORYDOR Відновлено з <http://www.korydor.in.ua/ua/stories/16402.html>
12. Національне мистецтво в сучасних глобальних медіях. Світ. Культура. Війна. (2023). Сайт Національної академії мистецтв України. Новина 30.06.2023. Відновлено з <https://academyart.org.ua/news/svit-kultura-viina>
13. **Петрова, О.** (2021). Феномен «недовіри» як рушій у розвитку мистецтва. Наукові записки НаУКМА. Історія і теорія культури. 2021. Т. 4. С. 113–118. DOI: 10.18523/2617-8907.2021.4.113-118
14. **Синчук, Є.** (2022). Динаміка ідентичності російськомовних громадян України до та після Революції гідності. *Агора. Журнал соціальних наук*. 2022. Вип. 1. № 1. Острого: НУ “Острозька академія”. С. 47–60. Відновлено з <https://doi.org/10.25264/26.01.2023-1/1-47-60>
15. The Hangzhou Declaration: Placing Culture at the Heart of Sustainable Development Policies. UNESCO. (2013) Відновлено з — <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000221238>

Розділ 4

КУЛЬТУРА ПІД ЧАС ВІЙНИ: ТВОРЕННЯ СМИСЛІВ

Олена БЕРЕГОВА

МИТЦІ І ВІЙНА: ТВОРЧІСТЬ ЯК ГРОМАДЯНСЬКА ПОЗИЦІЯ

Повномасштабне російське вторгнення в Україну, яке вразило світ варварськими злочинами проти людства і людяності, принесло численні страждання, жертви і руйнування, викликало бурхливу реакцію українських митців і стало приводом для творчої рефлексії в мистецьких комеморативних практиках.

Важливу роль у відстоюванні Україною своєї територіальної цілісності й національної ідентичності відіграє культурний фронт — творча діяльність музикантів, письменників, художників, представників інших видів мистецтва, спрямована проти війни та на підтримку України. Нині багато українських композиторів, виконавців, музикознавців, представників інших видів мистецтва активно долучилися до культурно-мистецького руху, щоб поширювати в Європі й світі правду про злочини російських загарбників, вшановувати пам'ять про загиблих Героїв і демонструвати духовну міць, незламність України та скарби української культури. Тільки упродовж 2022–2023-го років з'явилися й були успішно виконані в Україні й багатьох країнах Європи численні твори українських композиторів, присвячені темі російсько-української війни, зокрема Реквієм *«Місто Марії»* для струнного оркестру Золтана Алмаші, *«Буча. Лакрімоза»* для скрипки та симфонічного оркестру та *NOVA* для симфонічного оркестру Вікторії Польової, *Концерт* для гобоя та симфонічного оркестру Богдани Фроляк, *«До перемоги»* для секстету солістів та симфонічного оркестру Олени Ільницької, *«Лакрімоза»* для скрипки, гобоя,

валторни, двох тромбонів та органа Олександра Щетинського, Дума для скрипки соло Людмили Юріної, камерні кантати жінок-композиторок: «*Читаючи історію*» для сопрано, віолончелі і фортепіано (за поезією Оксани Забужко) Кармелли Цепколенко, «*Відчуття*» для сопрано, віолончелі і фортепіано (за поезією Ліни Костенко) Ганни Копійки, «*З вірою в Україну*» для сопрано, темпл-блока, віолончелі, фортепіано та відео (за поезією Юлії Дмитренко-Деспоташвілі) Асматі Чибалашвілі, «*Люба моя*» для сопрано, віолончелі та фортепіано (за поезією Валерії Жигаліної) Кіри Майденберг-Тодорової, «*Signs of Presence*» для сопрано, віолончелі та фортепіано (за поезією Пії Ківи) Алли Загайкевич та інші твори.

Активну і послідовну громадянську позицію від самого початку війни займає композитор **Валентин Сильвестров**. У 2014 році він написав хоровий твір «*Майдан — Київ*» пам'яті Героїв Небесної Сотні, яким висловив свою патріотичну громадянську позицію і віддав шану пам'яті загиблим на Майдані Незалежності в Києві під час протистояння беззбройних українців озброєним загонам спецпризначенців у боротьбі за європейський шлях розвитку України. Основою циклічної 15-частинної хорової композиції стали поетичні твори Павла Чубинського, Тараса Шевченка, сакральні православні й католицькі тексти. В. Сильвестров використав низку текстових імагем, які мають велике значення для українців як важливі культурні й духовні символи, слугують справі консолідації нації, утвердженню України як соборної незалежної держави. Одним із них є відомий вірш Павла Чубинського «Ще не вмерла України і слава, і воля», який ліг в основу сучасного Гімну України. Цей текст з'являється в авторській музичній інтерпретації В. Сильвестрова в його хоровому творі п'ять разів — у першій, четвертій, сьомій, одинадцятій і чотирнадцятій частинах. Він звучить своєрідним рефреном, який знов і знов повертається, долаючи трагічні, скорботні й молитовні епізоди та утверджуючи ідею невмирущості українського духу й самого українства. Помітною є образна трансформація цього рефрену від більш стриманого звучання на початку твору до урочистого, парадного в кінці, у якому відчувається дзвоновість як специфічна темброва барва (одинадцята й чотирнадцята частини). У другій частині циклу використано відомий текст Тараса Шевченка «Борітеся — поборете» — уривок з поеми «Кавказ», який неодноразово звучав в музичних творах українських ав-

торів як символ боротьби українського народу за свою свободу (зокрема, до цього тексту звертався І. Карабиць в опері-ораторії «Київські фрески»). Загалом твір витримано в типовій для стилю В. Сильвестрова медитативній естетиці, однак загальна концепція є далекою від простого занурення в медитативні стани й утечі від реальної дійсності. Декілька частин циклу В. Сильвестрова присвячено релігійним образам покаяння і молитви. Наприклад, шосту частину написано на тексти православних молитов «Трисвяте» («Святий Боже, Святий Кріпкий, Святий Безсмертний, помилуй нас») і «Слава Отцю, і Сину, і Святому Духу...», у тринадцятій частині використано канонічний текст головної молитви православних християн «Отче наш». Дев'яту частину циклу написано на канонічний текст однієї з частин католицької меси «Реквієм етерна». Важливе драматургічне значення у творі мають епізоди сопрано соло (III, VIII, XV частини) як висловлення невимовного смутку, туги, жалю за загиблими Героями. В останній, п'ятнадцятій частині твору В. Сильвестров використовує символічно-алегоричні та звукообразальні засоби, трактуючи хор то як відлуння інтонацій сопрано, то надаючи хоровому звучанню колісковості, то імітуючи хоровими засобами звучання птахів — символ свободи й мрій про щасливе майбутнє.

Ще один твір Валентина Сильвестрова — «*Молитва за Україну*», також написаний у 2014-му році і присвячений подіям на Майдані, — став своєрідним символом українського опору під час російсько-української війни. Тільки в березні 2022 року відбулися численні виконання найкращими творчими колективами світу «*Молитви за Україну*»: симфонічний оркестр німецького міста Бамберга підготував і записав цей твір буквально в перший тиждень війни — 7 березня, диригував Якуб Груша (Jakub Hrusa) в аранжуванні для оркестру, яке здійснив Едвард Резач (Eduard Resatsch). Оригінальну хорову версію виконували, зокрема, хор Метрополітен Опера (14.03.2022, диригент — Яннік Несет-Сегін (Yannick Nese-Seguın), Гельсінський камерний хор (19.03.2022, диригент Кріста Андере (Krista Andere), Варшавський філармонійний хор (25.03.2022, диригент Анджей Борејко (Andrzej Boreyko).

Відбувалися не лише виконання раніше написаних творів Валентина Сильвестрова, а й світові прем'єри нових. Так, 26 квітня 2022 року в Національній філармонії Варшави відбулася світова прем'єра нового твору В. Сильвестрова «*Псалом*»

для великого мішаного хору а cappella. Твір було написано в 2019-му році на замовлення Інституту Адама Міцкевича у Варшаві, але до початку повномасштабного російського вторгнення він жодного разу не виконувався. Успішне виконання твору на початку війни провідним колективом Польщі — хором Національної філармонії у Варшаві під орудою Бартоша Міхаловського — привернуло велику увагу європейської культурної спільноти до України та її мистецтва. У творі виразно окреслено філософську проблему плінності часу, скороминучості людського життя і марності суєти. Імпульсом до створення композиції послужила українська народна пісня «Ой з-за гори кам'яної»⁴⁰, герой якої лише під кінець життя усвідомив, що змарнував свої молоді літа і їх неможливо повернути. Варіаційне повторення однієї й тієї самої мелодії з однаковим текстом з мікрозмінами, які стосуються в основному фактури, динаміки, нових тембрових поєднань хорових груп, відсилає слухача до лірницької традиції, використаної свого часу Францом Шубертом у вокальному циклі «Зимовий шлях». Романтико-меланхолійний настрій у творі В. Сильвестрова створюється не лише суто музичними засобами. Велике значення мають мелодика, тональність, інтонаційність мови, якою написаний текст. На думку композитора, використання української мови впливає на характер музики, яка резонує з такими рисами української ментальності, як мрійливість, поетичність, ліричність, кордоцентричність. А з іншого боку, сьогодні, в часи трагічних випробувань, які випали на долю України, мова має глибоко символічне значення: «Сама демонстрація української мови в публічному просторі, творчих акціях, концертах підтверджує, що Україна як держава існує і має право на свою незалежність»⁴¹.

Музика Валентина Сильвестрова сьогодні є своєрідним брендом сучасної української культури, її добре знають у світі та охоче включають до програм як окремих концертних проєктів, так і великих європейських фестивалів. Творчість Сильвестрова стала музичним символом солідарності різних народів

⁴⁰ Форма твору — це 8 варіацій (attacca) на тему української народної пісні «Ой, з-за гори кам'яної».

⁴¹ Інтерв'ю Валентина Сильвестрова авторові статті. 25 квітня 2022 року (особистий архів Олени Берегової).

і країн, посланням на підтримку України й миру, яке облетіло весь світ, а також полум'яним висловленням активної патріотичної позиції митця.

Один із перших творів, який було написано і виконано під час російсько-української війни, належить українському композиторові середнього покоління **Золтану Алмаші**. Це п'єса для струнних «*Місто Марії*», присвячена героїчному українському місту Маріуполю, яке попри наймасштабніші руйнування і численні людські жертви мужньо боролось з ворогом. Прем'єра твору Золтана Алмаші відбулася 20–21 червня 2022 року в місті Грац, Австрія. Також твір виконувався під час виступу українського Молодіжного симфонічного оркестру на міжнародному фестивалі «Young. Euro. Classic» у Берліні 10 серпня 2022 року.

В яких умовах народжувався цей твір, сам композитор написав на своїй персональній сторінці в соціальній мережі «Фейсбук»: «Я бачив і чув, як вибухає ракета... Звук був вражаючий, а все нічне небо стало помаранчевим. У цей момент я про музику не думав, це був момент заціпеніння і жаху»⁴². Саме ці відчуття віддзеркалює музика твору, який є своєрідним інструментальним лірико-трагічним рекіємом за загиблими. Сумну мелодію альту, в якій вгадуються українські лірико-пісенні інтонації, підхоплює оркестр. Музика тональна, у ній є трихордні поспівки, ходи на сексту. Другу фразу доручено низьким струнним, до яких додаються скрипки та альти, вона є більш насиченою емоційно. Тембр скрипки соло в дуеті з віолончеллю звучить щемливо і ностальгійно. Наступний оркестровий фрагмент ніби врівноважує емоційність попереднього епізоду. Хвилеподібний розвиток приводить до кульмінаційної зони, в якій зростання напруги відбувається завдяки подрібненню довжин, динамічному нагнітанням, і приводить до унісонного звучання на пружному пунктирному ритмі. Окремі поспівки та акорди нетерцевої будови зводяться у вертикаль. На фоні скрипок у високому регістрі альт знов вступає зі своїм сумним соло, до якого обережно додаються окремі фрази скрипок і контрабасів. У репризі повертається початкова стихія української ліричної пісенності: звучить прекрасна мелодія скрипок у су-

⁴² Персональна сторінка композитора Золтана Алмаші у соціальній мережі Фейсбук. Допис за 6 жовтня 2022 року. <https://www.facebook.com/zoltan.al>.

проводі оркестру. У кодї з'являється ще одна мелодія скрипки соло, написана в стилі української колискової, для її викладу характерні часті зупинки, довгі паузи, поступове затухання звучання. У другому проведенні виникає підголосок у терцію, що відсилає слухача до традицій українського народного музикування. Закінчується п'єса тихими звуками контрабаса, які спускаються все нижче і нижче і ніби розчиняються в небутті.

Олександр Щетинський відгукнувся на трагічні події перших місяців війни камерним твором «*Lacrimosa*», який був написаний на замовлення Львівського органного залу, де й відбулася прем'єра 17 квітня 2022 року. Композитор писав цей твір у Києві в перші тижні російського вторгнення в Україну, коли українська столиця перебувала під постійним ракетним обстрілом.

«*Lacrimosa*» Олександра Щетинського — це скорботна пісня жалоби за загиблими на війні та за країною, що потерпає від руйнації. Це також потужний гімн духу українського народу, який пережив багато випробувань в історії і зараз проливає кров своїх синів, які захищають існування всієї європейської цивілізації. Незвичайним є склад виконавців твору: скрипка, гобой, валторна, два тромбони та орган. Композитор застосовує драматургію тембрів як основний композиційний прийом. Розпочинають твір тромбони і валторна — кожен із виконавців додає свій протяжний звук, і утворюється акорд. Акустично це консонантне співзвуччя — мажорний секстакорд, хоча загалом твір є атональним. До цього акорду мідних духових долучається гобой з речитацією то на одному, то на іншому звуці. Оповідні інтонації гобоя змінює тремтливе соло скрипки. У досить довгому сольному епізоді скрипка «тремтить» різними інтервалами від секунди до квати. Монолог скрипки продовжує гобой у супроводі органу, згодом до них долучається валторна. Пізніше приєднуються тромбони, які виконують, в основному, довгі протяжні звуки. Загальний характер звучання є статичним, ніби застиглим. Функції гобоя і скрипки у цій композиції є взаємодоповнювальними: коли замовкає гобой, вступає скрипка зі своїми тремтливими ліричними монологами. У середній частині композиції використано просторові стереофонічні ефекти та елементи інструментального театру: виконавці на духових інструментах спускаються зі сцени до глядацької зали, граючи на ходу свої партії. Урочиста хода духових і за змістом, і за звучанням нагадує траурну поховальну процесію. Виконавці-

духовики зупиняються в кінці зали і стають навпроти решти музикантів, котрі залишилися на сцені. На якийсь час музичне полотно розшаровується на два самостійні пласти. Звучання поступово стає більш напруженим: у скрипки з'являються уривчасті мотиви у високому регістрі і репетиції на одному звуці, партія гобоя теж рясніє «рваними» фразами, а глісандо тромбонів нагадують сигнали повітряної тривоги. Напружену атмосферу посилює бруднуватий акорд-кластер у органу та арпеджовані пасажі мідних духових. У кульмінаційній зоні акорди органу стають схожими на удари, «тремтіння» скрипки посилюється. Виконавці на духових інструментах, не припиняючи гри, повертаються з кінця глядацької зали на сцену. У цьому епізоді їхній рух укупі з посиленням динаміки звучання створює ефект фатального наближення грізної сили. У кульмінаційному епізоді застосовано репетитивно-алеаторичну техніку. Особливо гнітюче враження справляє чергування акордів-ударів органу та унісону tutti зі скандуванням одного звуку.

У посткульмінаційній зоні звучання помалу розріджується, повертаються протяжні звуки тромбонів у низькому регістрі, до яких приєднується гобой. Після заключного монологу скрипки орган награв мелодію, схожу на українську народну пісню. Національний характер епізоду підкреслюється ладовими засобами, зокрема використанням елементів «думного» ладу (IV підвищений ступінь у мінорі). Завершує твір група духових — тромбони з сурдинами і гобой, які, як і на початку твору, занурюють слухача у медитативний стан.

Яскраві і глибоко персоналізовані рефлексії на події війни втілилися у своїх творах українські жінки-композиторки.

Людмила Юріна написала твір «*Дума*» для скрипки соло, прем'єра якого у виконанні американської скрипальки Карен Бентлі Поллік відбулася 29 вересня 2022 року в концерті «Homage to Ukraine» («Шана Україні») в ССRMA Стенфордського університету. «*Дума*» присвячена захисникам АЗОВу та всім захисникам України, живим і тим, хто відійшов у вічність.

Анна Корсун, представниця української діаспори в Німеччині, під час війни написала твір «*In The Cage*» («У клітці») для струнного квартету, чембало, звукових об'єктів та металевої огорожі. Прем'єра у виконанні Quartetto Maurice відбулася 17 червня 2022 року в рамках фестивалю Musica in Prossimità of Metamorfosi Notturme Association в місті Пінероло (Італія).

Написання твору підтримано програмою Neustart Kultur від Deutscher Musikrat.

Українські жінки-композиторки пишуть нові твори і сприяють їх виконанню завдяки широким особистим контактам із високопрофесійними музикантами, а також організують і реалізують масштабні мистецькі проекти проти війни і агресії. Наприклад, композиторка з Одеси **Кармелла Цепколенко** ініціювала й реалізувала проект «Українські мисткині зі своєю зброєю» в межах XXXIII Міжнародного фестивалю «Київ Музик Фест» у вересні 2022 року. До проекту увійшли нові камерні кантати українських жінок-композиторок, написані упродовж 2022-го року, в яких особистісні рефлексії на трагічні події війни поєднуються з роздумами про історію, сьогодення і майбутнє України: «Читаючи історію» Кармелли Цепколенко для сопрано, віолончелі і фортепіано за поезією Оксани Забужко, «Відчуття» Ганни Копійки для сопрано, віолончелі й фортепіано за поезією Ліни Костенко, «З вірою в Україну» Асматі Чибалашвілі для сопрано, темпл-блока, віолончелі, фортепіано та відео за поезією Юлії Дмитренко-Деспоташвілі, «Люба моя» Кіри Майденберг-Тодорової для сопрано, віолончелі та фортепіано за поезією Валерії Жигаліної, «Signs of Presence» Алли Загайкевич для сопрано, віолончелі та фортепіано за поезією Лі Ківи.

Українська композиторка **Ірина Гоулд**, яка давно мешкає і працює у Великій Британії, багато сил вкладає у промоцію України й української музики за кордоном. І. Гоулд не втратила зв'язків із своєю етнічною батьківщиною та ідентифікує себе саме як українку, висловлюючи громадянську позицію через активну композиторську, педагогічну, музично-громадську і волонтерську діяльність. З початком російсько-української війни вона заснувала проект “Голос за Україну в Великій Британії” («Voice for Ukraine UK»), мета якого — ознайомлення західного слухача з українськими композиторами різних історичних епох, а також збори коштів на допомогу дітям-сиротам в Україні. Зокрема, Ірина організувала і провела в Лондонському музичному коледжі Університету Західного Лондона концертний захід на підтримку України, працювала волонтеркою, збирала кошти, здійснювала поїздки в Україну. Зібрані кошти спрямувала на купівлю необхідного обладнання для дитячого будинку в Ірпені. 28 січня 2023 року у Храмі Гроба Господнього в Лондоні відбувся перший концерт організова-

ного Іриною Гоулд Лондонського Українського симфонічного оркестру під її керівництвом. До новоствореного колективу увійшли музиканти — представники української діаспори, які є етнічними українцями і мешкають у Лондоні та його передмістях, а також корінні мешканці Великої Британії. Прозвучали власні оркестрові твори Ірини Гоулд, а також музика інших українських композиторів. Кошти, виручені від продажу квитків на цей концерт, були спрямовані на допомогу українським дітям, які постраждали внаслідок війни, а також на закупівлю музичних інструментів для зруйнованих дитячих музичних шкіл Ірпеня, Ворзеля, Бучі.

Одним із своїх найважливіших завдань Ірина Гоулд вважає турботу про дітей — майбутніх громадян і громадянок України. Для них, а також для дітей всіх інших країн вона написала дитячий балет *«Темне життя ляльок»*, у якому можна відчутти паралелі й символічний перегук із подіями війни в Україні. У балеті, в якому відтворено казковий світ маленької дівчинки, є сцена, коли з'являється «злий старший брат» і жорстоко руйнує її прекрасне лялькове місто і нищить його мешканців. Для створення сцени жорстокості й агресії обрано специфічні засоби музичної драматургії. Сцена розпочинається звучанням фортепіано в низькому регістрі. Обережні тихі фрази виконуються в повільному темпі, ніби крадькома. Похмуру, зловісну атмосферу епізоду доповнює тягуче звучання низьких струнних, до яких поступово додаються альти і другі скрипки, а потім несподівано вривається пасаж-репліка фортепіано. Кульмінацією сцени є вакханалія розправи з ляльками, для якої характерними є швидкий темп, механістичність, войовничість, підсилення ролі ударних інструментів та ударної функції фортепіано, унісонне звучання струнної групи оркестру, тритонові інтонації у мідних і «завивання» високих дерев'яних духових. Реакцією на сцену агресії є сумна музика арфи соло, до якої додаються маримба і перша віолончель (сцена «Смуток»). Отже, у такий символічний спосіб композиторка намагається донести до дітей правду про події, які відбуваються в Україні в сучасному реальному світі. Водночас фінал балету є оптимістичним, у ньому перемагає добро й надії на краще майбутнє.

Україна сьогодні виборює не тільки своє право на існування, вона мечем і вогнем захищає загальнолюдські цінності — свободу, демократію, права людини. Саме цим цінностям і при-

свячена найновіша музика сучасних українських композиторів часів російсько-української війни. Їхня творчість розгортається і в руслі традиційних для української культури цінностей — високої духовності, людяності, гуманістичної спрямованості, віри в непереможність українського духу та подолання сил темряви і зла. У розглянутих творах втілено особисті психологічні травми митців, помножені на травматичний досвід багатьох попередніх поколінь українців. Кодом ідентифікації стали для українських композиторів ідіоми національного пісенного та інструментального фольклору, які наявні у творах і в цитатному варіанті, і в опосередкованих авторських версіях як знак, символ «українськості». Високий аксіологічний та духовний потенціал композиторської творчості, демонстрація вільного володіння арсеналом найсучасніших композиторських засобів і перебування в тренді європейських музичних тенденцій XXI ст., а також численні виконання творів українських композиторів у різних країнах Європи стимулюють інтерес європейської культурної спільноти до України, увиразнюють їхню місію як активних діячів культурного фронту і культурних амбасадорів. Завдяки високій громадянській позиції таких творчих особистостей, як Валентин Сильвестров, Золтан Алмаші, Олександр Щетинський, Людмила Юріна, Кармелла Цепколенко, Вікторія Польова, Ірина Гоулд та багатьох інших, голос України чути у світі, про що свідчить колосальна підтримка багатьох країн у нашій запеклій боротьбі за право жити в незалежній державі в колі цивілізованих європейських народів.

Література

1. Інтерв'ю Валентина Сильвестрова авторці статті 25 квітня 2022 року (особистий архів О. Берегової).
2. Персональна сторінка композитора Золтана Алмаші у соціальній мережі «Фейсбук». Допис за 6 жовтня 2022 року. <https://www.facebook.com/zoltan.al> (доступ 07.12.2023).

Сергій ВОЛКОВ

ТВОРЧА МОЛОДЬ І ВІЙНА В УКРАЇНІ: БОРОТЬБА ЗА МАЙБУТНЄ

Екзистенційна битва, яку веде зараз Україна із зовнішнім агресором, є не лише війною за територію. Виборюючи перемогу, українці не тільки мужньо захищають від ворога свої будинки, міста і життя близьких людей, а і власну мову, традиції, релігію, історію, культуру, мистецтво, — все те, що репрезентує українську ідентичність у світі й виховує людське в людині. Увесь цивілізований світ здригається від новин про варварські злочини проти людяності і духовності, які чинять російські загарбники на окупованих українських територіях. Одним із об'єктів пильної уваги окупантів стали українські діти (особливо ті, чиї батьки загинули на війні або під час масованого ракетного терору мирних міст), яких примусово вивозять за межі України і «перевиховують» у дусі ідеології «руського міра» і ненависті до всього українського. Російсько-українська війна — це цивілізаційна битва за майбутнє.

Рятуючи життя своїх дітей, сотні тисяч українців залишили власні домівки і знайшли притулок за межами України, щоб зберегти генофонд нації, дати дітям можливість зростати, розвиватися і продовжувати здобуття освіти у більш спокійних умовах. Міграційні процеси, спричинені війною, активізували україно-європейський культурний обмін, зокрема контакти

української творчої молоді з професійним мистецьким середовищем європейських країн.

Взаємодія різних культур, культурні практики, носіями яких є конкретні особистості, вплинули на процеси взаємозбагачення культур різних народів. У цих процесах молодь відіграє особливу роль, оскільки вона є найбільш сприйнятливою до змін, хоче цих змін, прагне пошуку нового не тільки в побуті, але й в духовній сфері людської діяльності. Молодь мистецьких навчальних закладів — студенти, учні як носії творчих професій (зокрема музичних) — активно взяли участь у культурному обміні.

Сучасний цивілізаційний виклик — війна з росією — прискорив процес взаємообміну культурним потенціалом європейських країн: України, Польщі, Словаччини, Німеччини, Франції, Нідерландів, Австрії та інших, де тимчасово опинилася значна частина нашої молоді. Такі соціальні зсуви відбуваються під час цивілізаційних (суспільних) викликів, збройних конфліктів, коли великі групи населення, шукаючи тимчасового притулку, змінюють культурну мапу окремих країн.

Такими вимушеними «мігрантами» стали й учні мистецьких навчальних закладів, зокрема Київського, Львівського, Харківського, Одеського державних музичних ліцеїв (донедавна — середні спеціальні музичні школи-інтернати). Показником їхньої діяльності завжди був успіх здобувачів освіти на мистецьких змаганнях — конкурсах, не тільки українських, а й міжнародних. І, як показала практика, творчі й виконавські здобутки вихованців музичних ліцеїв були високо оцінені європейською спільнотою професійних музикантів. Щороку десятки учнів цих навчальних закладів отримують Гран-прі та почесні місця на міжнародних музичних конкурсах, що є показником їхнього творчого потенціалу. Це заклало підвалини для широкого культурного обміну ще в ХХ ст. Випускники українських музичних закладів з успіхом гастролюють по світу та працюють у престижних мистецьких колективах європейських країн.

Під час війни юні українські музиканти, опинившись в європейському культурному просторі, органічно «влилися» в нове середовище, стали активними учасниками культурних подій у країнах свого тимчасового перебування, швидко опанували іноземні мови.

Серед європейських держав, які надали притулок найбільшій кількості українських талановитих дітей, стала Польща. Ця країна сьогодні — один із найпотужніших центрів допомоги українській музично обдарованій молоді, і це не випадково. Спорідненість польської й української освітніх систем, зокрема в музичній сфері, сприяла швидкій адаптації українських молодих митців у новому, але організованому подібним чином культурному співтоваристві. Опинившись у мистецьких класах польських навчальних закладів, діти продовжували вивчати майже ті самі предмети, що й у мистецьких ліцеях України, а мовний бар'єр долався в досить короткий термін завдяки спорідненості мов. Базові ж знання про музичну культуру Польщі молоді українські музиканти здобули ще на початку опанування професії під час навчання в Україні. Більшість українських дітей була ознайоmlена з життям і творчістю Фридерика Шопена, Станіслава Монюшки, Кароля Шимановського, Кшиштофа Пендерецького, Вітольда Лютославського та інших польських композиторів, біографії яких пов'язані з народженням чи перебуванням в Україні.

Як показало дослідження творчої активності юних українських музикантів, у нових екстремальних умовах відірваності від власної країни українська молодь не загубила своєї орієнтованості на мистецький вектор розвитку, здобуття знань, вдосконалення майстерності. Прикладом може слугувати мапа перебування в Польщі учнів Київського державного музичного ліцею ім. М. В. Лисенка. Тільки з цього навчального закладу більше ніж 30 музично обдарованих дітей отримали можливість продовжити навчання і творче збагачення в нових умовах. Варшава, Катовіце, Краків, Кошице, Лодзь, Познань, Щецин, Ярослав — це далеко не повний перелік тільки

польських міст, де мистецькі школи відчинили двері для вихованців КДМЛ ім. М. В. Лисенка. Завдяки доброзичливості, дружній підтримці та колегіальності з боку польських освітян десятки учнів ліцею своїми концертними практиками, успіхами на міжнародних музичних конкурсах створили позитивний імідж не тільки навчальному закладу, а й українській системі мистецької освіти загалом.

Високий рівень підготовки талановитої української молоді підтверджується численними успіхами на міжнародних музичних конкурсах. Так, Софія Дорош, учениця 8-го класу, отримала першу премію на Міжнародному конкурсі юних піаністів Orbetello International Piano Competition (Італія), а на Конкурсі Принцеси Маріани (Фортбург, Нідерланди) виборола другу премію. Учениця 8-го класу Маргарита Почебут (скрипка) стала лауреаткою Міжнародного конкурсу Concertino Praga (Чехія).

Важливо зазначити, що помітний прогрес в опануванні професії музиканта і визначні творчі успіхи демонструють не лише ті учні ліцею, які тимчасово перебувають за кордоном, а й ті, котрі залишилися в Києві. Показовою є історія учня 7-го класу КДМЛ ім. М. В. Лисенка, донеччанина Андрія Заходякіна, родина якого двічі втратила своє житло: спочатку в 2014-му році під час окупації Донбасу, а потім — на початку 2022-го, коли їхній будинок в Ірпені, що під Києвом, був знищений російською ракетою. Незважаючи на складнощі життя і навчання в столиці в умовах воєнного стану, тільки в 2023-му році Андрій Заходякін став лауреатом трьох престижних міжнародних фортепіанних конкурсів, зокрема Міжнародного конкурсу піаністів Пауля Бадури-Скода (Відень, Австрія) — перша премія; XVIII International Piano Forum «Бещади без кордонів» (Санок, Польща) — відзнака за краще виконання концерту з оркестром. А в дуеті з учнем 8-го класу Іваном Петренком Андрій Заходякін отримав першу премію й на Міжнародному конкурсі піаністів Mersi, Maestro в Брюсселі (Бельгія).

Ліцей пишається успіхами наймолодших лауреатів між-

народних конкурсів — учнів 5-го класу Савви Золотарьова, котрий посів перше місце серед виконавців на фортепіано на престижному конкурсі International MOZART competition (Відень, Австрія), та Софії Ляшевської-Шепетько — лауреатки першої премії на конкурсі III International Competition «Symfonia Krakowska» (Польща).

Як показала статистика, тільки у 2023 році учні ліцею взяли участь і перемогли у понад 30 міжнародних конкурсах. Наші вихованці виступили з концертами у престижних концертних залах Польщі, Німеччини, Швейцарії, Нідерландів та інших країн. Юні українські музиканти включали до програм виступів не лише світову музичну класику, а й твори українських композиторів, сприяючи ознайомленню зарубіжного слухача з українською музичною культурою.

Упродовж 2022 і 2023-го років, не перериваючи навчання в Україні, майбутні українські музиканти переймали мистецький досвід викладачів Європи. Хоч як це важко не було, але діти з успіхом долали складності паралельного навчання в іноземних і українських школах очно і дистанційно. Молодь отримала можливість «зблизька» відчутти мелодику іноземних мов, що позитивно відзначилося на її становленні як особистостей.

Прикметно, що зі 180 учнів ліцею, котрі виїхали з України під час воєнних дій під Києвом, половина вже на початку 2023–2024-го навчального року повернулася до повноцінного навчання в Ліцеї. Відчуваючи величезну вдячність до нових європейських друзів, котрі підставили плече українцям у тяжкі для них часи, ознайомившись із культурою, освітою, традиціями інших країн і маючи можливість порівняння систем музичної освіти, українські діти та їхні батьки зробили вибір на користь навчання в Україні, незважаючи на те, що війна ще не закінчилася. І це є беззаперечним підтвердженням високого рівня підготовки представників мистецьких професій у нашій державі, авторитету педагогічних колективів державних музичних ліцеїв і конкурентоздатності всієї систе-

ми мистецької освіти України, що визнають і наші зарубіжні колеги.

Сьогодні українська та європейські освітні практики дають молоді, особливо творчим особистостям, широкий спектр перспектив для зростання і розвитку навіть в екстремальних умовах війни. Це надихає нас, надаючи впевненості, що українська культура не зникне у вирі історичних подій XXI-го століття і що ідентичність українського народу буде збережена саме завдяки нашій молоді.

Milena DRAGIĆEVIĆ ŠEŠIĆ

**ART AND CULTURE IN A POST-WAR SOCIETY:
EXPERIENCES FROM THE BALKANS**

(cultural economy based on local solidarity
and international curiosity)⁴³

Мілена ДРАГІЧЕВИЧ-ШЕШИЧ

МИСТЕЦТВО І КУЛЬТУРА

В ПОВОЄННОМУ СУСПІЛЬСТВІ: ДОСВІД БАЛКАН

(економіка культури, заснована на місцевій солідарності
та міжнародній зацікавленості)⁴⁴

*To my late friend Sanjin Dragojević,
cultural scholar & activist*

It is difficult to speak in front of the audience who is living under the huge pressure of war. I remember how difficult it was to live and do your everyday job when, at the same time, you must find strength to fight for justice but also to contradict not only voices of regime but also opinion of common people (against representation of issues that are quoted as “the true cause of

⁴³ This text was partially created within the project EPICA — Empowering participation in culture and architecture: Activating Public Resources for and with Community, (ID 7744648), supported by the Science Fund of the Republic of Serbia.

⁴⁴ Цей текст було створено частково в рамках проекту EPICA - Розширення можливостей участі у сферах культури та архітектури: активація громадських ресурсів для спільноти та разом з нею (ID 7744648), за підтримки Наукового фонду Республіки Сербія, — частково на основі виступу на Міжнародній онлайн-конференції 15 червня 2023 року «Креативний потенціал економіки культури в повоєнному відновленні України», організованій Інститутом культурології НАМ України.

war”). How difficult it was finding allies to show solidarity and to be a support to colleagues from cultural sector that might be in worse situation than you. Thus, I hoped that it would be relevant here, to present several experiences in the rebuilding of Balkan’s cultural sphere after the terrible war in the 1990s.

I devote this presentation to my late colleague Sanjin Dragojević from Croatia with whom I have written several books like *Intercultural mediation in the Balkans* (2004) and *Art Management in Turbulent Times* (2005), and with whom I did many training programmes and made many cultural policy recommendations to different levels of governments in Croatia, Serbia, Bosnia and (Northern) Macedonia. It takes a lot of strength and human resources to do such proposals of strategies and policies for public sector, and we are going to see in my presentation why that is so.

I would start with certain controversies. The international community is, in fact, always expecting from us, coming from the war or conflict zones, to work on our context-specific artworks and projects, to deal with nationalism, corruption, nepotism, poverty, etc. These expectations represent a huge pressure in itself for artists and cultural workers. It is a pressure on artistic freedom, on artistic expression. At the same time, public cultural policies in the region are limited — on one side, there is what we call in the Balkans, “loyal art”, the one delivering what official cultural policies want and those that belong to cultural counterpublic realm — realm of rebellion and dissent (Dragičević Šešić 2018a). At the same time creative industries are navigating in between the two, but representing the new form of the pressure (market pressure). Thus, I was very pleased with the introductory speech of Ernesto Ottone Ramirez from UNESCO because he put art and artists in the first-place and only at the end of his speech he mentioned creative industries. Throughout my presentation you are going to see why I find that important — to put arts in the first place. For example, creative industries in Serbia are currently enriching film and television actors but achieving a very low quality of film and television arts and programmes because of the pressure of commercialisation that demands fast profit. So, can artists be happy if flourishing of the creative industries is guaranteeing them the

security of income, but zero artistic satisfaction? Or, if the huge amount of public money in its financing imposes auto-censorship or invokes a huge critique to those that are not “loyal” to the “hand that is feeding them”?

At the same time, I would also dare to respond to the issue that was praised here on the conference, seen as a panacea of a transitional cultural policy — question about public-private partnership. It works well only in countries with low level of corruption. Everywhere in the Balkans, from Serbia to Albania, public-private partnership is centred on cultural heritage seen as an expensive real estate, to which public money was used for restoration and then the property would be given to private sector for further management. This was the case of the Budva citadel or castle in the centre of Tirana that were given in private hands. Both managed to ruin its symbolic value, not to speak of the physical value. There are many examples why public private partnership is more a problem than a solution, and why public — civic partnership should be recommended as a managerial formula of success in transitional society (Čopič & Dragičević Šešić 2018).

That is why we, as a cultural community, first have to prepare and work on good and proper laws that would prevent any kind of corruptive use of cultural heritage. I really support David Throsby explanation why every kind of reconstruction has to be done with the community and for the community. As Europeans, we have besides UNESCO conventions, a strong support in the Council of Europe’s Faro Convention — these have to be our guiding principles. That is exactly why the third layer, the civil society of artists’ collectives and NGOs, is correcting public policies with their internal solidarity and networks, creating strong resilience to both market forces and different forms of state pressure.

I’m sure you haven’t heard about it yet, but during May and June 2023, civil society, especially actors and actresses that joined citizens’ protests, are under a huge repression in Serbia. They, and public theatres in Serbia as well, are considering to stop their work because in Parliament they are called by pejorative names; their honorariums for a film production are quoted during the Parliament debates (how they are earning 100,000 of euros while

they are not loyal to the state that is giving them money, etc.). The deputies of the ruling party are claiming that if the state is paying them, it means that the state is “sponsoring” them, thus those “sponsored” by the state should keep silent. Consequently, threats, even death threats, to prominent actors who had joined citizens’ protest on the streets of Belgrade are spreading over the social networks. There were many situations when it seemed that such things are over (state propaganda through defamations and labelling of prominent cultural operators), that everything is going to be settled, but in fact, after certain periods of superficial calm, the problems are continuing, spreading even with stronger force. Cultural operators and artists have to be aware of that, and to show solidarity with each other, as in every moment it is someone else that is attacked. It should not be ignored — that it is not us! Next time, it will be us!

Thus, we came back to the main issue of this text, to the key reason for such political repression on arts and artists. Arts in the Balkans are often linked to its political context and because of that, artists are still under scrutiny and are oppressed in different ways. In a paradoxical way, they are oppressed by international market forces also, as if they want to exhibit abroad or show their films that would be more possible if they deal with the local dramatic issues (“Balkan» issues). You might remember Kusturica’s films from the war period (*Underground*, 1995; *Black cat*, *White cat*, 1998, etc.) that exaggerated social relations in every possible sense, reinforcing Balkan stereotypes (and completely neglecting our own contribution to self-colonisation, but also genuine political projects of self-governance and non-alignment).

Recently, we heard from Syrian artist, Liwaa Yazji the same story about artists in exile. She was speaking about what it means to work in self-exile and to what extent her right to movement was limited, as well as right to deal with non-Syrian issues. Thus, she felt that that she cannot fight any stereotype that is prevailing about her country or her people. When she is invited to present her works (she is still invited to present works “about Syrian (war) issues”, meaning: she is invited to speak about Syria), not about her present context, although she is living in Germa-

ny for more than ten years. Because of that, she made a very strong phrase: “Welcome to the refugees freak show” saying that she is not going to participate in any of those events any more, which are still focusing on failed Arab spring in Syria.

In the same way, artworks that are created during the war in Bosnia and Hercegovina (republic of former Yugoslavia that was the mostly hurt by war), are still today the most demanded artworks from the region on the global art market... All those works, mostly of women artists (Šejla Kamerić, Maja Bajević, Alma Šujević, etc.) are still extremely powerful and emotional. They are questioning everyone, even the foreign international aid, and its purpose in the war environment.

In this work of Šejla Kamerić, *Bosnian girl*, we see the photo portrait of the artist and the words written by the Dutch soldiers in their military barracks in Potočari near Srebrenica. This was written during the war when they were there to protect women and children refugees in Srebrenica, but they didn't

Bosnian Girl, Šejla Kamerić, 2003

Maja Bajević, Sarajevo — *Women at work*, Third Annual Exhibition “Under Construction”, façade of the Art Gallery of Bosna and Herzegovina, Sarajevo, 1–5 September 1999 (courtesy of SCCA Sarajevo)

do it when the Serbian Bosnian Army had entered the city. When you read this graffiti that Šejla Kamerić put on her body, we understand why — they just didn't care and respect the population they were supposed to protect.

The artwork of Maja Bajević is a strong critique of post-war Bosnian society. The women whom we see in the artwork are the women from Srebrenica who lost their children and their husbands. After their family members have been killed, they were placed in collective premises far away from the cities, just to survive. The artist brought them to the centre of Sarajevo, on scaffolds in front of the National Museum, to make their art in public and therefore remind the citizens of their existence because, when the war finishes, the real victims are not memorized and helped. The culture of memory and policy of remembrance can be seen more in artists' projects (Maja Bajević, Milica Tomić, Group Monument, etc.) but not in a continuous and systemic public aid, in any of the states created after the dissolution of Yugoslavia.

The destruction of cultural heritage and cultural infrastructure is also a huge consequence of war. The 16th-century bridge in Mostar was destroyed deliberately. It was a pedestrian bridge, but had this symbolic power. It was restored by the international community and UNESCO. If proofs of the value of the restoration are needed, it would be enough to see the number of tourists' visits to the Mostar city — it is huge. Without the Stari Most (meaning Old Bridge), many tourists who go to former warzones, would have no reason to visit Mostar because the ruins were cleaned.

People sometimes ask me: "Why the two big buildings of the Ministry of defence in Belgrade are not yet reconstructed? Is it deliberately because your government wants to keep the ruins to memorize the NATO bombardment?" In fact, it is not. It is because the citizens are fighting to keep them as historical buildings, and have them restored as architectural monuments, a rare work of art of Nikola Dobrović, the architect of socialist Yugoslavia. On the other side the government doesn't want to restore them because the restoration is costly and it is much cheaper to ruin it and then give it, as usually, to investors from Arab Emirates who are now the important ones investing in urban development in

The Headquarters and the Ministry of Defense buildings, ruined in Nato bombardment 1999

Serbia — they would build a luxury hotel here because ‘we still need luxury hotels’ (according to recent statement of the president of Serbia — “we need 130 hotels”⁴⁵).

⁴⁵ <https://www.danas.rs/vesti/ekonomija/vucic-u-beogradu-ce-zbog-izlozbe-exporatori-da-bude-izgradjeno-130-hotela/>, accessed 17 July 2023.

Vukovar, Croatia, ruined in 1991, and restored today

Many people left Serbia during the war, but even more left Ukraine in the last year (2022). I am sure that the conditions forcing intellectuals and artists to exile are impoverishing the cultural scene and the cultural ecosystem of the country — people are gone and cultural infrastructure is destroyed. At the same time in Russia, artists and intellectuals that tried not to join the ethno-nationalistic forces and still are trying to endorse mediation and peace processes, who were the ones who dare to say a word more — pro the “other side”, are immediately called anti-patriots and auto-chauvinists. That was the reason why the most prominent cultural personalities had left the country — it was same in Yugoslavia in nineties. They were writing a lot about their “exercises in exile”, to use the title of Dragan Klaić’s book (he is from Belgrade), or describing “Culture of lies” (according to Dubravka Ugrešić from Zagreb), lies that helped such a cruel breakout. You in Ukraine today are living right now that culture of lies that Moscow is spreading about Ukrainian cultural identity (named as non-identity), so it’s very important that arts and culture try to deconstruct it.

Ruined back in 1991, Vukovar is today completely reconstructed. But, it is ethnically divided, and also, nearly “empty”

city. Half of the population left, many of public buildings are still not in use, as the local authorities cannot find the proper meaning, a new narrative for them. Vukovar was the city where the Communist Party of Yugoslavia was created in 1920, just after the World War I, and this building where the congress was held, still exists but officials don't know what to do with it. How to restore it, as previously it was a big Serbian bourgeois hotel (Grand hotel), then a Labour class home (Radnički dom). So, all traces of the historical meaning had to be erased, but it is difficult to find a new narrative. What to do with complex meanings and memory traces in multicultural cities like, I assume, many cities in Ukraine are, is and will be a very difficult issue in a future. War is leaving a lot of traces of conflictual heritage, dissonant heritage of violence, and new, innovative solutions have to be found in every specific case (Dragičević Šešić 2018b).

There are three exemplary heritage reconstruction sites in the post-war Bosnia and Herzegovina: the Ferhadija mosque in Banja Luka, city where all mosques were deliberately, with dynamite, ruined during the war; the Orthodox church in Mostar (city deserted by Serbian orthodox population), and the Franciscan Catholic monastery in the town of Derventa in the Republic

*Vukovar, former Grand hotel, owner Paunović
(architect Vladimir Nikolić, 1895–97); Labour class home since 1919;
Wikimedia Commons, the free media repository*

“Migrative art” during a workshop 1992, courtesy Ivana Momčilović

of Srpska (deserted by its Croat population). It is obvious that the international community have chosen to restore three symbolic buildings of three different religions. However, it is difficult to call it a success, because there are no people from different ethnic groups there (due to ethnic cleansing). Bosnian and Croat population were forced to emigrate from Banja Luka. Serbs from Mostar just left the area at the beginning of the war, remembering the terrible experience from the World War II they didn't wait for the war to start. When they came to the central Serbia and the Milošević's government proposed them to settle in the central part of Kosovo, to raise the number of Serbs there, they refused saying "no more borders and conflict regions — we've suffered enough during the World War Two so now we want to settle in the middle of Serbia". They succeeded in that but their children, everyone with any kind of educational degree, emigrated later from Serbia, to Canada mostly, because they didn't really felt welcome in impoverished Serbia of the nineties.

"Migrative Art" (1991–) is a collective of key young artists of the end of 1980s (Zlatko Burić, Milan Vukšić-Ciki, Kugla glumište, Dejan Anđelković, Helena Klakočar, Kosta Jakić, Ivana Momčilović, etc.) who all left and then united abroad trying to create an artwork to remember the country that once used to exist, and to fight for peace from abroad. The exodus was so massive that only in 1991, 25% of graduates of my school and 10% of professors left as far as they could — to Canada, New Zealand and Australia, for example. Serbia was not the country of emigration — it was and still is a peasant country. Since liberation from the Turks even during socialism, there was no peasant without land, and families are attached to it. The history of famine (hunger) is not part of cultural memory. Consequently, there was no reason to leave the country, and if you meet today in US some old Serbian immigration - they are mostly Serbs from Croatia, or Bosnia and Herzegovina zones. However, new immigration was coming from all around former Yugoslavia, some of them deliberately cutting its ties with a former country. The cultural policy had not developed instruments to reinforce and integrate diaspora in a present cultural ecosystem.

At the beginning of nineties, in 1992, and after (because the war didn't stop but became more and more intensive), the students made a big protest in Belgrade which lasted for three months. Unfortunately, there was not a single report about those Belgrade protests against the war (when Sarajevo had started to be sieged), not a single small line in the international press. That summer 1992, the group of us representing independent media from former Yugoslavia was at the Council of Europe, I asked journalists that were present there: "How come that no one from the foreign press had written about students' peace protests in Belgrade?" The response was simple: "We can't confuse public opinion, they should know who are good guys and who is the bad guy in this war". I responded "Citizens of Belgrade and students agreed upon that, and that's the reason we all stood up and raised our voice against the war, but no one was there to hear it". Neither our Government was willing, nor international press.

The consequence - most of those people and those students from 1992 protest movement left the country because there was no response — they neither succeeded in changing the government's policy nor found someone who cared to transmit further their voice. For some of them, my former students, this exile was for the good, because today they are professors of film and theatre studies at Warwick University UK and Stanford University in San Francisco, and throughout the world. But, this exile left all of our countries without a generation that should be an engine of post-war changes and reconstruction.

I would like to offer another experience about exile and its cultural consequences. From 2012 to 2019, I was teaching to the 4 generations of Belarus art and cultural practitioners from independent sector (supported by European Cultural Foundation). There was about 100 of them, but 80% are now abroad because they emigrated in 2020, and basically no one cared (not in Belarus, nor in Europe). Poland had issued 300,000 visas to Belarus citizens. Many of them didn't stay in Poland but left further and that is something to think about. It is 300 000 the most energetic and competent people that had left. Cultural and educational ecosystem is severely hurt.

Kurt & Plasto — “Continuous state of refugee”, performance, 20 June 2010.
The World Day of refugees, Sarajevo

To see how long traces of war migrations, displacements and exile are, in 2010, Kurt and Plasto, famous Bosnian artists, made a performance for 113,000 displaced persons. That was 15 years after the war so, and people were still not able to come home. This example is one of many that show importance of the work and contribution of artists’ community. Unfortunately, it is rare when political communities or academic communities are openly speaking about long-term effects of those things.

It is important to say that the war was not the same on all territories of former Yugoslavia. Bosnia and Herzegovina had it on the ground for four years and in many Bosnian cities war pressures were extremely high. Most of my students that came from Mostar, told me that because they were little at the time of War, they were not able to go out from the basement especially during daylight. The older generations left, and when they came to their teenage years, they were missing the younger teachers and intellectuals that left at the beginning of the war. In Sarajevo it was

different — as the city was sieged from around, culture became the weapon of citizens' resistance because the war was not going on within the city. People in Sarajevo were killed by snipers while arts and culture were the food helping the citizens' resilience and morale, endorsing their belief that the war is going to stop one day.

In other areas of Yugoslavia at war, art and culture became the voice of dissent, of critical thinking, of questioning but not only. Some artists and media stations became the voice of new "official" (separate) identities and, although these strengths were different in each country, cultural and creative economies were everywhere ready just to entertain, mostly avoiding issues that might divide (politics of evasion). However, when the last 30 years of art practices are analysed, culture of dissent, cultural counter-public, is the most prominent voice of artistic sector.

For example, although art performance made every year to memorise Srebrenica genocide, is a tough issue in Serbia. However, it happens every year, with a help of civil society movements (Jovićević, 2018), till this July 2023, when this text is written. When people see the word Srebrenica, they just run away, not wanting to be reminded of the negative past (Young 1992) and, here, on the picture below, one of the performances' banners is saying "Oblivion and silence about the crime is also a crime". Although it happens on the Central Square in Belgrade, you don't see much people around it. People usually approach to see what is going on but then, when they realise what it is about, distance themselves from this gathering. "Dah theatre" consistently, for more than 20 years, makes these performances the day before the Srebrenica Memorial Day and then, together with other civil society organisations, they go to the Srebrenica–Potočari Memorial and Cemetery for the Victims of the 1995 Genocide.

On the other side, the public cultural policies started to meet liberal demands and cultural values became very strange (a hybrid of socialist and capitalist cultural policies, globalisation and nativism, competitiveness and solidarity). At the same time, the "nationalization" of cultural field and of public cultural system, as well as the market orientation, entrepreneurialism, and strategic

Dah theatre — *Maps of forbidden remembrance, performance for the victims of Srebrenica, Belgrade, Square of the Republic, 10th July 2001*

management, were introduced. The cultural community became divided. My already mentioned late colleague, Sanjin Dragojević and I have written the book *Arts management in turbulent times — Adaptable Quality Management* wanting to lobby for another, more flexible approach to arts management that would not be driven only by numbers but would take into account qualities, processes, and artistic research.

Thus, our art and cultural community is divided still today. On one side are those that defend culture as a public good and we are so happy to see that the latest MONDIACULT Declaration (2022), mentioned by Ernesto Ottone Ramirez, is supporting the positioning of culture as a global public good, because this dimension was forgotten, although it was a traditional European way how culture was considered. Now, in contemporary public policies, culture is more and more about money, not only about expenditures but more about the possibility to earn through cultural production. Cultural economy, idealising possibilities of CCI, is presented as a solution for cultural development. Thus, another

“We do not give the street of Warsaw” — “Ne damo Varšavsku”, burial of public interest, 2010, citizens protests against urban investments, Zagreb, Croatia

group of cultural operators is seeing only in cultural entrepreneurialism possibilities for a sustainable cultural system, pressuring everyone, even the local cultural centres, to become entrepreneurs which sometimes results in ridiculous forms of creative industries — very commercial and populist forms because the

Skopje 2014, antiquisation project 2008 — 2017, Monument-fountain devoted to the mother of Alexander the Great; in the second plan — the monument to Philipp II

populist communication obviously went from the political sphere toward culture and that's something extremely risky, as populism is destroying the heart of cultural expression.

For example, citizens on the streets of Zagreb protesting against urban investment haven't succeeded in their battle. On those photographs you could see them burying public interest (symbolically of course). And yes, those protests by pure chance were happening in the “Street of Warsaw”, so today, there is a huge shopping mall that destroyed old centre of Zagreb; also, you might see the kitschy urban reconstruction that killed the city of Skopje (Northern Macedonia) that, after the earthquake 1963, got the urban and architectural plan designed by one of the world-famous architects and urbanists Kenzo Tange. And how the artists reacted? One night, they put in the public space a kitschy stylized water closet, very much alike the other kitschy monuments, for example the fountain with statue of mother and child. As they put the plate as well, with the name of the ‘monument’, the fake name of the author, and even “signed” the Ministry of culture, it took the local authorities three days to realize that this is not a real public monument but something illegally put — a form of countermonument (Dragičević Šešić 2016). It was, of course, removed and the whole thing was quite ridiculous.

The question is how and what kind of cultural projects to support? Are public authorities going to support only economically viable forms, like our Ministry of Culture decided, and against which the cultural community protested severely? In the Call for film projects, the Ministry introduced three categories: films of national interest (you might imagine what kind of nationalis-

tic historical films that creates), films d'auteur, and commercial films. So, there is only one category where artists can submit their art scenarios. Why the National Film Centre supports with public money films that are making money — comedies, and so on? Recently, that became obvious — the regime wants to “buy” support from those producers that are strong and powerful economically (to receive back their support during elections), and also, to capture the public support as popularity of commercial films among citizens is without any doubts. Also, they expected to gain support from cultural community (actors and other film professionals) that is participating in commercial hit films — but were disappointed with their “disloyalty”. And now, they’re openly asking them for support in media, or at least, not to be vocal on citizens protests.

On the other side, the European money (e.g., Creative Europe) is mostly given to projects capable of guaranteeing 40% of the co-financing. Shared cultural policies (Dragičević Šešić 2006), or participative cultural policies (Negrier & Dupin-Meynard, 2022) are already standard in most of European countries, but not in illiberal hybrid democracies in the Balkans (and in populist regimes of Central Europe). There, if an artist is speaking freely, transmitting critical statements about political system, the local government and the Ministry of culture are not giving anything to them and their projects. Consequently, such artists cannot count even on the European money. Also, if you want to present a film project to the Council of Europe’s Euroimages programme, you need the local support first. Thus, such awarded film artist like Ognjen Glavonjić (*The Load*, 2018 — 13 awards and presentations at 33 international festivals), could not get any money since, until he submitted the script for the children’s movie in 2023.

Our contemporary dance scene is a paradigm of those divisions (on cultural public and counterpublic sphere) as one festival in Belgrade, led by a member of the official party, is getting 90% of the funds from the budgetary line devoted to contemporary dance. On the 8th of June 2023, there was a protest of cultural workers in front of the Ministry of Culture, not only of those from the contemporary dance scene, but the whole cultural community came because they were irritated with such biased decision and want

to show solidarity. Solidarity within the cultural counterpublic realm is the key value that enables ecosystem to function in spite of all lacks of public policies. Cultural economy in Serbia is still based on local solidarity and on international curiosity — readiness of foreign artists and NGOs to collaborate with colleagues from Serbia, and even to help them bridge problems that arise with instability of public funding.

Of course, films are still the most important forms and expressions of a critique, especially memory-wise ones, because artists want the world's negative past, including wars, to be memorized. I am not talking about the typical films of the World War 2 where there are villains and heroes, but about the films showing personal tragedies on all sides in conflict. Those movies in the Balkans are recently mostly done by women. For example, films of Jasmila Žbanić (Bosnian film author) — *Grbavica: The land of my dreams*, 2006; *For Those Who Can Tell No Tales*, 2013; *Quo Vadis, Aida?* 2020) or the film *A Good Wife*, 2016 directed by Mirjana Karanović (who also played a role in Jasmila Žbanić's movie *Grbavica*) about a woman who realized that her husband for whom she thought is a war hero in fact is a war criminal. I think that such kind of artistic reflection, and witnessing, is something that is needed throughout the world.

I would like to emphasise the importance of the civil society's bottom-up initiatives of solidarity and care that started in those cultural fields which didn't even had public policies, and in the projects that were overcoming the borders of our new countries which are today the borders between EU and non-EU Europe (Croatia and Slovenia are in the EU while Serbia, Bosnia and Herzegovina, Montenegro and Northern Macedonia are not). Although it is now more difficult to enter the neighbouring EU country, for cultural programmes and projects there are no borders because people are working together to create artworks, texts, translate books, and are eager to present them to audiences on both sides of border, etc.

Everything that cannot be done in the public cultural institutions, either because they are censored and controlled or just without enough human resources, appears in the civil society organisations and movements. They create implicit cultural policy by developing complex programs and sub-strategies. That is something I would like to endorse to happen within Ukrainian civil society, to show to what extent Balkan civil society organisations with their mutual solidarity, and as well as with their reliance on Europe, on European independent organizations, colleagues, friends, and artists, had achieved in forming independent cultur-

al sphere. Their self-organization and entrepreneurialism lead to the formation of professional community and strategic projects for which they needed to improve managerial skills, fundraising abilities, skills and knowledge for advocacy and lobbying, but also for establishment of partnerships with local governments and the public sector (important cases in Croatia). Public-civic partnership is the most beneficial form of cultural work, which is possible if the public sector is open and wishes to recognize the quality of expertise of the civil society. Of course, education and skills nurturing critical opinion and critical thinking would always be essential for cultural work. Self-organization of artists and cultural experts should be based on solidarity. We have to help each other, but also citizens and our communities who are in bigger need than us, focusing on renovation and re-construction of the country first, and, of course, of its heritage, arts, culture, and creative industries.

References

- **Čopić, V., Dragičević Šešić, M.** (2018) Challenges of public-civic partnership in Cambodia's cultural policy development, *ENCATC Journal of Cultural Management and Policy* 8 (1): 4–15.
- **Dragičević Šešić, M.** (2006) Shared policies: future of cultural development, in: *Dynamics of communication: new ways and new actors*, edited by Biserka Cvjetičanin, 103–111, Culturelink, Zagreb, ISBN 978-953-6096-39-8
- **Dragičević Šešić, M.** (2016) Counter-monument: Artivism Against Official Memory Practices, *Kultura* 13: 7–19, Skoplje, ISSN 1857-7717.
- **Dragičević Šešić, M.** (2018a) *Umetnost i kultura otpora*, Belgrade: CLIO; Faculty of Dramatic Arts.
- **Dragičević Šešić, M.** (2018b) Wars, conflicts and heritage of violence: new tasks for public policies, *Cartaditalia, Journal of Contemporary Italian Culture*, special edition edited by Pier Luigi Sacco *European Year of Cultural Heritage volume I*, 165–189, Brussels: Istituto Italiano di Cultura, ISSN: 2466-6726.
- **Dragičević Šešić, M. and Dragojević, S.** (2005) *Arts Management in Turbulent Times: Adaptable Quality Management*, Amsterdam: Boekman Foundation; European Cultural Foundation
- **Jovićević A.** (2018) *Postmodern Antigones: Women in Black*

and the Performance of Involuntary Memory, in Dolečki, Halilbašić & Hulfeld et al. *Theatre in the Context of the Yugoslav Wars*, Palgrave, pp. 297–315

- **Klaić, D.** (2004) *Exercise in Exile, the Reshaping of an Expat at the Ikea-Table*, Amsterdam: Cossee.

- **Négrier, E. & Dupin-Meynard F.** (2020) *Cultural Policies in Europe: A Participatory Turn?* Éditions de l'Attribut

- **Ugrešić, D.** (1998) *The Culture of Lies: Antipolitical Essays (Post-Communist Cultural Studies)*, Penn State University Press.

- **Young, James E.** (1992) *The Counter-Monument: Memory against Itself in Germany Today*, in *Critical Inquiry*, Vol. 18, No.2. (Winter, 1992), pp. 267–296

Розділ 5

ВІЙНА ЯК РЕАЛЬНІСТЬ. Есеї

Інна КУЗНЕЦОВА

ВІЙНА: ЛЮДИНА vs НЕЛЮД

Есей

За всіх епох волелюбна ЛЮДИНА давала відсіч цинічному нелюду...

В усі часи толерантна ЛЮДИНА шукає відповіді на своє призначення у світі, а свідомість упослідженого нелюда шукає/призначає винного у своїх невдачах. Самодостатня ЛЮДИНА поважає культурні права та цінності Іншого. Фанатичний у своїй злобі неповноцінний нелюд насолоджується приниженням Іншого в сліпому прагненні вищості...

За всі епохи війна — поворот часу в житті ЛЮДИНИ, що вимагає блискавичного аналізу ситуації, винаходу виваженого рішення, здійснення морального вибору, надихаючись аксіомою людяності, коли гегелівський «Світовий Дух» наворачтає хід історії до побороення деспотії лицемірного нелюда і осягнення людством значущості свободи. За всі епохи війна для нелюда — час самоствердження, засіб задоволення при хованій помсти.

Найбільша цінність для небайдужої ЛЮДИНИ — усвідомлене відчуття свободи, що становить серцевину кожної культури та дозволяє Людині почуватися вільною й відповідальною (Мирослав Попович) у своєму спротиві тиранії як такий... спротиві через пізнання своєї душі (себе), пізнання свого серця (осереддя людського в людині), що, дякуючи любові, наближає ЛЮДИНУ до пізнання Всесвіту/Бога, що і є любов'ю до самої себе (Григорій Сковорода)... Нелюд не любить нікого — ні своєї дитини, ні батьків, ні дружину/чоловіка, навіть — самого

себе. Найбільша цінність для апатичного нелюда — раболіпно догодити хазяїнові-деспоту (хоч би царю, генсекові, деструктивному президентові тощо) у його руйнуванні талановитих ЛЮДЕЙ через фізичні та моральні тортури (Erich Fromm).

Культурна реальність (Вадим Іванов) антагоністичних цивілізаційних суб'єктів історії — ЛЮДИНИ і нелюда — 24.02.2024 року вкотре маніфестувала протистояння полярних прагнень — світового громадянського суспільства та хижої диктатури. Ця дата стала точкою біфуркації у функціонуванні системи європейських інституцій після Другої світової війни: впізнаване європейцем звучання світу обірвалось і актуалізувався запит на новий горизонт пошуку рішень щодо захисту ліберальних цінностей від печерних проявів насильства тоталітарного кремля та нано-фюрера. Ця дата зреалізувала напружене очікування загрози життю через заперечення можливості події війни як абсурдної і недоречної за умов існування концепції сталого розвитку...зреалізувала екзистенційну війну за незалежність України та демократичні цінності.

Останню сторінку в політиці умиротворення й стримування нелюда рф — суб'єкта світової політики пост-другої-світової-війни-простору — європейські країни перегорнули 24 лютого 2022... Спіраль дій та очікувань — зокрема, занепокоєння ЄС щодо оргій жорстокості рф у Придністров'ї, Абхазії, Сирії, Криму, Донбасі — вивела на рівень нової реальності...реальності, що оприявила світові державну каральну систему духовних скреп «імперії зла» (Evil empire, англ.): месіанство, мізогінія, ксенофобія, квазірелігійність, геноцид тощо.

І в приватному спілкуванні з апологетами «кремлівської діети» щодо їх ностальгії за перевагами радянського минулого — привілеїв срср — вже відбулась остання розмова... І передчуття водорозділу в особистому житті на «до» і «після» відкритої війни вже оприявило себе 23 лютого 2022 року дорогою додому лютневими сутінковими вулицями напружено-уважно-го, зосередженого Києва — оприявило через підсвідоме наспівування слів: «Душу й тіло ми положим за нашу свободу!...». Збагнувши, які слова безперервно повторюю — вразилась й заціпеніла...думки про звірячу навалу московитів ввижались

гіпотетичними у час осмислення людством світових проблем щодо екології, питань розвитку штучного інтелекту, або... проте, завжди паралельно існувало усвідомлення залишньої довіри до «кордонних» планів рф. Мабуть тому, насолоджуючись вранці 24.02.2022 горнятком кави, почувши: «Широкомасштабне вторгнення («болотного нелюда» — І. К.), повномасштабна війна», відчула знятий/скасований реальністю сенс культури толерантності, що оголив гнів та посилив мою зібраність і критичність до оцінки ситуації, стійкість і рішучість дій.

Перед очима зринула безкрая синхронізація навали фашистів 1941 та 2022 років...неодноразово переглянуті кадри нападу гітлерівців 1941 року з радянського кіна перепліталися з кадрами телерепортажів 2022 року про нашестя московсько-кремлівського нелюда... й враження/переживання маленької шестирічної дівчинки — моєї матусі, її сум'яття, тривога та нерозуміння події війни 1941 року, переплілися із несприйняттям мною, шестидесятирічною людиною, можливістю будь-якого відтворення пекла Другої світової...й пригадалися слова мого дяді 2014 року: «Ніколи не думав, що мое життя розпочнеться і закінчиться війною». ...Втім, протитанкові їжаки на вулицях, проспектах, площах Києва абсолютно зреалізували для мене подію війни 21 ст. — як і розчавлені рашистськими Z-танками цивільні авто з дорослими та дітьми... як і очі киян, в яких воля і доля... як і виття сирени та вибухи, збитих ракет і дронів, що вгашали толерантний, негомінкий голос рідного Києва, який знав багато життя й зазнав багато втрат... Чим відгукнеться в серцях киян завтра, а після...? І раптом погляд вихоплює в шафі невеличку книжечку «Українська усмішка», і ось пригадуються характери героїв Івана Котляревського, і знаходиться багатонадійна відповідь — екзистенційний інтелект сукушно зі життєлюбним, сповненим граціозного гумору світом української культури — культури як мистецтва та культури як способу життя — підтримає нас, українське мистецтво обдарує людяністю (мораллю цивілізованих людей) та затишить біль важких втрат, наповнить життя м'яким сяянням і власної творчості, і мистецтвом художників, поетів, мислителів... Так було і так буде!

А нині специфічна мораль неповноцінного ресентиментного нелюда «русского міру» оприявила себе доценту... вже 31.03.2022 оприявила загибеллю цивільних, які зазнали тортур від екекуторів рф — нащадків «червоного терору» та сталінського срег, що уникнув осуду та покарання Нюрнберзького трибуналу, все «можуть повторитись»...*(і тільки розкриття гештальтів Другої світової війни уможливить аналіз витоків рашизму від Всеросійської фашистської партії (ВФП) (до 1934 — Російська фашистська партія, з 1937 — Російський фашистський союз) та його ідеологів: Д. Ружський, К. Родзаєвський, І. Льїн, В. Шульгін, О. Дугін!)* ...Оприявила стражданнями мирних людей, які пережили знуцання в катівнях адептів ленінсько-сталінського проекту знищення свободолюбного українства...Оприявила обстрілами та руйнуванням історичних міст України — Буча, Гостомель, Ірпінь, Бородянка, Маріуполь, Херсон, Харків, Одеса... — всі перелічити несила... Оприявила в прихованій та проявленій колаборації та манкуртизмові...Оприявила в цинічності журналістики «єдиного марафону» та в корупційних «поганих законах поганих людей» (Ван Аньши «Хун фань чжуань»), «еліт, що упосліджено та пристрасно прагнуть розкішного життя, породжуючи корупцію» (Ібн-Хальдун «Мукаддіма») через інститут хабарництва пройдисвітів від влади, що використовують «сорок видів присвоєння урядовцями державного доходу» (Чандрагупта Маурія «Артхашастра»). Проте пам'ятаємо/зберігаємо думку: «згинуть наші воріженьки як роса на сонці» — і зовнішні згинуть, і внутрішні згинуть — ті, що не розпізнають різниці...

Понад сім сотень днів Україна січе рашистів, понад сім сотень днів у Європі діється війна за ментальну незалежність від політтехнологій «русского міру», війна гуманітарного знання проти агонії ненависті імперського мислення кремлівського режиму до волі і відповідальності демократії. Війна майбутнього з минулим...

Світ дивується стійкості українського суспільства, стійкості вояків, які з неустанно б'ють по ворогу європейських цінностей з «танчиків» та гармат, яким надали ласкаві імена, рятують і зігрівають братів наших менших від понівечених «z-чумою»

рашистів. Зараз європейці починають відкривати старі фоліанти і «пригадувати» історичні події і постаті України, зокрема, 158 королів і королев, які дали міцне коріння та принесли родинне тепло і світ знання до європейських палаців Англії (Агата), Франції (Анна: *знала 4 мови, привезла Євангеліє, написано у Києві, на якому присягали чи не всі королі Франції, стала праматір'ю 18-ти королів Франції, а в 30-ті роки ХХ ст. «спасла» Софію Київську від ресентиментного сталіна*), Норвегії і Данії (Єлизавета), Угорщини (Анастасія), Німеччини (Володимир), Шотландії, Швеції (Інгігерда), Польщі (Ізяслав), Норвегії... на жодній європейській мапі того періоду не було й згадки про московський нелюд.

Воєнне лихоліття 21 століття вчоргове засвідчило резистентність українського суспільства, що підкорює європейців, і є вкоріненою в культуру взаємоповаги української громади, що найліпше унаочнено у документальному етюді сучасної війни, коли стомлений боем вояк вітає дітей, уславлюючи майбутнє нашої країни, словами: «Слава Україні!» й зраділі «горобчики» хором віншують своїх захисників — «Героям Слава!». Непроминушу здатність українського суспільства зберігати сталість внутрішнього середовища за впливу будь-яких зовнішніх чинників позначає зростання кількості незалежних (як результат самоорганізації!) книгарень в Україні попри повномасштабне вторгнення.

Джерелом здатності суспільства України давати відсіч московсько-кремлівському нелюду стала ЛЮДИНА з унікальною людяністю, становлення якої відбулось міграційними просторами давньої України, ЛЮДИНА, яка, як і за всі часи, урадили у 21 ст. боротися за Україну — як захисник і захисниця, як волонтер і волонтерка, як дослідник і дослідниця, як митець і мисткиня. Збереження ресурсів людяності необхідне нам, аби не занастити сміливих творчих досвідів, заряджених Майданом, не втратити істинного людського братерства та вільної громадянськості, що будуть затребувані у повоєнній Україні.

Осмыслюючи та вибудовуючи відновлення повноправності України в європейській спільноті, вже зараз, у розпал відсічі нелюда, суб'єкти гуманітарного знання покликані сприяти

усвідомленому розвиткові екзистенційного інтелекту кожної особистості, фокусуючи увагу на аксіологічному дискурсі мислення ЛЮДИНИ, рішення якої наповнені потенціалом людськості (гуманності) й людяності.

Надія ГОНЧАРЕНКО

УКОРІНЕННЯ

Есей

Завжди є ті, кому байдуже минуле, вони просто хочуть спокійного життя тепер і можливостей самовираження. Якщо не знати і не думати про страждання інших, само-виражатись легше. Тож для багатьох українців у повоєнний і пізньосовецький період, особливо тих, чії батьки не зазнали репресій чи нагінок, бо не висувалися поза рамки совецького «вирівнювання», історичне минуле було відчужене, а інтерес до власного коріння — неглибокий через цензурні обмеження. Імітація, байдужість і цинізм стали для багатьох інструментами самозахисту — дистанціювання від офіційних вимог, свят і ритуалів. Попри офіційно проголошену солідарність між людьми і народами, співчуття у совецькій культурі повсякдення було ознакою слабкості — пережитком минулого. Переїматися долею інших могло бути небезпечним, бо співчуття до «ворогів народу» породжувало підозри. А «ворогом народу» міг стати будь-хто: розгалужену класифікацію «ворогів» совецькі керманічі почали розробляти одразу, щойно захопили владу. Тож багатьом було легше «не пам'ятати» — вони обрали «незнання» про репресії та знущання над мільйонами людей, адже їхнє безхмарне (як тоді здавалося) життя нічим не загрожене.

Відчуття зв'язку з минулим, з українською історією і куль-

турою, послідовно викорінювалось, а суттєва частка культурної спадщини знищена, привласнена імперією чи зведена до провінційного етнографізму (зневажливо іменованого «шаровариною»).

Унаслідок десятиліть викорінення і спотворення уявлень про історію, чимало українців, навіть після відновлення незалежності України у 1991 році, не могли успадкувати ані власні традиції, ані зберігати повагу до традицій, практикованих іншими.

Упродовж тридцяти років відбувалося поступове й болісне усвідомлення українцями своїх втрат, повернення до власного коріння — до історичних, мовних, культурних основ ідентичності. Проте за Кучминої «багатовекторності» було зроблено чимало, аби уповільнити українізацію України, звести дистанціювання від «спільного минулого» до мінімуму, нав'язуючи новітні проросійські ідеали замість старомодних просоветських. Росіяни опановували інформаційний простір України крикливою політпопсою, уповільнювали українізацію під гаслами поваги до національних меншин, поширювали ненависть до інших конфесій, просуваючи так звану «канонічну» віру.

Однак за Ющенка увиразнилось, що для багатьох українців їхнє коріння — традиції, мова та культура — важать багато. У 2005 році стало очевидно, що орієнтованість на європейську перспективу, поступове дистанціювання від російської історії і культури, від російської реальності — справжньої і телевізійної — причина їхньої ненависті. Тому для знецінення важливих речей, для поширення зневаги до начебто «братнього», але примітивного народу, з його смішною і «неіснуючою» мовою, з його «вигаданою у австрійському генштабі» історією, росіянами було зроблено чимало. Зверхність щодо української культури поширювалась вкуші з міфами про небезпечних націоналістів, які начебто загрожують свободі слова, правам меншин і правам людини. Прикметно, що істотну частину цієї брудної роботи здійснювали інтелектуали і політики з українським громадянством, але проросійською ідентичністю. Для когось

це було заробітчанство (фінансове чи статусне), для когось — постмодерний спосіб самовираження, спричинений бажанням догодити модним західним методологіям, неприхильним до українського націоналізму, що дивилися на історію національних рухів у постсовецькому просторі крізь російські окуляри («професійні» та «наукові», ясна річ).

Лютий 2022-го став несподіваним і болісним відкриттям для усіх, хто не цікавився, що віддавна робила російська, а за нею совецька, імперія на українських теренах.

У 2014-му стало ясно, що інтерес багатьох українців до власного коріння, формування національного історичного нарративу, відкидання російської історичної пропаганди і розгортання системної декомунізації — причини їхньої агресії. Якби в Україні повсюдно домінувало населення залюблене в дешеву ковбасу, совецьке «победобесіє» і газманово-кіркорових, рашисти не посунули б військом.

Десять років тому росія вже показала, що не змириться: для неї наша окремішність, наша суб'єктність і наші цінності є неприйнятними. Для частини українців це було очевидно принаймні від середини 2000-х, але багато хто залишався у полоні ідей «культури поза політикою», турбуючись здебільшого про те, що цінності безпеки гальмують розвиток цінностей самовираження.

Зрештою, був шанс зрозуміти чимало після анексії Криму і агресії на Сході, коли збільшувався запит на знання про минуле, на вивчення і розвиток власних традицій, на відкидання ідеологічних російсько-совецьких покрутів. Але відчуженість від української історії і культури, висміювання національних трагедій замість співчуття до жертв отруювали суспільство, знецінюючи і національні рухи ХХ ст., і боротьбу наших сучасників — героїв російсько-української війни з 2014 року.

Масштабний напад росії у 2022 році продемонстрував: люди, спроможні критично мислити, визнали, що легковажили колоніальною і злочинною сутністю російської держави. Війна показала величезну кількість таких людей і в Україні, й у світі.

Усвідомлення, що катастрофа неминуча, з'явилося в мене після слів «ми їм покажемо декомунізацію». Бажання зберегти свій зв'язок з людьми — «з мертвими, живими і ненародженими» — переважило страх і відчай. Необхідність дбати про культурну спадщину, не лише персональну, а й суспільну — допомагає сподіватися на майбутнє.

Я хочу бути свідком історичних подій, пережити досвід співчуття, бачити, що ми втрачаємо і що зберігаємо, відчувати потребу допомагати іншим і вчитися просити про допомогу за необхідності, розуміти біль і розпач, що охоплюють людей, і мати можливість сказати їм, або мовчати з ними про те саме. Я хочу зберегти усе, що важливе для мене, як і пам'ять про те, що важливе для інших.

Окрім повсякденних страхів і сумнівів, завдяки своєму укоріненню, я відчуваю силу: споглядаючи будівлі та пейзажі, тримаючи зв'язок із людьми, захопившись красою дизайну і змістом книжок, відвідуючи старі та нові музейні експозиції, милуючись живописом і слухаючи музику. Укорінення дає мені силу допомагати, дякувати, співчувати і, сподіваюся, допоможе вціліти у часи війни.

Електронні листи — відповіді друзям з-за кордону на їхні пропозиції виїхати у перші тижні російського нападу:

26.02.2022. Я витримаю, я все витримаю, бо дуже хочу жити і працювати тут. Заради Сашуні я шукала б шляхи виїзду. Бо він був майже сліпий і сидіти в темному підвалі чи бігати по сховищах не зміг би. Без Сашуні я стала і вразливішою, і міцнішою. Маю родичів у Хмельницькому, друзів у Львові, але не поїхала нікуди, бо хочу знати, що квартира, де наші книжки і велетенський архів з його працями, рукописами, в порядку. Вивезти це самотужки неможливо. А ще у січні я перевезла з Черкаської області архів його батька — спогади про колективізацію і Голодомор, які той записував у селян Полтавщини

упродовж 1970-80-х рр. на магнітофон і у блокноти. Мені треба це зберегти! Треба оцифрувати. Треба дбати і вірити. Мене тримають любов і вдячність, до всіх, хто за нас воює, хто нам допомагає. Кожний день я відчуваю любов і вдячність. Я маю все: моральну підтримку, спілкування з розумними людьми, їжу, воду, електрику. Хочу вціліти тут і зберегти усе, що успадкувала. Дякую, обіймаю.

26.02.2022. Прочитала щойно, дуже поганий зв'язок. Ми не виходимо з укриття, бо надворі вибухи і стрілянина. Але ми жартуємо, спілкуємося. Це круто, що ви допомагаєте українській службі! Добре, що у мами в Дніпрі нормально. Сподіваюся, Київ витримає напад з невеликими втратами людей і пам'яток. Мені нічого не бракує, дякую. Ми тут перезнайомились і ділимося всім. Це прекрасно. Віримо в нашу перемогу, в нашу свободу (хоч як це пафосно звучить). Бо крім наших рідних, ми любимо нашу свободу. Тут дуже різні люди і ніхто не нарікає, всі радісно діляться новинами про успіхи нашої армії. Дітки кричать, собачки з нами і котики. Тут не страшно. Обіймаю вас і дякую!

27.02.2022. Доброго дня! Ніч була тривожна, а зараз спокійно. Я перебігла з підвалу до знайомої, яка поруч із підвалом живе, бо до мене 6 хвилин бігти через перехрестя. Помила голову!!!! Сидимо тут, як буде сирена, підемо в укриття. Скучаю за квартирою своєю, завтра зможу піти провідати. Дуже класне відео на bbc про те, як у Дніпрі коктейлі готують. Вчора сусід у підвалі розповідав новину, що безхатьки у Дніпрі пляшки віддають на коктейлі. Зрадів і почав вигадувати сюжет, як підходить до росіян циганка і каже: дорогий, дай погадаю на судьбу. І за хвилину він голий, з автоматом, але без набоїв. Сьогодні цей сюжет втілюється: з'явилась новина, що в Херсонській області роми вкрали танк. Не знаю чи правда, чи вигадка. Але ж гарно.

28.02.2022. Добрий вечір. Це неймовірна підтримка світу, ми вдячні, що така кількість різних людей хочуть нам допомогти. Сподіваємося, що це таки зможе зупинити безумство і жах. Сьогодні зранку в Києві було трохи спокійніше, навіть вдалось збігати додому, помитися, перевдягтися. Відкрились деякі магазини і аптеки. Надвечір знову сирени, обстріли, вибухи. Тож ми повернулися в укриття. Ілюзій щодо переговорів нема. Схоже на те, що поки не витратять ресурси і не покладуть тисячі життів, це триватиме. Тож треба вчитись розрізняти звуки небезпеки, надавати першу допомогу. Багато людей до цього готові. А поширення вами інформації — крута робота, яка нам допомагає.

Дякую, обіймаю.

1.03.2022. Доброго ранку. Ніч була спокійна, зараз сирени. Випав сніг. Так гарно, що серце розривається. Я вчора дала слабіну, не могла залишитись у підвалі ввечері. Пішла до знайомих, які поруч із підвалом живуть. Пили чай і теревенили про гастролі Кошиця із Щедриком, про біблійні сюжети в історії, про критерії науковості в точних і гуманітарних науках. Господи, яке це щастя, сидіти і говорити з розумними людьми на кухні. Постелили мені на підлозі. Так добре не лежати на бетоні. Але поки в нас є вода, електрика і опалення, гріх нарікати. Дуже сподіваємося, що підтримка всього світу нам допоможе вистояти. Дякую, що надіслали листа вашої депутатки. Її робота цінна для нашої перемоги. Добре було б, аби якомога більше депутатів наполягали на підтримці не окремим людям, а країні. Нам треба вистояти, відбитись. Виїзд жінок з дітьми — це правильно. Але дорослим треба залишатись. Треба допомагати армії, одні одним. Тут наші могили і наші плани. Обіймаю вас.

2.03.2022. Добрий вечір. Друзі мене прихистили у квартирі, що поруч із підвалом. Це важливо, бо вчора так лупануло біля нас, як з'ясувалось, поцілили Телевежу і Бабин Яр, що бу-

динок і вікна задвигтіли. Ми з переляку за хвилину одяглися і добігли зі своїми рюкзаками в підвал. Посиділи трохи, а потім приятелька моя сказала, щоб я вибиралась із підземелля до неї. Я радісно погодилась. Побігла додому, взяла комп'ютер, вирішила, що треба працювати, аби не здуріти. Вдалося трошки попрацювати, хоча переважно дивилась відео, як наші люди гімн співають перед російськими танками. Сьогодні працювала трошки, а по обіді раптово температура підскочила. Мало того, що обстріли, то в мене з носа пливе і голова як в тумані. Але нюх і слух поки є. Тривога була разів шість, але ми нікуди не ходили. Сил не було. Дивились телевізор. Сил не додало, тільки злості. Обіймаю вас.

3.03.2022. Порівняно із втратами інших людей, я непогано. У безпеці — в Києві. Кілька ночей спала у підвалі будинку, а тепер мене друзі взяли додому, бо дуже невчасно захворіла. Мені дуже дуже пощастило, що я із друзями. Моя квартира на останньому, 9 поверсі, багато вікон, тому боюся залишатись вдома на ніч.

Стосовно пропозиції з Лейпцігу. Дякую. Попитаю знайомих. Багато моїх друзів не планують ніде їхати, бо треба допомагати армії, чоловіки йдуть добровольцями, а жінки плетуть маскувальні сітки, готують їжу військовим. Хто з малими дітками, вже виїхали. Ми віримо, що вистоїмо і відіб'ємось. Не знаю, чи бачила ти відео, де наші люди без зброї, співають гімн перед їхніми танками. Ніколи не було такої єдності. Це наш шанс відірватись від радянської спадщини. Дякую, обіймаю.

4.03.2022. Дякую за листа. Мені було некомфортно у підвалі, але не страшно. Страшно на вулиці, або у власній квартирі, коли виє сирена і лунають вибухи. Коли не знаєш, чи встигнеш сховатись. Мої друзі прекрасні, я не уявляю, що було б з моєю психікою, якби не вони.

Думаю, для Олександра це було б тяжке випробування, і через загрози для існування України, і через його слабке здо-

ров'я і поганий зір. Можливо, ми шукали б можливостей виїзду з Києва, бо підвал не для нього. У цьому сенсі мені самій простіше.

Але водночас мені страшно, бо вдома багато книжок, архів з його паперами, який я маю опрацювати, а також архів його батька. Це дуже цінне історичне джерело. Я не хотіла і не хочу ніде їхати, бо мені важливо бути в Києві, недалеко, знати, що все на місці. Я дуже хочу все зберегти і опрацювати!

Дякую вам за співчуття і думки про нас. Це важливо. Це допомога.

Іншої допомоги я не потребую зараз. Бо маємо все: гроші, ліки, їжу, воду.

Ти писала про людей у Лейпцигу, які можуть прихистити когось. Чи готові вони були б взяти жінку з дитиною?

ДЯКУЮ, обіймаю.

7.03.2022. Добрий вечір. Було геть погано кілька днів, але вже краще. Я намагаюсь допомогти через свої контакти знайомим з дітками, які до Польщі поїхали. Щодо Німеччини є така можливість — приятелька з Берліну дала телефон Роберта у Лейпцигу, який готовий взяти жінку з дитиною, то я передала знайомій, вона з дитиною вже в Любліні. Водночас цей Роберт написав, що він може зустріти 8 людей на кордоні Польщі з машиною і везти їх далі. Оскільки ти написав, що сприяєш тим, хто їде в Німеччину, перешли його телеграм. Посилайся на Єні, яка дала контакт. Дякую, обіймаю.

7.03.2022. Я в Києві, кілька днів ховалась у підвалі, захворіла там, тож мене друзі взяли до себе. У них 2 поверх, безпечніше. Ми поки що не збираємось покидати Київ. Жартуємо, що будемо першими зустрічати нашу перемогу. З раціонального погляду це не дуже вдале рішення, з емоційного — саме те. Я кожного дня у перервах між вибухами бігаю у свою квартиру (це недалеко), дивлюсь на нашу бібліотеку, на архів, сформований Сашуньєю, і благаю, щоб це збереглося. Це найбільші

мої скарби. Мені здається, поки я тут, все буде в порядку. Вірю у наші Збройні Сили, хоч усвідомлюю, яка загроза перед нами. Дякую. Обіймаю.

8.03.2022. Кожне слово підтримки важить багато, почуваясь ліпше. Мені дуже пощастило, що оселилась у друзів, не знаю, як впоралася б сама. Думаємо, що після нашої перемоги можливості для української культури будуть просто шалені, нам дуже багато роботи попереду. Розкажіть всім охочим, які прекрасні наші люди, як вони з піснями захищають власну свободу.

21.03.2022. Дякую, я в порядку. Оселилась у друзів, бо в них безпечніше, ніж у мене. Часто повітряна тривога, через те важко зосередитись хоч на чомусь, тим більше на роботі. Завжди маєш бути готовою кудись бігти. Розвиваються нові корисні навички. Сьогодні ходила додому — обійняти поглядом своє помешкання. Як бачу наші полиці з книжками, то стає легше. Нам гріх скаржитись, бо все є: вода, електрика, їжа, тепло, інтернет. Міста в окупації чи оточенні — це суцільний жах. Благаємо всіх допомогти, щоб не бомбили Харків, Маріуполь, Суми. Розуміємо, що це надовго. Хочемо не просто виціліти, хочемо зберегти власну мову, власну історію. Обіймаю.

23.03.2022.

Дякую за листа, я почуваясь нормально, працюю. Наші книжки, папери в порядку. Житло теж. Перший шок минув; сподівань, що все триватиме не дуже довго, нема. Розумію, це надовго. І чим далі, тим буде важче. Думаю, що тепер є великий шанс для української культури вирватися зі стереотипних уявлень про Україну як отруєну націоналізмом та етнографізмом провінцію.

Чи зможемо цим шансом скористатись? Не знаю, і це мене засмучує. На жаль, чимало інтелектуалів, які начебто опанували навички критичного мислення, не можуть його застосу-

вати на практиці, бо поширюють звичні русофільські колонізаційні уявлення і про минуле України, і про майбутнє. З іншого боку, російські бомби допомогли багатьом усвідомити різноманіття інструментів російської культурної дипломатії. Життя всередині історичних подій дивовижне: і трагічне, і цікаве, і банальне. Зміна ентузіазму на розпач або навпаки відбувається миттєво. Але треба працювати. Дякую. Обіймаю.

Любов ДРОФАНЬ

ДОРОГИ... ЧОРНІ ТА БІЛІ, або ЛАМКІ МИТІ ЖИТТЯ

Есей

В усіх нас ця війна почалася майже однаково, лише з деякими незначними відмінностями.

За кілька хвилин до вибухів у передранішньому Києві 24-го лютого мене якась могутня сила змусила відірватися зі сну і сісти на ліжку. Лише встигла здивуватися. І тут тишу роздерло кілька вибухів, і у вікні на горизонті запалахкотіла зловісна заграва. Все, війна... За одну мить сніжний старокиївський пейзаж перетворився на чорно-графітні лінії. Пам'ятаю це відчуття розпачливого жаху, німого розпачу. А ще неймовірний жаль від того, що найближчі родичі, які за кордоном, не розуміли моїх передрікань. Вони не хотіли навіть слухати, що насувається небезпека, і в роздратуванні кидали слухавку, почувши моє чергове повідомлення, яке передавалося вже з вуст в уста: суне до кордонів багатокілометрова воєнізована орда, вони тягнуть за собою мобільні трупарні, тож все вказує на велике приготування, це лише справа часу.

Схопила мобільний і почала телефонувати моїм недовірливим родичам: почалася війна! У відповідь — розгублена тиша. Вона тривала довго, як на мене, занадто довго. Говорити не було про що.

Напередодні — 23-го, майже підвечір, приймала екзамен в аспірантів з курсу «Методика й організація наукової роботи». На моє побажання успішно й якнайшвидше захистити ди-

сертації, один із них, Андрій, відповів: ми спочатку захистимо Україну, а потім вже дисертації. Слова, які стануть пророчими всього за кілька годин... Тоді ж, увечері, вийшла на вулицю трохи відпочити й подихати повітрям (екзамен відбувався он-лайн). Як завжди, прогулювалася улюбленими довколишніми двориками, які затишно зігрівали душу з дитинства. І раптом в одному з них вигулькнув підозрілої форми маленький рафік, навколо якого тулилися дивні бородані, які проводжали мене колючими поглядами. Підсвідомо відчула, що машина заповнена зброєю, а чоловіки — то військові, і будь-який необережний мій рух чи погляд коштуватиме мені життя. Насувалися вечірні сутінки, жодних перехожих навколо. Внутрішній голос кричав: не обертайся і вийди з двору хутчій. Що я й зробила, здивувавшись, що не кинула на них погляду, що я все розумію. А через кілька днів і зовсім все стало на свої місця — це були кадірівці, і таких засідок було повно по місту, адже зрадників і ворожих агентів вистачало. Після війни, гадаю, буде з чим і з ким розбиратися.

Отож — перший день війни. Телефонувала всім родичам і приятелям, ніби збираючи їх до купи, щоб гідно вистояти. Проте домінувала розгубленість, бо ледь не кожен з них будував свої плани. Хтось спішно вже виїжджав за кордон, збираючись великими родинами у кілька машин. Хтось шукав притулку у замських будиночках. Хтось уже був у якихось київських сховищах. Мені ж нікуди було ні йти, ні їхати. Проте в мене, на щастя, чудові сусіди-лікарі, у квартирі в яких перебула перші дні, відчувши підтримку, надійність, щирість. А потім вони зібралися на дачу за місто й узяли мене із собою. Це була справжня казка, яку ніколи не забуду. Ми активно донатили, спостерігали за подіями з екрана телевізора, при цьому я щиро турбувалася, щоб не пропустити оголошення про перемогу. Та скоро вже й у тій місцевості чулися вибухи, а на обрії виднілися завіси чорного диму. Вже час було повертатися до Києва, всім, особливо лікарям, ставати до роботи. По дорозі переїжджали численні блокпости, на яких тримали оборону прості хлопці кияни, а жінки нарівні з чоловіками насипали пісок у мішки. Тривали бої у середмісті, під час яких загинув один із наших знайомих — юнак-ідеаліст, який жив високими категоріями.

Вічна йому слава! — там, у високості, мабуть і справді потрібні такі чисті душі.

Проїшлася порожніми вуличками Києва, набрала води в бюветі. Зустріла біля будинку нашого двірника, який дивився на мене як на дивачку і питає, чому я так вільно розгуляю. А де ж усі, запитала я. У сховищах сидять. Як? увесь цей час? Та це я також вийшов по воду, а так сидимо в підвалі, — і показав кудись рукою, а я не уточнила, де ж саме. Отакий відбувся діалог, а мені зовсім не хотілося до якогось підвалу. Тим більше, що мені потрібно було купити ще ліки, бо якраз усі закінчилися. Тож попрямувала до аптеки. А там величезна черга, що повільно рухалася, бо всі набирали повні пакети. Знову тривога, вибухи, постріли, проте ніхто нікуди не розходитьсь, аптека працює далі. Коли нарешті підійшла до віконечка, насамперед подякувала молодій провізорці за мужність працювати. Це мій обов'язок, відповіла та скромно.

Наближалася ніч, могли знову бути обстріли, боялася вибухів і не знала, де можна ховатися. Зателефонувала приятелям із сусіднього будинку, щоб спитати, де у них бомбосховище, бо ж у нас його немає. Почувши, що «вони не можуть мене туди провести, бо всі там уже знають один одного і там тісно, і взагалі для мене вже місця немає», я зовсім розгубилася. (До речі, вже потім, через кілька місяців, ці знайомі просили мене зняти їм гріх з душі і вибачити їх за це.) Племянничка з Німеччини увесь цей час тримала зі мною зв'язок і ледь не кричала в слухавку, щоб викликала таксі і їхала на вокзал сідати у будь-який потяг, що рухався на Захід. Ще зволікаю, ще висуваю якісь контраргументи, щоб лишитися, ще сподіваюся на якесь диво. Та насувається тривожна темрява, стою розгублено в коридорі і намагаюся скласти докупи необхідні документи. Але необхідні для чого: для виїзду? для влаштування на чужій землі? для самоідентифікації? Оксаночка — Ксануля, як називали її в родині, не лише моя племянниця, а й похресниця — все взяла до своїх рук. Вона з Берліна викликала мені таксі (а це справжнє диво, бо їх майже не було в місті) і буквально наказала мені через п'ять хвилин бути внизу біля під'їзду, продиктувала, які узяти документи — і все, більш нічого. Все останнє не важливо — твердила вона, говорячи, щоб перекирила крани з водою і газом та не забула зачи-

нити вікна й саму квартиру. Ну от і все — я спускаюся сходами вниз, в голові туман, я вже бачу себе збоку, ніби якась інша цікава особа спостерігає за розгубленою особою, яка сідає в машину, дивуючи водія відсутністю валіз. Скоро вже розпочнеться комендантська година, треба встигнути. Але ми вже їдемо містом, яке для мене раптом втратило таку привабливу з дитинства вечірню чарівність, перетинаємо численні блокпости, на яких водій, веселий невгамовний хлопчина, незмінно повторює пароль з відомим епітетом про сусіднього диктатора і обіцяє впихнути мене у вагон, «бо там справжні бої». А ще, спостерігаючи мій розпачливий вигляд, запевняє, що місто не здаватиметься і невдовзі всі повернуться. Я й сама в це свято вірила, тож повторила і собі і йому, що їду лише на кілька днів, ну, може, тижнів — не більше.

Ми на велелюдному вокзалі, гуде, як у вулику, діти й дорослі, тваринки й валізи — загальна картина зливається у суцільну тьмяну масу, що напружено перетікає у різні входи-виходи. На першій платформі якийсь евакуаційний потяг ніби чекає на мене, більшість уже всередині. Мій янгол-водій, тримаючи мене міцно за лікоть, не дає похитнутися у натовпі і підсаджує на сходи, якими заволодів якийсь огрядний нахаба, що розчепіреними руками, безцеремонно і грубо відштовхуючи жінок і дітей, пхав у вагон безкінечні валізи. Озирнувшись з тамбура, встигаю вдячно махнути хлопцеві і пробираюся далі вглиб, навіть не сподіваючись на вільне місце. Жодна лампа не світиться, стою в темряві у проході, навкруги вовтузяться і втрамбовуються.

Двері зачиняються, і напружена темна пляма на темному тлі відкочується від двірця і ніби крадькома рушає назустріч невідомості. Колеса ледь стукотять у такт серця. Глибока тиша, повна темрява, опущені фіранки, заборонено навіть світити телефонами. Сторожко рухаємося рідною землею, і в душі від цього закипає лють на тих, хто змусив почуватися вигнанцем. Але десь з'являються сила і впевненість, що й це переживемо і вистоїмо. Вистоїмо, бо завжди так було в історії, Україна — птаха-фенікс, що відроджується з попелу.

Ми перетинали тоді землі Київщини, ще не знаючи про Бучу, Ірпінь та інші містечка і села, де вже здійснювалися

злочини проти людяності, а російське зло гадюкою повзло по нашій території. У вагоні абсолютно всі розмовляють українською, хтось, як мої сусіди, що із Донеччини, трохи натужно і незвично для себе, але з усіх сил стараються.

Жага перемоги рухає моїми думками, в голові розкручуються сюжети фантастичних сценаріїв, романів-антиутопій, у яких діють нащадки улусівської орди, які гордо вимовляють свою належність до однієї нації, а просто є звичайнісінькими безголовими рабами, які не цікавляться політикою, які є маріонетками диктатора, і взагалі це упосліджений асимільований народець без роду-племені, де перемішалися племена в єдиному безнаціональному котлі. Тому й здивовані не тільки нашим рівнем життя, а й нашою прадавньою цивілізацією, і тим, що зберігаємо і плакаємо нашу розмаїту культуру і пам'ятаємо власну історію. А ще й тим, що відчайдушно боронимо своє і стоятимемо до останку, як Січові Стрільці, герої УПА, студенти під Крутами — дає про себе знати Ген Незламності. Згадалась трилогія Юрія Щербака під промовистими назвами «Час смертохристів», «Час Великої Гри», «Час тирана». Невже це саме той час? Або його інший гостросюжетний роман «Зброя Судного Дня», написаний вже після 14-го року, після захоплення кровожерливим сусідом частини українських земель. Автор цих творів — Надзвичайний і Повноважний посол України в Ізраїлі, США, Канаді — звичайно ж, чудово знається на матеріалі залаштункової боротьби, на зрадї п'ятої колони та інших дразливих темах. Тому зараз ці тексти можуть дати багато матеріалу для роздумів, висновків і узагальнень. Під час сьогоднішньої кривавої війни, серед страждань і втрат чіткіше проступають лінії перетину різних ідеологій, різних цивілізаційних постулатів. Росія завжди як вогню боялася українського вільнодумства, нації, яка прагнула до свободи, вставала з колін, просторюючи шлях вольності, слугуючи орієнтиром для поневолених народів. Та ось зараз їду у сиротливу невідомість, що бриніла тугою за домом, за тим, що дороге, вирване з душі. Несподіваний поворот долі прошив кулею звичне існування, мирну буденність, які вже ніколи не повернуться.

Із такими невеселими думками стою в проході серед інших, таких же занурених у свої світи людей. Аж раптом хтось торкає

мою руку і садовить на нижню полицю. Це якось розсілися, розклалися і утрамбувалися навколишні — і, дивись, звільнилося місце. Нас спочатку четверо, потім лишилося троє, а невдовзі — і двоє: хтось десь більш зручно примощувався. Прилаштувалися і всі ті, хто спершу стояв. Трохи оговтавшись, люди почали вільніше почуватися, вже озиралися на сусідів, пошепки заговорювали до них. Навпроти мене — дві огрядні жіночки, одна старша, друга молодша. Виявляється, що це мати з дочкою, здається десь зі Сходу — до пуття і не зрозуміла. Від них віяло ґрунтовністю і впевненістю в усьому — важкі пакунки і сумки навколо, солідні найдки на столі: від тушкованого м'яса, риби і яєць до різнорідних смаколиків і легких напоїв. Вони були підготовлені до тривалої дороги, спрямованої в інше життя. Обережно починаю розпитувати, щоб відволіктися і знизити рівень власної тривожності. І вже чую їхню розповідь про те, як вони перед від'їздом роздавали все, що було в квартирі: продукти з холодильника, квіти, одяг, все те, чого швидко могли позбутися. Залишали квартиру майже порожньою, а тепер їхні величезні валізи займали весь вільний простір під першою полицею і на третій. Вони розповідали про своє глобальне збирання, а я слухала, притискаючи лише маленьку сумочку з документами, і думала, що в мене в холодильнику повна каструля борщу, квіти в горщиках на підвіконні, речі, складені для прання, на робочому столі комп'ютер і книжки, що їх конче треба прочитати. Не кажучи вже про дорогих сусідів, які лишалися там — у напівпорожньому будинку. Бо я ж скоро повернуся, я не надовго — повторювала як мантру.

Невдовзі гнітюча тиша, що зрідка переривалася поодиноким шепотом, ніби потроху розсіювалася і почали висовуватися налякані песики й котики зі своїх схованок у найнесподіваніших місцях: з-за спини, з-під столу, з-під пальт, і вже не зрозуміло було — кого більше: людей чи тваринок. І от уже чується безкінечний проникливий шепіт з історіями втечі — хто зі Сходу пробирався через ворожі блокпости, хтось із самого Києва, хтось вже із захопленого передмістя, хтось уже бачив розстріляні і розчавлені танками автівки. А я, думала про себе, бачила на автошляху понівечений танк, що його везли на ремонт. Проте більшість приголомшлено мовчала, в німій тем-

ряві притискаючи до себе дітей — зовсім маленьких і підлітків, які враз подорослішали і сторожко поводили навкруги очима, в яких вчувалися невимовна розгубленість, страх, нерозуміння того, що ж відбувається. Ось заскавучало цуценя з впритул підсунутої до мене сумки, і визирнули цікаві до всього оченята. Його хазяйка, з якою я чергувалася місцем на нижній полиці, заклопотано запитала провідника, чи буде якась зупинка. Почувши, що через півгодини запланована одна хвилинка, зітхнула полегшено до мене: «Я встигну його вигуляти». І ось уже екзотичної породи песик оптимістично прогулювся платформою на якійсь станції, що була вже досить далеко від Києва.

А взагалі, як виявилось, хазяйка песика дуже цікава жінка, тенісистка у минулому, і на пенсії тренувала молодь і не хотіла кидати Київ, бо не боялась ані вибухів, ані самих орків, про що вона з якимось викликом і заявила. Вона вражала мене все більше і більше. Маючи діабет, сама собі в потязі робила час від часу ін'єкції. Я захоплювалася її відчайдушністю, позитивним мисленням, вмінням зберігати спокій. А ще вона була вбрана з витонченим смаком, нафарбована, з манікюром, крім песика, везла з собою косметичку з дорогими парфумами. А їхала вона до дітей, які настирливо кликали її за кордон.

З боку від проходу вмовстився той самий товстунчик, який брутально відпихнув мене від входу в вагон, коли ми сідали в потяг. Він і тут не вгавався, наводив лад, прикрикуючи на нас, щоб не розмовляли, не світили телефонами, приборкували тварин і все таке інше, адже ми ж і так нелегали, говорив він, їдемо без квитка, тому не маємо жодних прав. Та наша компанія не звертала на нього жодної уваги, що злило його ще більше. Дивна особа, та й годі.

Увесь цей час я тримала зв'язок зі своїми рідними, які їхали автівкою до мене назустріч з Берліна на будь-який кордон, на який би я могла потрапити. А я не знала жодного шляху до цих кордонів, тому не розуміла, де краще виходити: чи у Львові, чи їхати до кінцевої зупинки — в Ужгород. Потяг зупинився у Львові вночі, тож вирішено було не ризикувати і їхати далі. За вікном сирів ранок, потяг стихив хід і майже плентався крізь туман від станції до станції. До вагону заходили люди із величезними сумками, вони мовчки стояли в проходах, навіть

не наважуючись попроситися сісти. Потім на якихось станціях виходили, тоді як заходили інші. Якесь безкінечне пересування маси народу вже нікого не дивувало; втомлено позираючи один на одного, люди після безсонної ночі розгортали пакуночки з їжею, пригощали сусідів, дбали про тваринок, розважали, як могли, дітей.

І от нарешті Ужгород — кінцевий пункт. На вокзалі багатолюдно: хто з валізами, хто без, матері з дітьми, яких проводжають чоловіки, скрізь галас, сльози. Але в цьому людському морі відчувається організаційна рука волонтерів: повсюди пункти, де можна випити каву з канапками, переодягнути дітей, навіть був передбачений корм для тваринок. Та я, нервово притискаючи до себе все ту ж сумочку з документами, тут довго не затрималася: розпитавши дорогу, сіла в запропонований автобус і швидко доїхала до якогось кордону. На цьому пункті пропуску вишикувалася велика черга, нас поставили в шеренгу по дві особи, видали на аркушику якісь номери і так, невеличкими групами, пройшовши кількадесят метрів, опинилися на словацькому кордоні. Подавали паспорти привітним прикордонникам, які вручали нам пакунки з їжею і співчутливо підбадьорливо усміхалися. У мене ж не просихали сльози, і я затято твердила і собі й іншим: я скоро повернуся!

От уже й чужа земля. Звідусіль чується чужа, але слов'янська мова, навколо пункти обігріву, діжка, в якій мирно потріскували духмяні поліна, в коробках речі для дорослих та дітей, а для малечі ще й різні молочні суміші. На будь-який смак гарячі напої та канапки, сім-карти до телефону. Навколо повно машин з водіями-добровольцями, які зголошувалися розвезити нас по всіх країнах. І все це з великою щирістю пропонувалося нам, які почувалися загубленими у світах, тупцюючи на місці у снігу. Я ж чекала на рідних, які через три кордони і країни поспішали мене забрати автівкою. Стояла й плакала і твердила вже не відомо кому: я повернуся! І тут відчула на собі спрямований об'єктив журналістської камери, для них я виявилася цікавим об'єктом. Вже тепер я дивлюся на себе тодішню, що вони в мені побачили: самотня жінка, яка вмивається сльозами, без валізи, щось шепоче собі під ніс. Та я махнула їм рукою: мовляв, не треба, не хочу, я ж не біженка!

Та вони не відставали і настирливо слідували за мною. А потім краєм ока побачила, що хтось уже зголосився дати їм інтерв'ю і їхня камера переключилася на інший предмет. А я так і продовжувала стояти у цьому людському сум'ятті ще деякий час.

І ось уже мені махають радісно здаля, біжу назустріч. Обійми, хапливо щось розповідаю, голос зривається на плач, виливаю свій біль. А далі через вікно комфортабельної автівки вже замайоріли чарівні засніжені гірські краєвиди, мирні ошатні поселення, ніби поринула в паралельний світ, де все сплуталося — реальність і сон. За кермом — чоловік племіннички, юнак молодий і вродливий, успішний і оптимістичний. Заспокоює і переконує, що в Німеччині я можу себе знайти, життя там багатоваріантне для всіх, було б настирливе бажання. Я ніби погоджуюся, так, із ввічливості, погоджуюся, що можу навіть отримати власне житло згодом і знайти роботу для душі. Ми в довгій дорозі ведемо мову про те, що зараз відбувся новий приплив свіжих сил у стару Європу, що українці — нація талановита, роботяща, освічена, тому й має бути обопільна вигода. Моя уява вже малює ідеалістичні картинки, в яких українська молодь стає конкурентноздатною альтернативою для заскорузлих європейських догм, щось на кшталт нової революції в світовому суспільстві. Але згодом у самій Німеччині наштовхнулася на гальма бюрократичної машини, коли навіть похід до лікаря має бути запланований на кілька місяців наперед, і не важливо, що тобі конче він потрібен саме зараз, бо не знаєш, як зняти серцевий напад, а нашого звичного корвалолу в аптеках немає. Походи по колу з оформленням багатьох паперів були не лише в медичній сфері, а будь-де, наприклад, у банку, під час реєстрації проживання, ще якихось безкінечних реєстрацій. Але позитив усе ж таки добачила — коли людина проходить усі заплановані системою інстанції і одержує відповідний статусний рівень, вона вже має доступ до багатьох сходинок, якими їй легше досягти бажаних результатів. Отож на все потрібен певний час, тоді відчутна суттєва державна підтримка, а відповідно надійність і захист. А ще я відчула, як українська потуга розбурханою хвилею влилася в стабільно усталене німецьке суспільство, і певно, що в майбутньому цей процес виразниться і стане відчутнішим і помітнішим, як в

історичному сенсі, так і в політично-правовому, економічному, освітньому, культурному. У перші два місяці війни мені довелося спостерігати на власні очі, як у Берліні виявлявся протест проти війни в Україні. І цей протест, як і щира підтримка, є однією з яскравих сторінок у наших взаємовідносинах, тож не може загубитися серед інших свідчень і має увійти в аннали історії. Розвішування українських прапорів всюди і скрізь на вулицях, на адміністративних будівлях, у Бундестазі, на музеях, галереях, дипломатичних установах, магазинах, в транспорті. Вивіски й плакати українською мовою, синьо-жовті кольори у вітринах, у дитячих малюнках, виставлених у вікнах звичайних шкіл і садочків, де на заняттях постійно обговорювалася тема України. Для українців вільний вхід у музеї і галереї, безкоштовні медичне обслуговування, проїзд у транспорті, курси з вивчення німецької мови, державна грошова підтримка кожному, не кажучи вже про повсюдне доброзичливе і співчутливе ставлення пересічних громадян (на відміну від насторожено ворожих поглядів і вчинків своїх, уже успішно інтегрованих емігрантів, хоча це прикрий поодинокий приклад вартий не узагальнення, а скоріше є далеким гірким спогадом). Бачила німий протест німця, який день у день стояв з плакатом «Руки геть від України» біля посольства рф, яке смертельно перелякана російська обслуга огородила парканом із колючого дроту і всюдибіч виставила охорону. Біля цього ж посольства цілодобово чергували німецькі громадяни, несли квіти і дитячі іграшки, робили з них інсталяції з кривавими плямами, а на деревах прилаштовували саморобні малюнки і плакати з емоційними написами. І все це щиро, не галасливо, як і належить поважним німцям.

Але все це буде потім. Зараз же ми їдемо автівкою широкими просторами словацьких земель, на ніч зупиняємося в ошатному готельчику, де я вперше з початку війни міцно спала, відчуваючи себе в повній безпеці. На ранок, після сніданку, знову рушаємо в дорогу, виїжджаємо на автобан і розганяємося до величезної швидкості, щоб пізнати почуття вільного лету над землею. От ми вже в Польщі, зупиняємося на автозаправці, і я звертаюся до молодій дівчині оператора англійською купити каву з канапкою. Але, о диво! Вона холодно відповідає

польською, що англійською не розуміє. Це була для мене демонстрація того, як поляки шанують свою мову. Приємно вражена, я видобуваю із своєї пам'яті польські слова і впереміж з українськими фразами висловлюю своє прохання. Мені дорога Польща, адже мала бабусю польку, тож на генному рівні відчуваю відповідний піетет. Дівчина відразу змінює своє ставлення до мене, і в моєму розпорядженні вже всі послуги, ще й час від часу запитує з широкою усмішкою: що пані хце? До речі, вже в Німеччині на моєму шляху трапився ще один поляк у якійсь реєстраційній конторі. Почувши від мене кілька польських слів, він, здається, зробив усе можливе, щоб полегшити мені бюрократичні шляхи для одержання досить привабливої візи. Так поляки дають нам урок глибокого і не гучного патріотизму.

Отже, що ще сказати про Берлін. Місто багатонаціональне. Але кожен — від турків, японців, корейців до поляків і українців — чуває себе затишно і вільно. Так, принаймні, мені видавалося. Я ж насолоджувалася чудовими архітектурними витворами, палацами і мостами, музеями і галереями. А ще зеленню, вишуканими парками і сквериками. Квітами, що їх любовно висаджували самі ж мешканці біля кожного під'їзду, на кожному вільному клаптику землі. Вітринами магазинів, бельгійським шоколадом. Ходила слідами Олександра Довженка, Богдана Лепкого, Миколи Хвильового і, звичайно ж, Олександра Архипенка, який відкрив у Берліні власну мистецьку школу. Доторкнулася до стін колишньої клініки Бергмана, де оперувалася Леся Українка. Шукала місце, де працювало видавництво «Українське слово». Споглядала так званий Будинок з тризубом, якому більш як сто років. Безперечно, розшукала б альманах «Blaue Reiter», що його опублікувала мюнхенська група «Синій вершник» Василя Кандинського.

Та було одне, що не давало мені спокою ні вдень ні вночі: я не почувалася вільною. Вільною я могла бути лише на власній землі. Тож однієї миті я кинула все і повернулася лише з тією ж сумочкою з документами. Повернулася, щоб пришвидшувати в Україні Перемогу — силами, що в мені є, думками і прагненнями.

Наукове видання

Монографія

На обкладинці, титулі та шмуцтитулах використано
роботи Наталі Загоскіної

«УКРАЇНА В ОГНІ»:
МИСТЕЦЬКО-КУЛЬТУРОЛОГІЧНІ РЕФЛЕКСІЇ
ПОДІЇ ВІЙНИ

Редакційна група

Загоскіна Н. Ю.

(художнє оформлення, верстка –
завідувачка відділу наукового редагування
та видавничої діяльності)

Нечипоренко А. Ф.

(літературне редагування)

Дрофань Л.А.

(літературне редагування)

Ум. друк. арк. 20. Обл.-вид. арк. 20,3

Інститут культурології Національної академії мистецтв України

б-р Т. Шевченка, 50–52, к. 716, Київ, 01032

Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації
КВ №18706-7506ПР від 29.12.2011 р